

BEBYGGELSESHISTORIE OG FYSISK PLANLÆGNING

Beretning fra 11. bebyggelseshistoriske symposium
ved Odense Universitet - afholdt den 6.-8. nov. 1985

Skrifter fra Historisk Institut, Odense Universitet, nr. 35

Odense 1986

ODENSE UNIVERSITETS TRYKKERI
U.nr. 06-82-237
Oplag 400-12-86

BEBYGGELSESHISTORIE OG FYSISK PLANLÆGNING

**Beretning fra 11. bebyggelseshistoriske symposium
ved Odense Universitet
afholdt den 6.- 8. nov. 1985**

Udgivet af »BEBYGGELSE OG AGRARØKONOMI - FYNSPROJEKTET«

Ved/ Niels Hørlück Jessen
Per Grau Møller
Erland Porsmose

Trykt af Odense Universitets Trykkeri.

ISSN nr. 0106-7567.

Udsnit af kort s. 158 og 183, hvortil Geodætisk Institut har ophavsret, er gengivet med instituttets tilladelse (A. 282/86).

Forsiden, s. 1 og kort s. 141 lavet af Inger Bjerg Poulsen.

Fotoet på forsiden viser symposiedeltagerne på ekskursionen d. 7.11.85. stående på tværs af de højryggede agre i Storskoven, Brahetrolleborg (foto: Niels Hørlück Jessen).

FORORD

Det 11. bebyggelseshistoriske symposium ved Odense Universitets Historiske Institut afholdtes i dagene 6-8 november 1985. Arrangementet afveg på flere måder fra de 10 foregående. Initiativtagerne var denne gang en gruppe studerende og yngre kandidater, der beskæftiger sig med bebyggelseshistoriske problemstillinger på forskellige niveauer, og som i denne sammenhæng har trådt deres barnesko i universitetets bebyggelseshistoriske miljø og slidt dem skæve i det fynske kulturlandskab.

Gruppen etableredes ved et møde d. 13. november 1984 i "Den fynske Landsby". På mødet blev det besluttet at etablere et mere formaliseret samarbejde mellem en række landbrugs- og bebyggelseshistoriske projekter under titlen "Bebyggelse og agrarøkonomi - Fynsprojektet". Projektnavnet skal forstås som en forskningsramme for flere projekter, der alle har et bebyggelseshistorisk-metodisk udgangspunkt og Fyn som geografisk arbejdsområde. Man enedes desuden om at tage forskellige initiativer til fremme af forståelsen for bebyggelseshistorien. Det 11. bebyggelseshistoriske symposium er således gruppens første fælles initiativ.

Vi havde to formål med dette initiativ. Det første var at samle forskere, der arbejder med bebyggelseshistoriske og kulturlandskabelige problemstillinger, og planlæggere der er beskæftiget med administration af forskellige sider i kulturlandskabets udvikling. I de sidste 10 år er der både i Danmark og Sverige iværksat flere store bebyggelseshistoriske undersøgelser, ligesom amternes fredningsafdelinger og Fredningsstyrelsen har udarbejdet fredningsplaner med udgangspunkt i kulturhistoriske registreringer. Der er således på flere felter blevet arbejdet med kulturlandskabet, men i hvor høj grad er der sket en koordinering af arbejdet? Kan planlæggere bruge bebyggelseshistoriske og kulturlandskabelige forskningsresultater i deres arbejde, og videre: kan forskere gøre deres resultater mere målrettet mod nutidigt planlægningsarbejde?

Det andet formål var over for dette selskab i al ubeskedenhed at præsentere arrangørgruppens arbejdsfelter utraditionelt, nemlig ved en heldagsekskursion ud i det fynske kulturlandskab. Gruppens indlæg på symposiet var derfor en besigtigelse af de fænomener, som vi arbejder med i det daglige.

En tak skal rettes til Det humanistiske Forskningsråd for at have støttet arrangementet økonomisk, til Odense Bys Museer, rektor for Odense Universitet og Fredningsstyrelsen for deres bidrag til deltager-
nes velvære, til Odense Universitet for gæstfriheden og til Historisk Institut for optagelsen af rapporten i dets skriftrække. Endelig skal instituttets 3 sekretærer, Vivian Kapper Andersen, Heidi Granhøj og Lis Krogh Hansen, takkes for det store arbejde med renskrivning af rapporten.

Indholdsfortegnelse

	side
Deltagerliste	7
Rektor Carl Th. Pedersen: Åbning af det 11. bebyggelseshistoriske symposium	9
Berta Stjernquist: Forskningsprojektet Arkeologi och Samhälle. Fornlämningars och byggnadsminnens behandling i samhällsplaneringen	11
Per Smed Philipsen: Fredningsstyrelsens registrering af marine fortidsminder (bopladser og skibsvrag) - forskningsmæssige resultater og administrative konsekvenser	20
Ingrid Nielsen: Projekt Middelalderbyen og fysisk planlægning	43
Dan Carlson: Kulturlandskapet i den fysiske planeringen: Exemplet Gotland	50
Nils Lewan: Ystadsprojektet - Det långa perspektivet och det kortare	54
Kr. Marius Jensen: Marginale landbrugsarealer gennem hundrede år -og i dag	65
Peter Dragsbo: De sidste 100 års kulturlandskab og bebyggelse - og den fysiske planlægning	76
Christian Wichmann Matthiesen: Vækstfaser i dansk byudvikling 1801 - 1981	83
Jørgen Broholm: Fredningsplanlægningen på Fyn	101
Carin Bunte: Kulturhistoriskt bevarandearbete i Sverige.	109
Fredningsstyrelsen, Det Særlige Bygningssyn og bebyggelses-historiske undersøgelser	
Allan Tønnesen: Fredningsstyrelsens bebyggelseshistoriske undersøgelser i forbindelse med bygningsbevaringsarbejdet	113
Palle Friis: Fredningsstyrelsen og det særlige bygningssyn	115
Axel Bendtsen: Planadministrationens krav til bebyggelses-historiske undersøgelser	119
Viggo Nielsen: Kulturlandskabet i forandring - forskning og lovgivning	126
Erland Porsmose: Kulturlandskabets forvandling og bevaring. Sammenfattende indlæg	134

**„1000 års kulturlandskab på Fyn" - referater fra
ekskursionen 7-11-85**

Erland Porsmose: Ørnfeltområdet- landsbyernes anlæggelse	142
Dorte Nørregaard Madsen: Herrested Gammeltofte	145
Erland Porsmose: Den senmiddelalderlige krise og godssystemets udvikling (1300-1800).	147
Nyhavn - stævningsskov	151
Niels Hørlück Jessen: Om stengårderne på Glorup ved Svindinge	153
Torben Grøngaard Jeppesen: Højryggede agre i Storskoven, Brahetrolleborg	159
Ellen Christensen-Dalsgaard: Herregårdene og landskabet - Brahetrolleborg	164
Esben Hedegård, Torben Grøngaard Jeppesen, Peter Steen Johansen, Morten Stapel Nielsen: Fynske gårde 1850-1925 - Et bygnings- historisk projekt udført af Den fynske Landsby	167
Per Grau Møller: Allested og Vejle i de sidste 200 år - bebyggelsesudvikling og planlægning	175
Helle Damgaard: Kulturlandskab - bevaringslandskab. Et historiskideologisk studium i det danske bevarings- arbejdes historie 1917-1984	179

Deltagerliste

Lektor Kr.M. Jensen, Geografisk Centralinstitut, Københavns Universitet.

Lektor Chr. Wichmann Mathiesen, Geografisk Centralinstitut, K.U.

Lektor Anette Reenberg, Geografisk Centralinstitut, K.U.

Professor Erling Bondesen, Institut for miljø, teknologi og samfund, Roskilde Universitetscenter.

Museumsinspektør Peter Dragsbo, Esbjerg Museum.

Museumsinspektør Palle Friis, Vendsyssel Historiske Museum.

Museumsinspektør Henrik Jansen, Svendborg Museum.

Museumsdirektør Niels Oxenvad, Odense Bys Museer.

Museumsinspektør, Morten Hahn Pedersen, Svendborg Museum.

Museumsinspektør Per Thomsen, Svendborg Museum.

Museumsinspektør Henrik Thrane, Fyens Stiftsmuseum.

Stipendiat Bjørn Poulsen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Ystadprojektet

Fil.kand. Tomas Germundson.

Docent Nils Lewan, Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds Universitet.

Fil.kand. Jens Möller.

Arkivarie Anders Persson, Landsarkivet i Lund.

Fil.kand. Mats Riddersporre.

Fil.dr. Steen Skansjö.

Prof. Berta Stjernquist, Historiska Museet, Lunds Universitet.

Fil.kand. Sten Tesch, Sigtuna Museer.

Barknäre-projektet

Fil.dr. Dan Carlsson.

Fuldmægtig Axel Bendtsen, Fredningsstyrelsen.

Cand.mag. Ingrid Nielsen, Fredningsstyrelsen.

Direktør Viggo Nielsen, Fredningsstyrelsen.

Cand.phil. Per Smed Philipsen, Fredningsstyrelsen.

Mag.art. Allan Tønnesen, Fredningsstyrelsen.
Planlægningsmedarbejder Henning Fischer, Vestsjællands
Amtskommune.
Planlægningsmedarbejder Morten Chalmar, Storstrøms Amtskommune.
Fredningsinspektør Jørgen Broholm, Fyns Amtskommune.
Planlægningsmedarbejder Arne Bak, Fyns Amtskommune.
Fredningsinspektør, Chr. Blinkenberg, Sønderjyllands Amtskommune.
Fredningsinspektør Henrik Præstholm, Ribe Amtskommune.
Fredningsinspektør Gert Alsted, Ringkøbing Amtskommune.
Planlægningsmedarbejder Ole Olsen, Viborg Amtskommune.
Planlægningsmedarbejder Nils Schou, Nordjyllands Amtskommune.
Länsantikvarie Carin Bunte, Malmöhus Län.

Arrangørgruppen

Cand.phil. Ellen Christensen-Dalsgård, Fyns Amts fredningsaf-
deling.
Museumsinspektør Torben Grøngaard Jeppesen, Den fynske Landsby,
Odense.
Cand.phil. Esben Hedegård, Den fynske Landsby, Odense.
Bygningskonstruktør Peter Steen Johansen, Den fynske Landsby,
Odense.
Cand.mag. Niels Hørlück Jessen, Fredningsstyrelsen.
Stud.mag. Helle Damgaard, Odense Universitet.
Stud.mag. Dorte N. Madsen, O.U./Fyns Amts fredningsafdeling.
Stud.mag. Morten Stapel Nielsen, Odense Universitet.
Museumsinspektør Erland Porsmose, Kerteminde Museum/O.U.
Kandidatstipendiat Per Grau Møller, Odense Universitet.

Rektor Carl Th. Pedersen: Åbning af symposiet

Det er mig en glæde at byde deltagerne i det 11. bebyggelseshistoriske symposium velkommen på Odense Universitet. Dette symposium arrangeres bl.a. af Det Kartografiske Dokumentationscenter ved Odense Universitet.

Kartografi er læren om kort. Det er en disciplin, der spænder over en række fagområder som historie, geografi, geodæsi og matematik. Ser man på fagprofilen ved Odense Universitet, vil man overraskende finde, at af disse fag er kun matematik og historie repræsenteret ved universitetet, og dog beskæftiger man sig med kartografi. Som konsekvens af at geografi og geodæsi ikke findes, hører kartografien heller ikke hjemme ved det naturvidenskabelige hovedområde men ved det humanistiske hovedområde, hvor det dyrkes ved Historisk Institut. Det er derfor klart, at det ikke er den tekniske side af kortfremstillingen, der er det centrale for de kartografiske studier ved Odense Universitet; men det er de historiske oplysninger, man kan læse ud fra kortene, der interesserer.

Allerede for over 200 år siden havde man udviklet en teknik, der ved hjælp af simple geometrisk, trigonometriske beregninger gjorde det muligt af fremstille meget nøjagtige kort med et væld af detaljer. Det kartografiske center her i Odense råder netop over et sådant sæt af gamle kort, der dækker hele Fyn. Udfra disse kort har det været muligt at uddrage et væld af historiske oplysninger.

Disse 200 år gamle kort har interesse primært for bebyggelseshistorikere men også for folk interesseret i lokalhistorie. Det så man meget tydeligt, da universitetet for en måned siden havde "åbent hus". Der var da ligefrem kø for at komme til at se kortsamlingen.

Kortenes oplysninger har også i høj grad interesse for kommunale og amtskommunale teknikere i forbindelse med fredningsplanlægning og fysisk planlægning. Det afspejler sig tydeligt i deltagerlisten, hvor næsten halvdelen af deltagerne ses at komme fra Fredningsstyrelsen og amtskommunerne.

I en tid hvor man ofte diskuterer universitetets relationer til samfundet, finder jeg det meget positivt, at der har været så stor interesse for det symposium uden for universitetet.

Jeg vil ønske Historisk Institut til lykke med succes'en med Det

Kartografiske Dokumentationscenter, og jeg vil ønske for deltagerne i symposiet, at de vil få nogle udbytterige dage på Fyn.

FORSKNINGSPROJEKTET ARKEOLOGI OCH SAMHÄLLE.

Fornlämningars och byggnadsminnens behandling i samhällsplaneringen.

af Berta Stjernquist

Bakgrunden

Under arbetet som fältarkeolog och forskare stöter man ständigt på konflikter mellan bevarande och förstöring av det arkeologiska källmaterialet. Detta gäller inte minst fornlämningar som varit okända eller vars omfattning varit osäker t.ex. gravar och boplatser under markytan i ett fullåkerslandskap. Den typen av erfarenhet väcker intresset för problemområdet mellan forskning och tillämpning. Den har också väckt mitt intresse. Sedan flera år har jag arbetat på att få fram ett forskningsprojekt inom detta område, där problemen är många och svåra att överblicka. När humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet förra året inbjöd forskare att ansöka om medel för planering av forskningsprojekt "om värderingar, intentioner och resultat inom kulturminnesvården" så låg hos mig en färdig skiss till ett projekt om fornlämningars och byggnadsminnens behandling i samhällsplaneringen.¹⁾ Det utgick planeringsbidrag till projektet som sedan med forskningsrådets medel kom igång den 1. juli i år. Som medarbetare ingår två forskningsassistenter, Anne Carlie och Ewa Ryberg. Här redovisas projektets uppläggning och samtidigt några glimtar av arbetsgången.²⁾

En bakgrund till projektet kan man se i Sverker Jansons arbete Kulturvård och samhällsbildning (Lund 1974) där det framhålles att medan kulturminnesvården länge betraktats som en separat och isolerad arbetsuppgift har den nu dragits in i den fysiska riksplaneringen och samhällsplaneringen, där en omedelbar vägning kan göras av olika mer eller mindre oförenliga intressen. Frågan är då hur kulturminnesvården inordnats i den fysiska planeringen och i den mån brister finns, vad som kan göras för att ytterligare befästa en integrerad behandling av landskapet.

I statsmakternas riktlinjer för den fysiska riksplaneringen angavs att kulturminnesvården skulle utgöra en viktig del av de bevarandeintressen som skulle beaktas. Vidare framhölls att den vetenskapliga

kulturminnesvårdens intressen skulle tillmätas stor tyngd som restriktion vid planering av andra verksamheters markanvändning bl.a. därför att den representerar värden som inte kan återskapas eller ersättas om de en gång förstörts.

Det finns för närvarande inte någon samlad översikt och utvärdering av de grundläggande linjerna i det kommunala och regionala planeringsarbetet och de konsekvenser som dessa har på kulturlandskapet. Det finns inte någon samlad genomgång av styrmekanismer eller utvärdering av de effekter som nu uppnås och hur dessa stämmer med de uppställda målen. Detta innebär att man inte har möjligheter att successivt bygga ut och anpassa styringen till rådande planeringssituationer så att samhällets krav kan vägas mot individernas krav på en miljö som ger stimulans och förankring.

Projektet skall ta upp bevarandeproblematiken för kulturminnen och deras miljöer. I denna helhet är det arkeologiska landskapet en väsentlig del.

Målsättningen

Projektet upptar en kartläggning och utvärdering av de styrmedel som kulturminnesvärden och andra planeringsorgan har till sitt förfogande vid den process som utformar kulturlandskapet inom olika typer av områden. Ett viktigt problem är vilka värderingar som ligger till grund för planbesluten och efter vilka synpunkter och principer en avvägning mellan dem kan vinna allmän anslutning. Det skall vidare vara en test av fornminneslagen och andra förordningar och hur de påverkat sektorsplanering och den översiktliga fysiska planeringen. Det skall dessutom ge information till olika berörda grupper och på detta sätt bidra till ökat intresse och ökad förståelse för frågorna.

Problem

Det är i huvudsak fyra problemområden som skall analyseras i projektet.

Det första problemområdet gäller hur olika exploaterande verksamheter påverkat kulturminnen och deras miljöer. Det har ofta framhållits att kulturlandskapet skapats genom en långvarig process, i vilken bl.a. den agrara produktionen spelat en betydande roll. Men det är inte enbart odlingen som påverkat landskapsbilden utan också en mängd andra

aktiviteter som hör sammen med denna t.ex. skogsbruket, täkt- och dräneringsverksamhet m.m. En annan starkt pådrivande faktor till förändringar i vår miljö är industrialiseringen. Bebyggelsen har expanderat och omdanats, kommunikationerna har byggts ut och ledningar av olika slag har dragits på kors och tvärs i landskapet. Under senare år har också människans behov av avkoppling och meningsfull fritidsverksamhet påverkat planeringen och bidragit till förändringar. En viktig frågeställning är därför på vilket sätt dessa verksamheter påverkar de kulturella lämningarna och deras miljöer.

Det andra problemområdet gäller vad fornminneslagstiftningen och andra förordningar betytt för att förhindra skada på kulturminnen och deras miljöer. Genom tillkomsten av fornminneslagen och andra förordningar har det skapats styrmedel för att förhindra sådana förändringar av kulturlandskapet som kan betraktas som negativa ur allmän och individuell synpunkt. Det är en uppgift att undersöka vilka konflikter som därvid uppstår och hur man löser dem i olika geografiske och sociala situationer och vilka värderingar som gjort sig gällande i denna process. Det torde vara möjligt att genom konkreta fall belysa fornminneslagstiftningen som styrmedel.

Det tredje problemområdet gäller vilka hänsyn som tagits till kulturminnen och deras miljöer vid samhällsplaneringen. Omstruktureringen av kulturlandskapet genom den moderna samhällsplaneringen sker mycket snabbt. Det är en intensiv och mångfacetterad process. Det rör sig om olika typer av exploateringsområden: jordbrukslandskap, industrilandskap, tätorter, fritidslandskap. Det finns ett stort material för studier av hur kulturminnen och deras miljöer behandlats i denna process.

Det fjärde problemområdet gäller vilka hänsyn som bör tagas vid samhällsplaneringen. Detta område rymmer två huvudproblem.

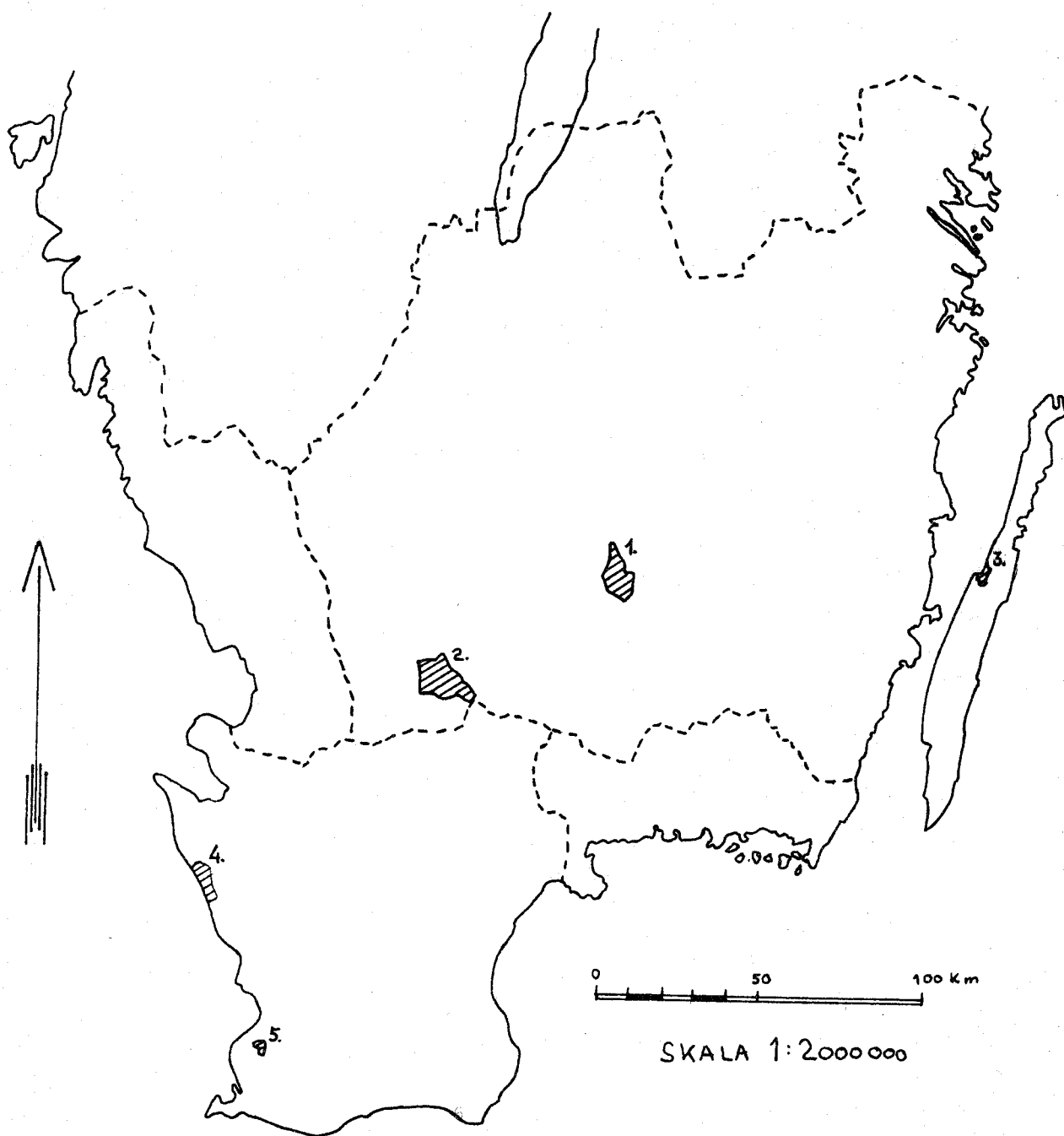
Det ena gäller forskningens aspekter. Man måste ta hänsyn till de krav på kunskapsökning som ställs inte bara för närvarande utan som kan ställas i en framtid. Frågan är i vilken grad vi kan och bör tillgodose forskningens aspekter vid hanteringen af kulturminnen. Frågan är brännande. Man kan i det sammenhanget erinra om att metodutvecklingen för den arkeologiska forskningen är mycket snabb och svår att överblicka. Vi vet nu inte vilka frågor som kommer att ställas till det arkeologiska materialet i en framtid och inte heller vilket material

som kommer att behövas och som kan utnyttjas för att belysa dem. Den som anser att en fullständig registrering av material och iakttagelser vid en utgrävning är tillräcklig för all framtid har fel. Vi vet nu inte vilka forskningsmöjligheter som ligger förborgade i ett ej utgrävt material. Bevarandaspekter är därför viktiga och den har också starkt framhållits i den utredning Fornlämningar och exploatering som nu remissbehandlas i Sverige.³⁾

Det andra huvudproblemet gäller sociala aspekter. De två berör varandra nära. En utbyggd kunskapsökning är en förutsättning för att få fram material som innehållsmässigt kan gemänniskorna livskvalitet. Denne sociala aspekt har många dimensioner. Den kan konkretiseras genom ett par exempel. I samhällen där tekniken härskar blir människorna lätt isolerade och kanske maktlösa inför komplicerade system som de inte behärskar. Intresset för historia - och förhistoria - innebär att man söker en förankring genom anknytning till ett historiskt förlopp. Man blir en länk i en fortlöpande kedja. Detta ger personlig identitet. Man kan vidare framhålla att arkeologisk och antropologisk forskning ger oss en bild av människor under olika förhållanden och under olika villkor. För umgänget mellan olika folk och olika sociala grupper är det viktigt att få en inblick i detta.

Undersökningsområden

Vid valet av undersökningsområden har det förhållandet beaktats att de skall representera olika regionstyper med hänsyn till naturförhållanden, bebyggelse och olika exploateringstryck. De skall representera tätorter med omgivande jordbrukslandskap, industrilandskap, fritidslandskap och stillastående skogsområde med fornlämningar. Meningen är att i de valda områdena få en variation så att de ställda frågorna kan analyseras på ett representativt sätt. De områden som valts är Fosie industrimråde inom Malmö stad. I anslutning till detta får Lockarps sn representera en jordbruksbygd. Helsingborgsområdet är en till synes representativ tätort som varit föremål för stark utbyggnad under de senaste 50 åren. Jag återkommer till detta. Detsamma kan sägas om Växjö stad som emellertid är en tätort i skogsbygd medan Helsingborg är tätort i jordbruksbygd. Fritidslandskapet representeras av Köpings socken på Öland. Som stillastående skogsområde med fornlämningar har

1. VÄXJÖ STAD SMÅLAND
2. GÖTERYD SOCKEN SMÅLAND
3. KÖPING SOCKEN ÖLAND
4. HELSINGBORG STAD SKÅNE
5. FOSIE & LOCKARP SOCKNAR SKÅNE

Fig. 1. Undersökningsområden i projektet. Karta sammenställd av Anne Carlie och Ewa Ryberg.

valts Göteryds sn i Småland. Dessutom kommer vissa referensområden med hänsyn till speciella frågor att analyseras. Det gäller Simrishamnstrakten och dess väganläggningar, Ystad med den medeltida stadskärnan och möjligen också Trelleborgs stad där väganläggningar och nybyggnationer synes erbjuda en gynnsam situation för utvärdering.

Materialet

Materialet är dels kulturlandskapets konkreta innehåll av fornlämnningar, bebyggelse och miljöer dels handlingar som visar bestämmelser och förändringar och orsakerna till dessa. I detta material kan man studera i vilken utsträckning en medveten styrning påverkat handlingsmönstret i ett perspektiv där förändringar skett eller om de drivande krafterna helt eller delvis varit andra. Detta innebär en inventering och bearbetning av material från i huvudsak efterkrigstiden då förändringarna varit stora. Det arbete som utförts hittills har dock visat att man måste gå något längre tillbaka i tiden och behandla intensivt de förändringar som skett efter första världskriget d.v.s. från och med 1920-talet. Avgränsningen tidsmässigt är inte helt klar utan beror på de erfarenheter som görs under den närmaste insamlings och bearbetningsperioden. Arbetet med inventering av material och en kartläggning av konfliktsituationer pågår för närvarande. Därvid har projektområdet Helsingborg och Köpings sn på Öland valts som lämpliga att ligga först i det arbetet. Det beror delvis på att de är förhållandevis lättillgängliga och av en omfattning som medger en förhållandevis snabb överblick över problemsituationen. Arbetet med dessa områden kan därför ge värdefulla impulser för den fortsatta bearbetningen. Arbetssättet skall något belysas med material från Helsingborgsområdet, där vi för närvarande kommit längst. Men innan jag gör det skall jag lägga fram några synpunkter på materialet i övriga undersökningsområden. I detta ligger motiveringen för valet av områden.

Fosieområdet ligger inom Malmö stad. Det var före utbyggnaden jordbruksmark. Under slutet av 60-talet och början av 70-talet skedde här en kraftig industriexploatering som har medfört mycket stora arkeologiska undersökningar. Här har funnits en intensiv förhistorisk bebyggelse från olika tider. I landskapet markerades den bl.a. av stora

gravhögar från bronsåldern. Utbyggnaden har skapat konflikter som i första hand hänger samman med de ekonomiska problem som uppstår i ett område som skall exploateras och där det finns mängder av fornlämningar som måste undersökas och borttagas. Lockarps sn i anslutning till Fosieområdet är en jordbruksbygd där man kan studera den påverkan på landskapet som en intensifierad agrar aktivitet för med sig och de problem som detta skapar.

Växjö stad ligger på det sydsvenska höglandet i ett småkuperat skogslandskap med en varierande grad av uppodlade arealer. Staden har sedan medeltiden varit en centralort i denna del av landet. Det finns dessutom en mängd gravfält och fornlämningar inom stadens område. Växjö har genomgått en intensiv utveckling sedan 1960-talet. Utbyggnaden har varit mångsidig med högskola och centrala verk jämte industri.

Göteryds socken

Är ett gott exempel på en skogsbygd med begränsade åkerarealer och lågt exploateringsstryck. Interessant är att det finns en mycket stor mängd förhistoriska lämningar. Från yngre stenåldern och bronsåldern stammar rösen och stensättningar med hällkista. Man kan här studera förändringarna i det förhistoriska landskapet genom påverkan av skogsbruk och vilka värderingar som här gjort sig gällande i eventuella konflikt-situationer mellan förordningar och exploatering.

Köpings socken

Med Köpingsvik är ett centrum för Ölandsturismen. Under sommarmånaderna kommer mängder av turister till Köpingsvik så att samhället blir överbefolkat och får sin karaktär av tältkoncentrationer och provisoriska affärslokaler. Samhället har en rik förhistoria. Man kan belägga bebyggelse från stenåldern till medeltiden. Fornlämningarna har i stor utsträckning fått sitta i kläm vid utbyggnaden av samhället, där villabebyggelsen är en viktig del. Behovet av utrymme och anordningar för de många turisterna präglar planeringen.

Helsingborgsområdet kommer sist i raden. Som nämnts tidigare väljer jag här detta område för att belysa hur materialet kan se ut. Det är Anne Carlie som gjort sammanställningar av handlingarna och som är i

färd med att bearbeta materialet.

Området är mycket rikt på förhistoria och medeltid. Genom odling och utbyggnad har dock fornlämningarna kraftigt reducerats i antal. Styrningen av utbyggnaden har inte gjort sig gällande i någon högre grad innan Riksantikvarieämbetets Uppdragsverksamhet fick en avdelning i Sydsverige i slutet af 1960-talet.

För bedömningen av utbyggnadens effekter på de förhistoriska lämningarna i staden har man ett bra material i två handlingar. Den första är en inventering som Torsten Mårtensson gjorde år 1922.⁴⁾ Vid denna inventering kompletterades den topografiska kartan med de fasta fornlämningarna. En mängd gravhögar är markerade och de ligger huvudsakligen inom två områden vid Ättekulla och Raus. Många av dem hade försvunnit vid jordbruksarbete före 1922 men kunde då beläggas. Den andra handlingen är 1930 års generalplan där staden vuxit ut över de nämnda områdena.⁵⁾ Vid förverkligandet av generalplanen har en del av högarna försvunnit. Många ligger i grönområden som alltmer beskärs under utbyggnaden. Hur det kommer att sluta för de resterande fornlämningarna vet vi ännu inte.

Förändringarna inom den medeltida stadskärnan kan studeras i Anders Wihlborgs del Helsingborg i serien Medeltidsstaden.⁶⁾ Där illustreras hur undersökningarna i början skedde mest i anslutning till kyrkorna och borgen Kärnan medan den medeltida staden i övrigt mest lämnades åt sitt öde. Det är anmärkningsvärt att den medeltida staden Helsingborg markerades som fast fornlämning först i mitten af 1970-talet. Före den tidpunkten var bevakningen av den medeltida stadskärnan mera tillfällig.

Slutord

Det har endast varit möjligt att här teckna konturerna av projektet och att ge glimtar av målsättningen och av arbetssättet i ett tidigt skede. Det är meningen att det skall genomföras under en treårsperiod. Det torde vara möjligt att därvid skilja ut några generella faktorer som måste vara bestämmande vid samhällsplaneringen och att få fram de problem som måste beaktas. Interesseset för dessa frågor är också stort. Det kan nämnas att Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien har ställt upp med ett endagssymposium i ämnet där teoretiska och praktiska synpunkter har mötts. Föredrag och diskussioner kommer att publiceras.⁷⁾

REFERENSER

1. Stjernquist, B. 1980. Arkeologi som samhällsvetenskap. Skånes hembygdsförbunds årsbok 1979.
2. Stjernquist, B., Carlie, A., Ryberg, E. Projektbeskrivning för Arkeologi och Samhälle. Fornlämningars och byggnadsminnens behandling i samhällsplaneringen. Lunds universitet 1985-01-22. Duplicat.
3. Betänkande Fornlämningar och exploatering (SOU 1985:13).
4. Stadsfullmäktiges i Hälsingborg handlingar 1922. Redogörelse för inom Hälsingborgs Stads område befintliga fasta fornlämningar utarbetad av Torsten Mårtensson.
5. Helsingborg. 1930 års generalplan.
6. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport Medeltidsstaden 32 Helsingborg av Anders Wihlborg. 1981.
7. Samhällsplanering och kulturminnesvård. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser (under tryckning).

DISKUSSION

Under diskussionen om, hvilke overvejelser der lå bag den endelig stillingtagen til fredningsspørgsmål, blev der spurgt om man undersøgte konkrete kommunale fredningsdiskussioner. Dette bekræftede Berta Stjernquist.

Under henvisning til, at udviklingen i Hälsingborg-området mindede om den danske, blev der spurgt om man i Sverige, ligesom det efterhånden er tilfældet i Danmark, koncentrerer arkæologiske udgravninger på små udvalgte områder, med det primære sigte at bevare de øvrige arkæologiske levn ved at undlade udgravning.

Det blev bekræftet af Carin Bunte. Men det er svært at give fredningsargumenter vægt for kulturhistoriske levn, som ikke synlige.

Fra dansk side blev der spurgt, om man kunne forestille sig større udgravninger finansieret af f.eks. råstofudvindende firmaer. De svenske erfaringer viste, at staten altid må betale de "dyre" systematiske anlagte udgravninger.

REGISTRERING AF UNDERSØISKE FORTIDSMINDER

af Per Smed

I. INDLEDNING:

Fredningsstyrelsen påbegyndte i 1983 en landsdækkende registrering af fortidsminderne i de danske farvande. Arbejdet, der kører som projekt under styrelsens råstofkontor, har i første række til formål at sikre de arkæologiske interesser på søterritoriet mod indgreb fra f.eks. råstofindvinding eller anlægsarbejder.

Baggrunden for registreringen er en række ændringer i naturfredningslovens kap. VII, som har betydet dels en skærpet beskyttelse af de arkæologiske fund og kulturspor på havbunden dels at der opbygges og vedligeholdes registre over disse. Registrene danner grundlag for administration af fredningsbestemmelserne for havbunden.

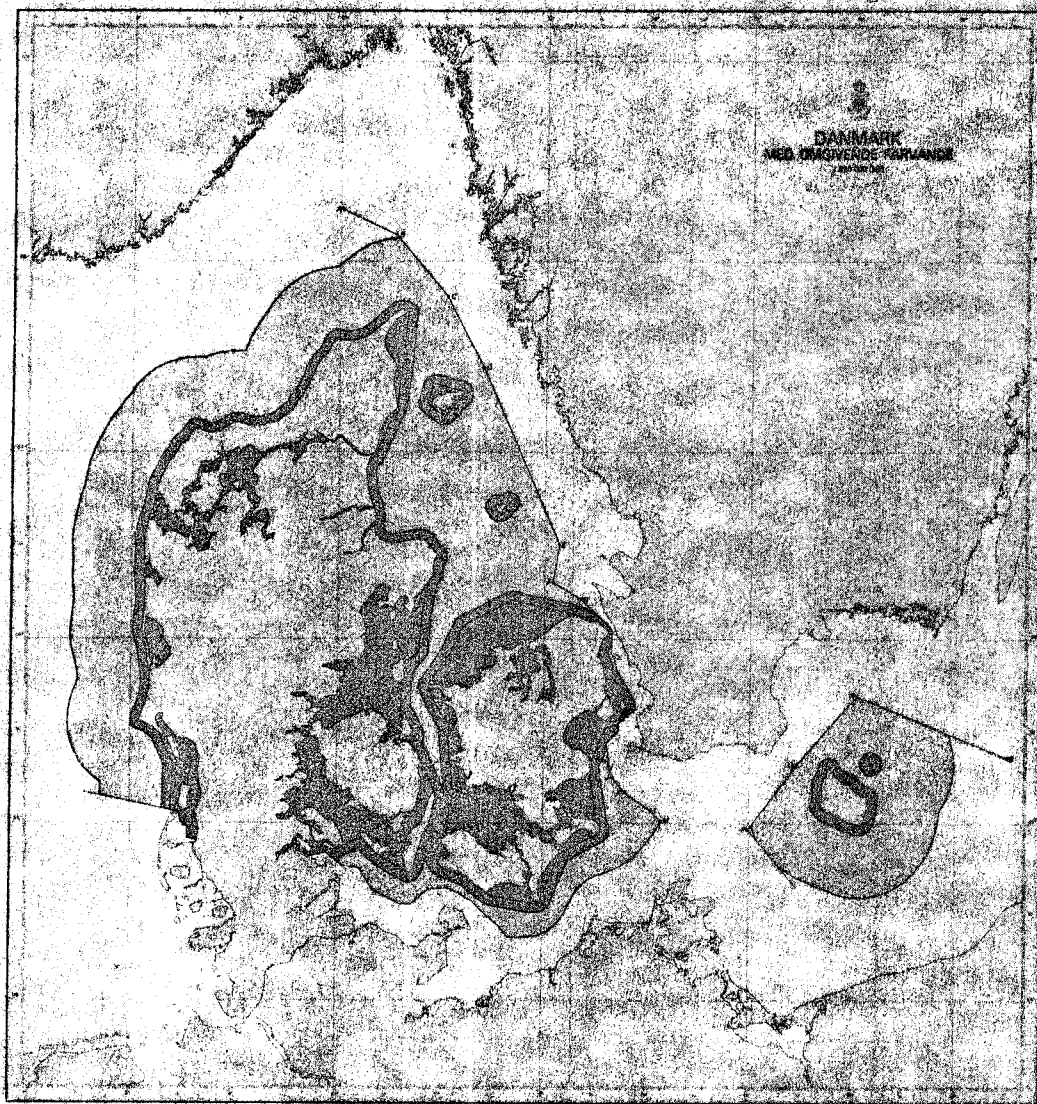
NATURFREDNINGSLOVENS PARAGRAF 49:

De nye bestemmelser, der trådte i kraft 1. juli 1984, omfatter således både de undersøiske fortidsminder (tidligere NFL paragraf 48 stk. 3) samt skibsvrag (tidligere "Lov om historiske skibsvrag" (Vragloven)). Foruden sammenlægningen adskiller de nye bestemmelser sig fra de ældre på flere væsentlige punkter:

1. Loven er udvidet til også at omfatte de undersøiske BOPLADSER - en fundgruppe, man tidligere ikke var opmærksomme på, men som nu er klart beskrevet i loven.
2. SKIBSVRAG ældre end 100 år er nu fredet - modsat tidligere 150 år.
3. Det geografiske OMRÅDE er udvidet fra den tidligere 3 sømile-grænse (søterritoriet) til kontinentalsoklen, dog ikke udover 24 sømile-grænsen.
4. Der er ANMELDESESPLIGT for de marine fund til fredningsstyrelsen.
5. Fredningsstyrelsen er pligtig til at opbygge og vedligeholde REGISTRE over de undersøiske vrag og fortidsminder.

I appendix I er naturfredningslovens paragraf 49 optrykt.

Det udvidede ansvarsområde, som nu er omfattet af loven, er vist på kortet figur 1.

FIGUR 1. Det geografiske område omfattet af fredningsbestemmelserne i naturfredningslovens paragraf 49.

REGISTRERINGSARBEJDET:

I det følgende vil først og fremmest den forhistoriske del af dette registreringsarbejde blive berørt (bopladser, gravfund og enkeltfund), men arbejdsmetoden er i store træk den samme for alle fundgrupper - uanset fundtype eller datering.

II. BAGGRUND FOR PROJEKTET

Registreringen af fortidsminder i de danske farvande er tæt knyttet til de øvrige interesser på havbunden. Det har derfor været nødvendigt at skaffe et overblik over, hvad der kendes af forhistoriske anlæg og vrage i de danske farvande for herved at indkredse de områder, hvor der naturligt kan opstå interessekonflikter mellem råstofindustrien på den ene side og de kulturhistoriske interesser på den anden.

Tidligere mærkede planlæggere og museumsfolk ikke meget til disse interessekonflikter. Det skyldes især, at råstofindustrien og havets øvrige brugere ingen tradition havde for at anmelde fund til museumsverdenen.

I de få tilfælde, hvorfra der foreligger fundanmeldelser, kunne museerne tidligere kun takke for oplysninger og fund, hvorefter f.eks. råstofindvindingen fortsatte. Der forelå i praksis hverken muligheder for at besigtige et marint fund eller nogen lovhjemmel til at standse opgravningen af en velbevaret stenalderboplads. Det gør der til gengæld nu med naturfredningslovens paragraf 49.

Disse bestemmelser har, kombineret med en stigende anlægs- og indvindingsaktivitet til søs i de senere år medført, at man i dag allerede i planlægningen forsøger at indkredse konfliktområderne for herved at sikre de kulturhistoriske interesser bedst muligt.

Set med råstofindustriens øjne er den danske havbund relativ lille. Store dele af havbunden er uden interesse for ral- og sandsugere, og indvindingen koncentrerer sig om bestemte strøg og farvande. Desværre er det også her, at mange af de undersøiske bopladser befinder sig.

Størstedelen af de undersøiske stenalderfund er tidligere kystbopladser beliggende langs tidligere floder og kyster. Bopladserne er ofte indlejret i undersøiske moser i havbunden. Disse boreale og atlantiske moser er dannet efter og overlejrer derfor de sen- og postglaciale ral- eller grusforekomster, som råstofindustrien indvinder.

I praksis foregår ral- og grusindvindingen i disse strøg ved, at man med ekkolod lokaliserer tidligere - nu undersøiske - kystskrænter, hvorefter materialet pumpes op. Undervejs ned gennem disse lag støder man jævnligt på moseaflejringer fra boreal og atlantisk tid, hvoraf nogle kan indeholde velbevarende bopladslag.

Tidligere søgte de mindre ral- og grusindvindere at undgå moseaflejringer, således at indvundne materialer ikke blev opblandet med

organisk materiale. Idag arbejdes der med større skibe og kraftigere udstyr og indvindingen er stærkt automatiseret. Det betyder, at man i langt flere tilfælde søger at pumpe moseaflejringer bort, inden indvinding af grus og ral påbegyndes. Den mere udviklede teknik medfører, at man ikke som tidligere registrerer, hvorvidt der følger stenaldermateriale med op sammen med tørven.

Vi ved idag at råstofindustrien faktisk støder på stenalderboplader, og at materialet fra disse oftest går tabt. I enkelte tilfælde træffer man dog på keramik, gevirdele eller karakteristiske redskaber af flint, tak eller knogle i det oppumpede materiale, og disse oldsager sorteres så fra - oftest på havneområdet, hvor materialet losses.

Netop i disse år hentes der f.eks. materiale op fra Tolken øst for Falster samt i Båring Vig nord for Fyn. Begge steder suges der i skrænterne langs de gamle flodlejer efter at overlejrende tørvelag med oldsager er pumpet væk.

Det arkæologisk spændende ved disse lokaliteter er bl.a. de gode bevaringsforhold for redskaber og affald af organisk materiale samt den relativt store dybde, hvorpå de ligger. Den veksler mellem 6 og 11 meter - det dybeste, vi endnu har sikre bopladsfund fra i Danmark.

En anden råstofindustri er skallegravere, der henter materiale op fra vigene og fjordene. Det er gået hårdt ud over f.eks. de relativt sjældne Kongemoseboplader i Roskilde Fjord samt bopladerne i Gudsø Vig ved Kolding. På de jyske lokaliteter er der ved dette arbejde fremkommet en del ornamenterede stenalderredskaber af ben og tak.

Fundtyperne på havbunden afviger i nogen grad fra landjordsfundene. De største fundgrupper er så afgjort boplader og skibsvrag, men også gravfund, votiv- og depotfund, sejlspærringer og bro- eller havneanlæg kendes.

Det har tidligere været diskuteret, om de arkæologiske fund fra havbunden er af en sådan kvalitet, at de burde sikres for eftertiden. Et væsentligt element i den diskussion har været spørgsmålet om, hvorvidt mængden, arten og kvaliteten af landjordsfund er tilstrækkelig til fremover at sikre den arkæologiske forskning. Svaret på nogle af disse spørgsmål er først fremkommet indenfor de seneste år med undersøgelserne i bl.a. Tybrind Vig udfor Vestfyn (Andersen 1980, 1982, 1984, 1985); ved Argus Grund i Smålandsfarvandet (Smed, Fischer m.fl. 1986) samt bopladerne i det sydfynske øhav (Skaarup 1980, 1981, 1983).

Hertil kommer de få, men værdifulde oplysninger, der er indløbet fra råstofindvinding, fiskeri og anlægsarbejder.

Fra disse lokaliteter er der gennem de senere år fremkommet et rigt og varieret oldsagsmateriale og kombineret med mulighed for detaljerede stratigrafiske iagttagelser yder disse nye bopladser et væsentligt bidrag til forståelsen af ældre stenalders kulturer herhjemme.

III. GEOLOGISK BAGGRUND:

Når en lang række stenalderbopladser idag er indlejrede i havbunden, skyldes det, at Danmark siden sidste istid (Weichel) har undergået store forandringer i form og størrelse.

Nedkølingen af det nordeuropæiske område under sidste istid medførte, at store vandmasser blev bundet i form af is. Omkring 20.000 f.Kr., da isdækket nåede sin maximale udstrækning i Jylland, var verdenshavene faldet til omkring 90 meter under nuværende havniveau (Mørner 1969, 1980 figur 8, Petersen 1985b p. 13).

Ca. 13.000 f.Kr. begyndte sommertemperaturen langsomt at stige. Efterhånden som isen smeltede bort, blev landjorden befriet for isens kollosale tryk og de nedpressede landmasser begyndte langsomt atter at hæve sig.

Denne hævnning, som stadig foregår i de centrale dele af Skandinavien, har været mest udpræget i det nordlige Skandinavien, hvor iskapens tykkelse var størst. I Danmark har denne hævnning været størst i det nordlige Jylland og mindst i det sydvestlige Jylland.

Afsmeltningen af is forårsagede i løbet af ældre stenalder flere markante havstigninger. Verdenshavene steg fra ca. -90 meter i flere tempi og overskyllede med tiden store landområder. (Petersen 1985 s. 16)

Fra en række geologiske undersøgelser i bl.a. Store Bælt ved vi at havet omkring 6.000 f.Kr. var steget til ca. 30 meter under nuværende niveau. Denne stigning fortsatte igennem ældre stenalder og omkring 4.000 f.Kr. nåede havet i det nordlige Danmark sit maximum med de atlantiske havstigninger. I det sydlige Danmark ligger atlantisk tids kystlinier idag -3.0 til ca. -4.0 meter under nuværende havspejl (Krog 1979 p. 82). Denne sænkning af Syddanmark siden stenalderen er foregået over en ca. 4.000 årig periode frem til jernalderen (Petersen 1980 og

1985b p. 15).

De to modsatrettede kræfter (landhævning og havstigning) har tilsammen bestemt landets form og udstrækning gennem de forskellige perioder af forhistorien. De bestemmer derfor også størrelsen af de territorier, stenaldermennesket havde til sin rådighed - og dermed de farvandsområder, som idag har arkæologisk interesse.

I forskellige perioder af stenalderen har havet bredt sig ind over store landområder og overskyllet en række bopladser.

Eksempelvis har Brune Banke samt Dogger Banke i Nordsøen i tidlig boreal tid været fast land. Der er fra disse banker fundet stenalderredskaber af tak, ben og flint samt strækninger med fyrrestubbe fra de skove som engang i boreal tid blev oversvømmet (Louwe Kooijman 1970).

For yderligere beskrivelse af de geologiske forhold henvises til Krog 1979a og 1979b samt Petersen 1984, 1985a og 1985b.

I det sydlige Danmark kender vi særligt mange undersøiske bopladser fra den sene del af ældre stenalder. Det skyldes, at bopladserne der i disse perioder oftest lå ved de datidige kyster, nu ligger på lav dybde nær vore dages kyster, og derfor let udsættes for kystzonens erosion. Det betyder, at oldsager vaskes fri fra havbunden, hvorefter de nedbrydes og siden skylles op på stranden.

Det må formodes, at de fleste overskyllede bopladser og de tilhørende udsmidslag hurtigt blev udvasket af havet, men nogle indlejredes i havbunden og blev siden dækket af sand. Bevaringsforholdene på disse indkapslede bopladser har været næsten ideelle, idet genstandsmaterialet ofte er indlejret i organisk materiale (tørv og gytje), uden risiko for iltning og dermed nedbrydning.

IV. REGISTRERING AF UNDERSØISKE FORTIDMINDER:

Den systematiske registrering af fortidminderne i de danske farvande har nu stået på i snart 3 år. Arbejdet består af en række komponenter, der kan sammenfattes i følgende fire moduler:

Dataindsamling, prøveundersøgelser, bearbejdelse og tolkning af materiale samt EDB-behandling.

DATA-INDSAMLING OG PRØVEUNDERSØGELSER:

Indsamling af data har først og fremmest bestået i gennemgang af følgende kilder: museale arkiver, privatsamlinger, geologiske bore- og dagbogsarkiver samt interviews med råstofindvindere, fiskere og sportsdykkere.

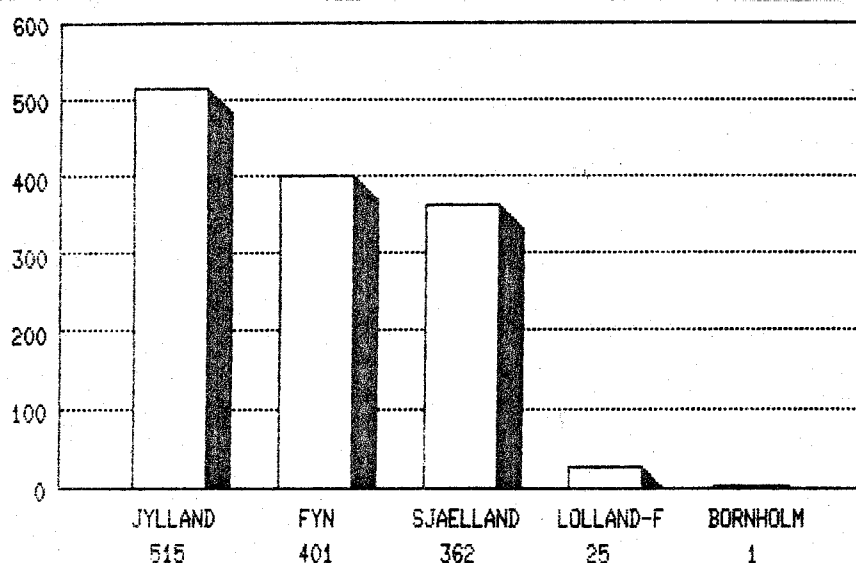
Det har under dette arbejde vist sig, at de oplysninger om fund fra havet, der er indgået til lokalmuseerne, kun i meget begrænset omfang er videresendt til central registrering på Nationalmuseet (sognebeskrivelsen). Den systematiske gennemgang af lokalmuseernes arkiver har derfor indtil videre været den mest betydende informationskilde.

Til brug for den nye registrering er der udformet et anmeldelseskema, som er sendt ud til bla. sportsdykkere og andre brugere af havet. Dette har indtil videre givet gode resultater.

Herudover har Fredningsstyrelsen foretaget enkelte prøveundersøgelser på lokaliteter, hvorfra der tidligere er gjort fund.

Registreringen omfattede oprindeligt kun det østjydske område, men er siden udvidet, og det forventes, at størstedelen af det indtil nu kendte arkæologiske materiale vest for Store Bælt er færdigregistreret omkring sommeren 1986.

I figur 2 er i histogramform vist antallet af EDB-registrerede fund til dato fordelt på landsdele.

Figur 2. De registrerede submarine fund fordelt på landsdele.

BEARBEJDELSE AF MATERIALET:

Der foreligger på nuværende tidspunkt oplysninger om ca. 2.400 lokaliteter fra den danske havbund - skibsvragene undtaget. Nogle af disse fund er idag optaget, mens andre er udvasket af havet eller fjernet ved råstofindvinding og anlægsarbejde. Kun ca. 1.500 fund dækker over lokaliteter, som vi i dag med rimelighed kan formode fortsat er helt eller delvist bevaret og dermed omfattet af fredning,

Mængden af oplysninger om de enkelte fund kan være begrænset, og positionsangivelsen er jævnligt behæftet med usikkerhed eller den er direkte misvisende.

Det skyldes først og fremmest, at der tidligere kun blev indhentet få oplysninger i forbindelse med fund fra havbunden og at en præcis punktafsætning vanskeliggøres, når fundstedet ikke kan afsættes på detaljerede kort som på landjorden.

Men også museumsverdenens traditionelle registreringssystem baseret på den gamle sogneinddeling spiller ind. Således er genstande opfisket langt fra kysten ofte på museernes kortmateriale afsat tæt ind under kysten. Det kan skyldes fejlagtig afstandsbedømmelse, men en lang række tilfælde viser, at det oftere skyldes ønsket om entydigt at tilknytte fundet et bestemt sogn, da sogneindelingen udgør rygraden i Nationalmuseets registrering af landjordsfund.

Afsætningen af fundpunkter for tæt på kysten har desuden medført, at mange sikre og entydige bopladsfund langt fra land siden er vurderet og derfor registreret som kystnære løsfund.

Bearbejdelse af det primære kildemateriale har m.a.o. vist, at mange marine oldtidsfund er hentet noget længere fra kysten og på dybere vand end angivet på museernes kortmateriale. Oplysningerne fortæller desuden ofte, at fundene er optaget fra primært leje - altså direkte på f.eks. en boplads, samt at de registrerede fund kun udgør en mindre del af det faktisk optagne materiale.

Et af de væsentlige punkter i registreringen af materialet er derfor at kontrollere og eventuelt at korrigere positionsangivelsen, dybden samt fundets art og omfang. Et andet væsentligt punkt er at sammenholde forskellige arkivalske oplysninger om fund fra samme område og vurdere, hvorvidt de udgør forskellige dele af samme fundkompleks, eller hvorvidt der er tale om to nærtliggende bopladser. Sidst omregnes alle positionsangivelser til UTM zone 32, som nu udgør grundlaget for

registrering og kortudtegnning hos både Fredningsstyrelsen og Nationalmuseet.

På kortet - appendix 2 - er de UTM-fastlagte undersøiske fund fra hele landet indplottet.

EDB-BEHANDLING OG TOLKNING:

De bearbejdede oplysninger sættes siden på EDB - en proces, der stadig er igang. Muligheden for denne type databehandling har været væsentlig, idet såvel en del af de faglige resultater som nogle af de administrative konsekvenser er kædet sammen med denne registreringsmetode.

Det har vist sig fordelagtigt at benytte EDB som registreringsform, bl.a. fordi det indebærer, at mange forskellige datatyper kan registreres uden at overblikket materialet går tabt. Man kan endvidere fortløbende vurdere, hvorvidt tidligere indkomne "løsfund" med sikre positions- og dybdeangivelser i realiteten dækker over intakte bopladsafløjninger, ligesom man konstant kan nydefinere graden af positionsusikkerhed, der er tolerabel at arbejde med.

EDB-registrering giver desuden mulighed for grafisk udtegnning af kort, hvor oplysninger indgår som adskilte lag af informationer.

Eksempelvis kan grundoplysningerne udgøres af et kortudsnit med kystlinier, amts- herreds- og sognegrænser.

Næste informationslag kan bestå af punktsymboler, som markerer de forskellige perioders fundtyper samt dybdeangivelse i meter under DNN (Dansk Normal Nul). Et tredje sæt af informationer kan bestå af naturhavne og forskellige vandløbs beliggenhed i forhold til de arkæologiske fund, mens fjerde lag kan være fundenes datering i absolutte år samt Sb-nummer.

Herved opnåes mulighed for at arkæologisk vej at påvise, hvordan stenalderbopladserne er placeret i forhold til de gamle vandveje, samt på hvilke dybder en bestemt periodes kystbopladser idag ligger i forskellige egne af landet.

Samtidig hermed kortlægges (arkæologisk) kystliniens forløb i de forskellige perioder af stenalderen - et spørgsmål, der ikke kun har arkæologisk, men også store geologisk interesse.

Når disse oplysninger sammenkædes med geologisk påviste kystlinier fra tilsvarende perioder, opnåes et mere detaljeret billede af stenaldrens kystlinier - specielt da undersøiske bopladser især forekommer i dele af landet, hvorfra der kun findes meget få geologiske boringer.

Sidst har EDB-behandling lettet mulighederne for fortløbende at nyvurdere bl.a. materialets kvalitet (bevaringsgraden) på grundlag af nye fund fra gammelkendte lokaliteter.

Bopladser, der af den ene eller anden årsag frilægges, udsættes for havvandets iltning og mekaniske erosion og nedbrydes derfor hurtigt. Der kendes adskillige eksempler på fund opfisket over en 20 - 40 årig periode fra samme lokalitet. Her ses, hvorledes forskellige materialetyper (bast/bark, træ, knogle, tak, keramik) successivt nedbrydes og efterlader en lokalitet bestående af udvasket, hvidpatineret og vandrullet flint.

V. FORELØBIGE RESULTATER

ARKÆOLOGISK

Der foreligger på nuværende tidspunkt oplysninger om ca. 2.400 arkæologiske lokaliteter fra havbunden inklusiv enkeltfund, løsfund og fund med en positionsusikkerhed på +/- 1000 m.

Dette tal skønnes i løbet af nogle år, når alle kilder og arkivtyper for hele landet er gennemgået, at være øget til ca. 8.000 - 10.000 fund. Af de 2.400 kendte lokaliteter foreligger der idag rimeligt fyldestgørende fundoplysninger om ca. 1.350, som nu er indlagt på EDB. Det må understreges, at nedenstående tal og procenter udelukkende bygger på disse ca. 1.350 fund.

Langt størstedelen - ca. 97% - af materialet, stammer fra stenalderen. Fundene spreder sig iøvrigt vidt både i tid, rum, kvalitet og art. Herudover veksler kvaliteten og mængden af oplysninger om de enkelte lokaliteter væsentligt.

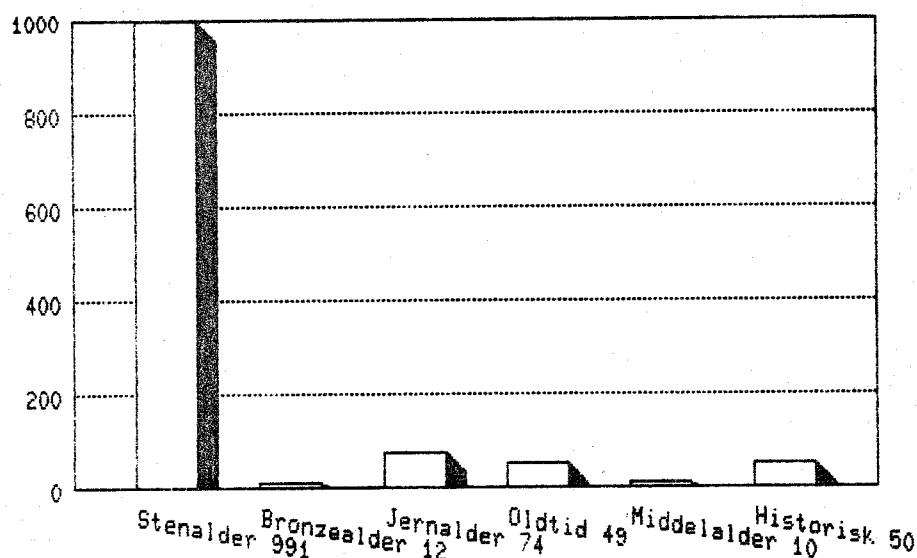
Fordelingen af det daterede materiale er i histogramform vist i figur 3.

Blandt stenalderfundene (991 fund) dominerer bopladserne med 67%, men også enkeltfund - ofte gode genstande -, depotfund, løsfund og enkelte grave (4%) kendes. Det skal desuden nævnes, at der på ca. 7% af bopladserne er fundet menneskeknogler, nogle med snitmærker eller brud.

Broncealdermateriale er kun påtruffet i 12 tilfælde og består for det meste af løsfund og enkeltfund. At dømme efter fundoplysninger og materiale dækker denne registrering i flere tilfælde over votivfund. I

et enkelt tilfælde kendes resterne af en boplads beliggende på 0.5 - 1.0 meter vand i Bredningen mellem Lolland og Falster.

Jernaldermaterialet - ialt 74 fund - fordeler sig med 18 løsfund, 16 enkeltfund, 13 bopladser (jernalderskaldynger), foreløbig 7 spæringer samt enkelte anlæg, som formodes at have været havneanlæg. For det øvrige jernaldermateriale foreligger der endnu ikke oplysninger om fundets art.

Figur 3. Histogram over dateret arkæologisk materiale fra den danske havbund (1166 fund).

Middelaldermaterialet (10 fund) består af skibsfund, stammebåde og enkelt- eller løsfundne genstande. Enkelte våbenfund - bl.a. kanoner - kendes. På tre lokaliteter er der påtruffet omlejrede fund fra bebyggelse, men disse fund stammer i alle 3 tilfælde fra landsbyer, som er skredet i havet pga. kysterosion.

Den yngste fundgruppe - de historiske fund (50 fund) - er domineret af skibsfund og stammebåde samt enkeltfund - oftest genstande af maritim tilknytning som formentlig er tabt overbord eller gået tabt ved forlis. Også smykkefund, sølvbestik og våben dukker dog op.

Under materialeindsamlingen er en række recente fund fra dette århundrede dukket op. Nogle af disse kan med tiden forventes at få historisk interesse og er derfor registreret, - heriblandt ca. 25 jager- og bombefly samt enkelte U-både fra den I. og II. verdenskrig.

FUNDÅRSAGER OG DYBDER:

Arkæologiske fund fra havbunden fremkommer enten ved opsamling langs kysterne eller tilfældigt i forbindelse med andre aktiviteter - det være sig opsamling, fiskeri, opmudring, anlægsarbejde eller råstofindvinding.

Den geografiske spredning af materialet viser derfor naturligt, at fundene først og fremmest koncentrerer sig, hvor disse aktiviteter har været størst - tæt på kysterne.

Mængden af fortidsminder beliggende mere end ca. 1.000 m fra land udgør idag mindre end 10% af materialet, men både egne feltundersøgelser og fundanmeldelser mindre end 15 år gamle fortæller, at arkæologiske fund fra dybt vand påtruffet langt fra vore dages kyster bliver stadigt mere almindelige. De opdages blot først, efterhånden som indvindings-, anlægs- og andre aktiviteter rykker længere ud fra kysten.

Fra de senere år er der således indgået gode stenalderfund fra bl.a. farvandet mellem Samsø og Djursland (benspidser), fra Tolken og Tolkebarren øst for Falster (benredskaber, bearbejdet træ og knogler), omkring Bornholm (neolitiske øskenkrukker) samt på Cancer Grund, Horns Rev og Brune Banke i Nordsøen (mesolitiske benredskaber, neolitiske økser samt en provincialromersk skål).

Disse fund er alle optaget fra dybt vand i forbindelse med fiskeri eller råstofindvinding.

I det registrerede materiale er fundårsagen anført i 656 tilfælde, og fordelingen af disse er angivet i figur 4.

En påfaldende stor del af det registrerede materiale er fremkommet ved opsamling langs kysterne gennem hele dette århunderede. Denne overvægt af strandfundne oldsager hænger nøje sammen med, at netop kystzonen er amatørarkæologernes "fundniche", og at disse mennesker har været opmærksomme på at indmelde fund til det lokale museum eller til Nationalmuseet.

Blandt de øvrige brugere af havet - fiskere, råstofindustrier og anlægsmyndigheder - har der ikke eksisteret samme tradition for at indmelde fund til myndighederne - i lange perioder snarere tværtom.

Først med fremkomsten af sportsdykkerudstyret i 1950'erne dukker en ny gruppe af gode indmeldere frem - sportsdykkere.

FREKVENSFORDELING FOR FUNDAARSAG

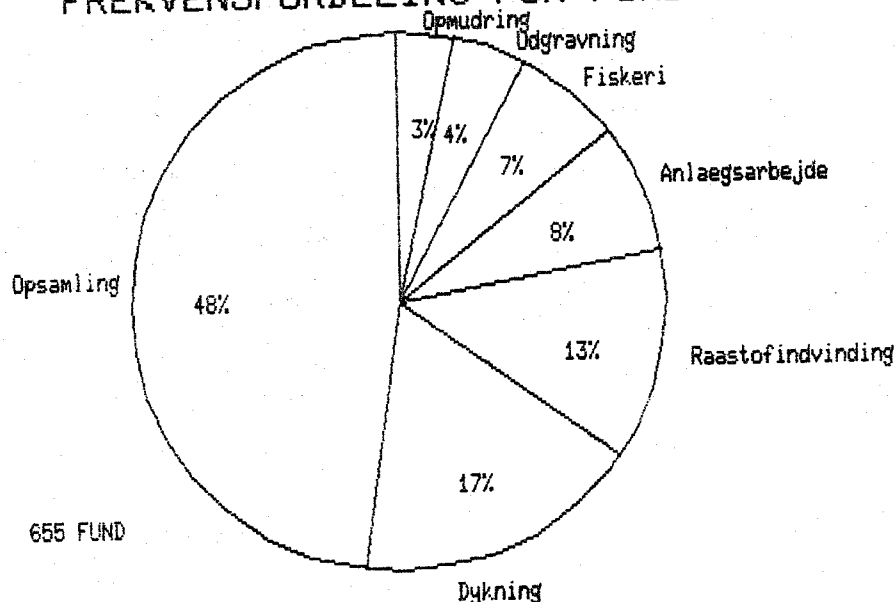

Fig. 4. Lagkagediagram over submarine fund fordelt efter fundårsag (656 fund).

Denne gruppe indmelder ofte stenalderfund fra samme områder, som amatørarkæologere har gjort deres kystfund i. Men som en væsentlig forskel fortæller sportsdykkernes fund og iagttagelser, at amatørarkæologernes opsamlinger langs kysterne ofte er udvaskede løsfund fra helt eller delvist intakte bopladsaflejringer beliggende længere fra kysten.

MATERIALEKVALITET (Bevaringsgrad):

Stenaldermaterialet, som udgør langt den overvejende del af fundmassen, veksler meget i kvalitet. På nogle lokaliteter er kun den hvidpatinerede og måske vandrullede flint tilbage, mens der på andre kan være bevaret letnedbrydelige oldsager som ornamenterede trægenstande, fiskesnøre og tekstiler.

Endelig kendes der lokaliteter, fra hvilke der både er optaget vandrullet, patineret flint og intakte hjortetakøksker med skaftrester og bevikling, - men det er undtagelsen.

Normalt er nedbrydningen af oldsager forårsaget af to uafhængige faktorer: mekanisk erosion og kemisk nedbrydning.

MEKANISK EROSION: er en succesiv nedslidning af aflejringerne. Det overlejrende sand fungerer i hårdt vejr som en art sandpapir, der effektivt sliber sig ned igennem de bløde torve- og gytjelag. Når bundforholdene er gunstige for den mekaniske erosion, kan kulturlag på 1.5-2.0 meters tykkelse eroderes bort på ca. 5-20 år.

Vi kender idag adskillige eksempler på mekanisk erosion af bopladser igangsat efter f.eks. tangpest, hvor tang- og ålegræs-vegetationen med sit bundfixerende rodnet er borte.

Det er årsager til, at man på stenalderbopladser, som oprindeligt er dateret til sen ertebøllekultur, idag kan komme ud for kun at træffe på materiale fra ældre ertebølle. De yngre lag er idag gnavet bort af erosion.

På denne type lokaliteter finder man vandrullet flint i de øvre lag, mens velbevarede oldsager af organisk materiale kan forekomme i dybere niveau.

KEMISK NEDBRYDNING: består oftest af iltning og/eller forsvovling af kulturlagene. Iltning af indkapslede bopladslag opstår nemt som følge af indgreb i havbunden eller f.eks blot ved flerårig nedbankning og optagning af bundgarnspæle.

Herved udsættes de mindre resistente oldsager og anlægsspor for havvandets iltning, hvorefter kulturlag og genstande af organisk materiale hastigt nedbrydes. Denne proces er ofte selvforstærkende og kan kun bremses ved en effektiv tildækning af kulturlagene.

Iltning og påfølgende nedbrydning af bopladserne skaber nemt gunstige vilkår for efterfølgende mekanisk erosion.

På en landfast boplads kan bevaringsforholdene veksle meget afhængigt af bl.a. jordbundens beskaffenhed, dens sammensætning og kalkindhold samt hvor dybt - og dermed også hvor vådt - udsmidslagene er aflejret. På bopladser i havbunden er genstandsmaterialet på den enkelte lokalitet langt mere ensartet bevaret. Det overlejrende vandtryk bevirker, at alle kulturlag i løbet af kort tid har samme lave temperatur og et ensartet mætningspunkt af vand, salinitet og ph-værdi.

Det betyder i praksis, at blot der er opfisket enkelte gode trægenstande fra lokaliteten, vil bevaringsforholdene for denne materiale-type være gode for langt størstedelen af bopladsen. Det er ofte muligt at fastlægge en minimumsgrad af kvalitet for genstandsmateriale og anlæg på pladsen.

Omvendt kan det være vanskeligt at fastlægge en maximumgrad af kvalitet for materialet. Vandrullende redskaber af flint optaget under fiskeri er således ikke nødvendigvis et udtryk for en udvasket boplads. De kan evt. blot repræsentere oldsager fra de højestliggende kulturlag udsat for mekanisk erosion.

De lidt særegne bevaringsforhold på havbunden muliggør, at store dele af materialet groft kan inddeles i forskellige bevaringsgrader, for bl.a. herigennem at få et mål for lokalitetens værdi som fredningsobjekt.

Skalaen, som går fra 1-6, hvor 1 repræsenterer bedste bevaringsgrad, ser således ud:

1. FIBRE, BARK m.v. er bevaret. Muligheder for fund af tekstiler, fletværk, sammensurrede trægenstande samt alle mere hårdføre materialer.

2. TRÆ er bevaret. Indlejrede trægenstande evt med snitspor og ornamenterik er bevaret. Alle hårdere materialetyper kan være tilstede. I meget sjældne tilfælde kan bevaringsforhold være så specielle, at træ bevares, mens tak og knogler ikke gør.

3. KNOGLER, TAK bevares. Nedbrudte fragmenter af større trægenstande kan forekomme. Dele af materialet kan være vandrullet før det blev indlejret.

4. FLINT, TRÆKUL: Flinten er oftest patineret og let calcificeret. Trækulstykker og -gnistring samt mere kompakte genstande af tak kan forekomme.

5. HVID FLINT, STEN: Kun patineret og måske vandrullet flint samt sten er tilbage.

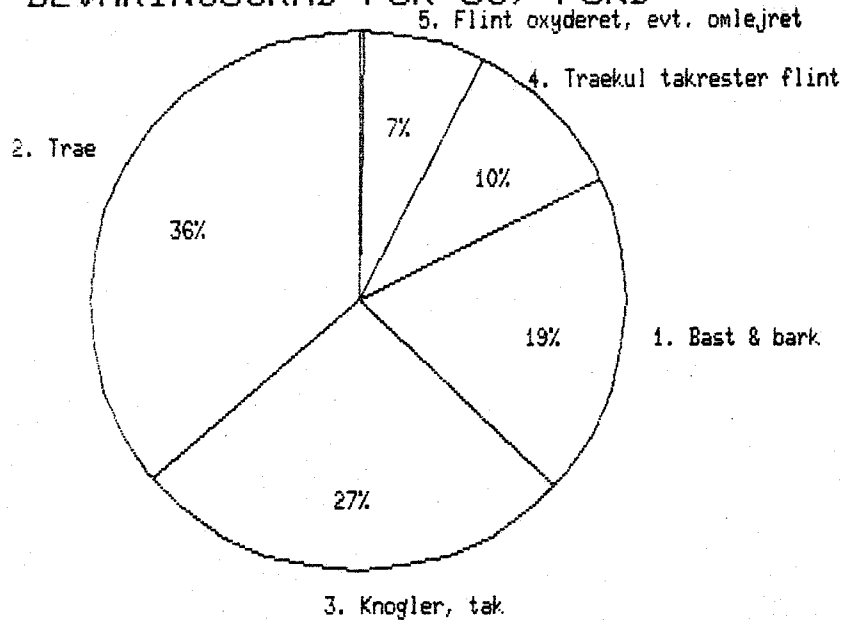
6. OMLEJRET FLINT: Lokaliteten er idag helt udvasket, og kun calcificerede løsfund af flint kan opsamles på havbunden og i de øvre sandlag.

Fra 367 lokaliteter foreligger der oplysninger om, hvilke materialetyper, der er fundet på de enkelte pladser. Ud fra disse oplysninger er anslået en minimums-bevaringsgrad. Fordelingen, der er vist i figur 5 fortæller, at materialet er i endog særdeles god bevaringstilstand - langt bedre end de tilsvarende fund fra landjorden.

Den tilsyneladende udmærkede kvalitet skal dog tages med noget forbehold idet diagrammet kun bygger på 367 fund - specielt fordi disse fund formentlig repræsenterer netop det materiale, det har været umagen værd at beskrive.

Af de enkelte sagsakter fremgår, at man for lokaliteter med dårlige bevaringsforhold, ofte undlader at beskrive hvilke materialetyper, der er optaget.

BEVARINGSGRAD FOR 367 FUND

FIGUR 5. Bevaringstilstand for 367 undersøiske lokaliteter.

LOKALISERINGSMODELLER

Sideløbende med den almindelige registrering gøres der som tidligere nævnt forsøg på at indkredse de områder og dybdekoter, hvor forskellige stenalderkulturers bopladser kan forekomme. Der arbejdes i øjeblikket efter to modeller:

1. Topografiske modeller: - hvor stenalderbopladsernes beliggenhed søges påvist udfra topografiske indikatorer og økologiske niches.

2. Kystliniemodeller: - hvor forløbet af og dybden for de forskellige perioders kystlinier i forhistorien søges indkredset. Denne model skal først og fremmest benyttes til afgrænsning af de arkæologiske interesseområder samt til indkredsning af de senmesolitiske kystbopladsernes beliggenhed.

VI. GEOLOGISKE, KVARTÆRZOOLOGISKE OG ANTROPOLOGISKE INTERESSER

Foruden de arkæologiske interesser ligger der i materialet en række oplysninger af betydning for en række beslægtede fagområder.

GEOLOGISKE INTERESSER:

På Danmarks Geologiske Undersøgelser arbejder man i disse år bl.a. med kortlægning af de postglaciale kystliniers forløb over og under DNN. I disse undersøgelser kan allerede nu indgå flere af resultaterne fra de arkæologiske undersøgelser indgå. UTM-positioner og dybdemål (X-Y-Z værdi) sammenholdt med kulstof-14 dateringer af bålsteder og grave har i denne sammenhæng betydning for belysningen af de kvartærgeologiske kræfter, som siden sidste istid har formet landet.

Foruden de egentlige oversvømmede bosættelser er også de mange fund af submarine moser og rester af faststående skov af interesse for dette arbejde.

Sidst er disse oplysninger af interesse for den råstofkortlægning af havbunden der pågår i disse år - ikke kun for at undgå interessekonflikter, men i ligeså høj grad fordi det ved flere lejligheder er påvist, at de indlejrede kystbopladser fra Kongemose- og Ertebøllekultur ligger langs og på de gamle, nu undersøiske kystskrænter, som man i råstofsammenhæng søger at indkredse.

ZOOLOGISKE/ANTROPOLOGISKE INTERESSER:

De zoologiske og antropologiske interesser retter sig i første række mod knoglefundene.

Igen er det de fornemme bevaringsforhold, der er bestemmende for materialets værdi. Det gælder såvel faunahistoriske som osteologiske interesser (fund af nye dyrearter; størrelse og udbredelse blandt kendte arter; sygdomme m.m. iblandt den forhistoriske befolkning m.m.).

På bopladser Tybrind Vig fandtes således i 1979 en jordfæstegrav med to skeletter fra ældre ertebøllekultur. De gravlagte var en ca. 14-16 årig kvinde samt et spædbarn på ca. 0-3 måneder (Andersen 1984 p. 16).

Senere undersøgelser har vist, at barnet led af en alvorlig knoglesygdom, man fra medicinsk side først dukkede op med i begyndelsen af dette århundrede (Trolle og Melsen).

VII. KONKLUSION:

Tilsammen tegner disse fund og undersøgelser et billede af de undersøiske lokaliteter, hvoraf nogle af de væsentligste erfaringer er:

- at havet dækker over en række bopladstyper, som kun sjældent kendes fra tørt land - heriblandt de tidligmesolitiske og de velbevarede, syddanske kystbopladser fra kongemose- og ertebølletid.
- at undersøiske bopladser kun kendes ganske få steder i verden - og i udlandet oftest kun påvist i meget få tilfælde.
- at indlejring af oldsager i havbunden sikrer, at de vigtige oldsager og anlæg af organisk materiale ofte kan være særdeles godt bevarede. Specielt bevaringsforholdene for materialer som træ, bast, tekstiler, fiskeknogler og f.eks. madskorper på lerkar må i denne sammenhæng fremhæves (Andersen 1985).
- at de mange velbevarede kystbopladser beliggenhed på forskellige dybder kan give et langt bedre indblik i, hvor kystlinien har gået i de forskellige perioder af forhistorien og dermed danne grundlag for at opstille modeller til lokalisering af stenalderbopladser på søterritoriet.
- at stenalderbopladser kendes på større dybder og længere fra land end det hidtil har kunnet påvises.
- at interessekonflikter med råstofindustrier, anlægsmyndigheder o.a. kun kan mindskes gennem en grundig påvisning af de kulturhistoriske interessers omfang samt en kortlægning af fortidsmindernes nøjagtige beliggenhed på havbunden.

Samtidig har de sidste 10 års undersøgelser og metodeudvikling indenfor den danske marine arkæologi vist, at det potentiale af viden, disse lokaliteter rummer, ikke længere udgør en passiv reserve af arkæologisk materiale. Det er idag både teknisk muligt og økonomisk overkommeligt at inddrage denne rige fundgruppe i den arkæologiske forskning.

Der er derfor ingen tvivl om, at de undersøiske bopladser vil udgøre en nødvendig og særdeles værdifuld andel af de kommende års stenalderundersøgelser herhjemme.

LITTERATUR:

Andersen, S.H. 1980: Tybrind Vig. Foreløbig meddelelse om en undersøisk stenalderboplads ved Lillebælt. Antikvariske Studier vol 4, 1980 p. 7-22.

- Andersen, S.H. 1982: Sunket i havet. Skalk nr. 4, 1982 p. 10-15.
- Andersen, S.H. 1984: Stenalderfolk fra Tybrind Vig, Vestfyn. Fynske Minder 1983 p. 7-28.
- Andersen, S.H. & C. Malmros 1985: "Madskorpe" på Ertebøllekar fra Tybrind Vig. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1984 p. 78-95.
- Davidsen, K. 1983: Stenalderfund fra østersbanker ved Kølholm i Roskilde Fjord. Antikvariske Studier vol 6 p. 127-136. Fredningsstyrelsen, Kbh.
- Fischer, A. 1983: Stenalder på den danske havbund. Antikvariske Studier vol 6, 1983 p. 104-126. Fredningsstyrelsen, Kbh.
- Harck, O. 1985: Submarine Archäologie in Schleswig-Holstein. Offa 1985 p. 431-446.
- Krog, H. 1979a: Late Pleistocene and Holocene Shorelines in Western Denmark. The Quaternary History of the North Sea p. 75-83, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1979.
- Krog, H. 1979b: The Quaternary History of the Baltic Denmark. The Quaternary History of the Baltic p. 207-217, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 1979.
- Larsson, L. 1980: Stenåldersboplatser på Öresunds botten. Ale 1980 no. 2 p. 35-36.
- Louwe, Kooijman, L.P. 1970: Mesolithic Bone and Antler Implements from the North Sea and from Netherlands. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek vol 20-21, 1970-71 p. 27-73, Amersfoort 1972.
- Mörner, N-A. 1969: The Late Quaternary History of the Kattegat Sea and the Swedish West Coast. Sveriges Geologiska Undersökning, Ser C nr. 640, Årsbok 63 nr. 3. 487 p.
- Petersen, K. Strand 1980: Shell Middens from the Iron Age in the Northwestern part of the Baltic - Studies of the Fauna. Arbeitsgemeinschaft Nordwestdeutscher Geologen 47, Tagung vom 27-30. maj 1980 in Kiel.
- Petersen, K. Strand 1984: Stratigraphical Position of Weichselian Tillis in Denmark. STRIAE vol. 20, 1984 pp 75-78.

- Petersen, K. Strand 1985a: Late weichselian and Holocene Marine Transgressions in Northern Jutland, Denmark. *Eiszeitalter und Gegenwart* vol 35, pp. 71-78.
- Petersen, K. Strand 1985b: The Late Quaternary History of Denmark. The Weichselian Icesheets and Land/Sea Configurations in the Late Pleistocene and Holocene. *Journal of Danish Archaeology* vol. 4, 1985 pp. 7-22.
- Skaarup, J. 1974: Et rentakslagvåben fra Store Bælt. *Fynske Minder* 1974 p. 29-44.
- Skaarup, J. 1980: Undersøisk stenalder. *Skalk* nr. 1, 1980 p. 3-8.
- Skaarup, J. 1981: Lyster. *Skalk* nr. 6, 1981 p. 10-11.
- Skaarup, J. 1983: Submarine stenalderboplader i det sydfynske øhav. *Antikvariske Studier* vol. 6, 1983 p. 137-161.
- Smed, P. 1984: Submarine stenalderboplader i Danmark I. *Meddelanden från Marinarkeologiske Sällskapet* 1984 nr. 2 p. 35-41. Stockholm.
- Smed, P., A. Fischer et al 1986: Argus Grund - en kongemoseboplads i Smålandsfarvandet. *Fortidsminder* 1986, Fredningsstyrelsen, Kbh. (i tryk).
- Trolle-Larsen, T. og F. Melsen: Osteological Evidence for infantile Cortical Hyper Osteosis in Mesolithic Denmark - a Case Study. (in press).

APPENDIX I

Naturfredningslovens paragraf 49.

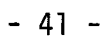
Fortidsminder på havbunden i territorialfarvandet samt på kontinentalsoklen, dog ikke ud over 24 sømil fra de basislinjer, hvorfra bredden af det ydre territorialfarvand måles, såsom stengrave, bopladser, ruiner, sejlspærringer, forsvarsanlæg, havne- og broanlæg må ikke beskadiges, ændres eller fjernes uden fredningsstyrelsens tilladelse.

Stk. 2. Vrag beliggende i det i stk. 1 nævnte område samt i vandløb og søer af skibe, der må antages at være gået tabt for til enhver tid mere end 100 år siden, samt skibsladninger og dele fra sådanne skibsvrag må ikke beskadiges, ændres eller fjernes uden fredningsstyrelsens tilladelse.

Stk. 3. Fredningsstyrelsen registrerer de i stk. 1 nævnte fortidsminder og de i stk. 2 nævnte vrag m.v. Fund af sådanne fortidsminder og vrag m.v. skal straks anmeldes til fredningsstyrelsen.

Stk. 4. Miljøministeren kan fastsætte nærmere regler til beskyttelse af de i stk. 1 omhandlede fortidsminder og de i stk. 2 nævnte vrag og genstande, herunder forbud mod ændring af bundforholdene, optagning af grus eller sand, dumpning eller opfyldning, opankring eller foranstaltninger, der kan medføre beskadigelse af fortidsminderne inden for et område på indtil 100 m fra fortidsmindet. Sådanne regler kan udstedes for hele det i stk. 1 omhandlede område, for dele heraf eller for enkelte fortidsminder.

Submarine arkæologiske fund med sikker positionsangivelse, i Danmark. 1:2.000.000.

DISKUSSION

Det blev fremhævet, at det var betydningsfuldt, at få fastlagt kystlinien til forskellig tid, bl.a. af hensyn til fremtidige arkæologiske undersøgelser.

Der blev spurgt om gytje-aflejringerne kunne anvendes til absolutte dateringer, som eksempelvis dendrokronologi. Dette er ikke tilfældet. Der er store lokale forskelle i de enkelte kulturlags tykkelse. I øvrigt er der også ofte store dateringsmæssige problemer af stenalderløsfund.

Der blev rejst spørgsmål om fredningsstyrelsens forhold til sportsdykkere.

Per Smed Philipsen fremførte, at sportsdykkere har været behjælpelige ved flere konkrete udgravningsopvager, hvor de har fået stillet udstyr til rådighed af Fredningsstyrelsen. Endvidere er de skribsvrag der er tilgængelige for sportsdykkere ofte nye vrag, der ikke har Fredningsstyrelsens interesse. Den del af de undersøiske arkæologiske levn Fredningsstyrelsen beskæftiger sig med, ligger oftest under havbunden, og er utilgængelig for sportsdykkere med almindeligt udstyr.

Det problem, ralgravernes sandpumpning kan medføre for bevaringen af undersøiske levn, blev berørt. Der blev spurgt om problemet var mindst i Kattegat, p.g.a. den megen mosedynd der. I mosedynd findes ofte bevaret mange arkæologiske levn, grundet de gode bevaringsforhold, og ralgraverne flytter, når de støder på mosedynd, der vanskeliggør deres arbejde. Det blev bekræftet, at problemet er mindst i Kattegat og andre områder, hvor der er megen mosedynd.

PROJEKT MIDDELALDERBYEN OG FYSISK PLANLÆGNING

af Ingrid Nielsen

Indlægget blev fremlagt med fire hovedpunkter. Indledningsvis var der en oversigt over lovgivningshistorien, dels af hensyn til de svenske deltagere i mødet, dels som baggrund for forståelse af de problemer, vi idag har at kæmpe med i byarkæologien. Derefter var der en redegørelse for projekt Middelalderbyens opståen og virke; den er her gengivet ganske kort, da der ofte er skrevet om netop dette andre steder. Som et eksempel på, hvad vi har opnået i projektet, fortalte jeg om den fysiske planlægning i det middelalderlige Ribe, en del af indlægget, som jeg helt vil springe over her. Endelig fremlagde jeg en vurdering af, hvordan projektets resultater og arbejdsmetode kan anvendes inden for den nugældende lovgivnings rammer. Den efterfølgende diskussion drejede sig især om, hvordan man kan indrette fremtidens lovgivning for at få bedre muligheder for at varetage de arkæologiske interesser i middelalderlige bykerner.

I sammenligning med den svenske antikvariske lovgivning, som har sine rødder i anden halvdel af 1600-årene, er den danske lovgivning vedrørende fortidsminder ganske ung. Nok har der i Danmark været arbejdet for fredning af fortidsminder siden begyndelsen af 1800-årene, hvor Kommissionen for Oldsagernes Opbevaring blev nedsat. Men bevaringsarbejdet fik ingen lovmæssige rammer før i dette århundrede. I anden halvdel af 1800-årene kan man meget præcist lægge ansvaret for dette hos J.J.A. Worsaae og Sophus Müller, der begge direkte modarbejdede de forslag, der i tidens løb blev fremsat om en samlet lovgivning på området. Nationalmuseet så således med stor bekymring på f.eks., at der i Naturfredningsloven af 1917 blev indføjet en bestemmelse om, at man fredede af historiske hensyn, noget der iøvrigt fortrinsvis kom til anvendelse i Sønderjylland efter genforeningen. Først i 1930'erne blev modstanden brudt, og derfor kom den reviderede Naturfredningslov af 1937 til at indeholde en § 2 om fredning af fortidsminder.

§ 2 i Naturfredningsloven af 1937 bygger på erstatningsfri fredninger, idet fortidsmindefredningerne blev regnet for almindelig regulering af ejendomsretten. Dette indebar også, at grundejerne kunne bruge deres ejendom som hidtil, idet fredningens indhold var (og er), at den eksisterende tilstand ikke måtte ændres. De jordfaste fortidsminder, der

på denne måde kunne fredes, skulle være synlige i terræner. For middelalderarkæologien var interessen koncentreret om ruiner og forsvarsanlæg.

Før 1937 var der ved frivillige aftaler blevet fredlyst knap 8000 fortidsminder. Efter at loven var trådt i kraft, blev landets bestand af fortidsminder gennemgået, og de, der faldt ind under lovens definition, blev tinglyst som fredede, hvis de ikke var det allerede. Nationalmuseets 1. afdeling foretog over en periode på 20 år en berejsning af hele landet, og efter den var resultatet, at der i 1957 var tinglyst ca. 25.000 fredede fortidsminder, hvoraf langt de fleste er gravhøje fra oldtiden. De middelalderlige fortidsmindeinteresser var kun svagt repræsenteret i dette opløb.

I 1969 blev Naturfredningsloven atter revideret, og alle bestemmelser om jordfaste fortidsminder blev samlet i lovens kapitel VII. Fredningsbestemmelserne kom ind i § 48, hvor antallet af typer af fortidsminder, der kunne fredes, blev udvidet, samtidig med at der skelnedes mellem fortidsminder, der var automatisk fredet, blot de var synlige i terrænet, og fortidsminder, der var (og er) fredet, hvis der var foretaget tinglysning. En kombination af disse elementer har betydning i købstæderne, idet man efter § 48 kan frede jorddækkede ruiner, hvis fredningsmyndighederne foretager tinglysning af deres tilstedeværelse på en grund.

Som noget helt nyt kom der i Naturfredningsloven af 1969 også bestemmelser om nogle typer af fortidsminder, der ikke kunne fredes efter § 48, fordi de ikke var synlige i terrænet. Ifølge § 49 skulle der nu gives mulighed for arkæologisk undersøgelse af "grave, gravpladser, bopladser, ruiner" eller andre jordfaste fortidsminder, der blev fundet og truet med ødelæggelse i forbindelse med jordarbejder. Hermed blev informationerne i disse fortidsminder sikret. Bestemmelsen, som var skabt med skelen til den svenske fortidsmindelovgivning, blev ved en lovrevision i 1984 overflyttet til Museumsloven, hvor der i § 26 ikke er sket nogen udvidelse af opregningen af fortidsmindetyper, der falder ind under loven. Der er med baggrund i denne nødudgravningsparagraf foretaget en del undersøgelser i købstæder, men det er stadig usikkert, om man uden videre kan hævde, at kulturlag i købstæder falder ind under lovens rammer.

Det må være vigtigt for den internordiske diskussion at forstå, at mens den svenske lovgivningstradition, der gør, at det idag er u-

tænkeligt at informationerne i kulturlevn går tabt ved jordarbejder, er over 300 år gammel, så har den danske nødudgravningsparagraf kun 16 år bag sig. Yderligere må man huske på, at det ikke utvetydigt fremgår af lovtæksten, at reglerne skal finde anvendelse i forbindelse med købstæders middelalderlige kulturlag.

Det var en drøftelse af problemerne omkring bevaring og udgravning af fortidsminder og kulturlag i købstæder i efteråret 1974, der blev kimen til projekt Middelalderbyen. En gruppe ældre studerende ved lærestolen for middelalderarkæologi på Moesgård fandt med udgangspunkt i disse drøftelser, at det måtte kunne bringe sagen videre at gennemføre en undersøgelse af en enkelt købstad ud fra det tilgængelige kilde-materiale i form af arkæologiske og geologiske data samt skriftlige kilder fra middelalderen. Som undersøgelsesobjekt valgtes Horsens, ikke mindst fordi byen var overskuelig med hensyn til såvel kilder som afstand fra Århus.

Gruppens resultater fra arbejdet blev fremlagt for en lidt bredere kreds et års tid senere og kom til at indgå i planlægningen af et projekt under Statens humanistiske Forskningsråd. I overvejelserne forud for projektets start indgik også kendskabet til beslægtede undersøgelser i andre lande.

Projekt Middelalderbyen under Statens humanistiske Forskningsråd blev iværksat i 1977. Der blev lagt op til en videnskabelig undersøgelse af oprindelse og topografisk udvikling i 10 udvalgte byer, delt i tre faser. I første fase blev kildematerialet indsamlet og foreløbigt bearbejdet. De rapporter, der kom ud af dette, dannede oplæg til anden fase, hvor der blev gennemført en række arkæologiske undersøgelser på steder, hvor man mente at kunne få svar på væsentlige spørgsmål vedrørende byernes opståen og middelalderlige byplanudvikling. Den tredje fase er den endelige bearbejdning af stoffet, såvel de i første fase indsamlede kilder som de i anden fase udførte udgravninger.

Fremgangsmåden viste sig meget frugtbar. De arkæologiske undersøgelser, der i stort tal blev gennemført i projektets regie eller under dets auspicer, var alle forholdsvis små udgravninger, men det grundige forarbejde og de konkrete spørgsmål, der kunne stilles til hvert enkelt hul, har utvivlsomt givet et langt større udbytte end man ellers ville have fået. Yderligere har projektets arbejde haft afsmittende virkning. Man kan således se, at der gennem de senere år har været en kraftig stigning i antallet af arkæologiske udgravninger i byer, og ikke alene i

de byer, der var med i projektet. Nogle steder er der også igangsat registrering af kilder til byernes topografi efter de retningslinjer, som projektet har udstukket.

Man kan herefter se på resultaterne i forhold til de gældende love om fortidsminder.

Gennem projektets arbejde i de 10 byer har man fået skærpet vurderingen af de data, der kan bruges som indikatorer for f.eks. beliggenheden af jordfaste fortidsminder efter definitionen i Naturfredningsloven, og dette udnyttes af Fredningsstyrelsen i en landsdækkende gennemgang af Danmarks byer med henblik på at gennemføre fredninger efter § 48 af middelalderlige anlæg. Det er især de gejstlige institutioner og byernes forsvarsværker der på denne måde kan sikres.

Projekt Middelalderbyens registreringer og udvalgskriterier for data kan dog ikke uden videre anvendes i fredningsarbejdet, dertil er det i for høj grad rettet imod beskrivelsen af en fortidig tilstand, mens man ikke har været helt så nøjeregnende med at registrere oplysninger om den nuværende bevaringstilstand. Dette skyldes dog også i nogen grad, at sådanne oplysninger ikke altid fremgår af fundbeskrivelserne eller -beretningerne, idet f.eks. udgravningsberetninger jo nødvendigvis skal indeholde en dokumentation af det fundne, mens det ikke altid har været kutyme, at man også gjorde rede for, hvordan det udgravede objekt blev efterladt, og om der var planer for, hvad der videre skulle ske i området.

Projekt Middelalderbyens arbejde har også bidraget til at udbygge kendskabet til den informationsrigdom, der ligger gemt i kulturlagene i byerne. Det var især dette, der blev emnet for den efterfølgende diskussion, idet Erland Porsmose rejste det spørgsmål, om det vil være muligt at sikre disse informationer bedre, f.eks. ved i en forestående lovrevision at lade middelalderlige kulturlag i byer indgå i opregningen af typer af fortidsminder i Museumslovens § 26, hvor der skal gives mulighed for nødudgravninger.

Diskussionen efter foredrag former sig ofte som en dialog mellem foredragsholder og spørger. Under andre omstændigheder havde sikkert flere fremført deres synspunkter. Men jeg vil benytte lejligheden til at gøre rede for, hvordan jeg opfatter mulighederne for at sikre informationerne i kulturlag i byer. Denne opfattelse er formet gennem fem år som medarbejder ved projekt Middelalderbyen og nogle år som konsulent for Fredningsstyrelsen med opgave at registrere, hvad der i de danske

købstæder er af § 48-fortidsminder.

Skal middelalderlige kulturlag i byer indføjes i eksemplifikationen i Museumslovens § 26, får det en række konsekvenser af administrativ og økonomisk art.

Det giver sig selv, at alle ansøgninger om tilladelse til at grave i kulturlagene skal behandles og vurderes.

I de middelalderlige bykerner vil man altid støde på kulturlag i forbindelse med nye nedgravninger. Derved adskiller kulturlagene sig fra de typer af fortidsminder, der nu findes i § 26, og som er karakteriseret ved, at man i princippet ikke på forhånd har kendskab til deres tilstedeværelse.

Hvis kulturlagene bliver optaget som § 26-fortidsminder vil det betyde, at man fremover næsten ikke kan sætte spaden i jorden i bykerne, uden at der skal gives mulighed for, at der bliver foretaget en arkæologisk undersøgelse. Man må derfor forvente, at der ret hurtigt efter en sådan lovændring kommer et bruger-/bygherrekrav om at få områderne definderet, eller med andre ord, at der fra administrationens side skal udarbejdes oversigter over kulturlagenes udstrækning i alle danske købstæder.

Vurderingen af, hvor der skal foretages arkæologiske undersøgelser, har naturligvis en videnskabelig side, men denne er bundet af de økonomiske muligheder. I modsætning til i Sverige og i Norge, hvor alle arkæologiske nødudgravninger betales af bygherren, er nødudgravninger i Danmark altid betalt af det offentlige, nemlig af offentlige bygherrer eller af den konto, som følger Museumslovens § 26.

Byudgravninger er dyre, og med mindre § 26-midlerne forøges betragteligt, kan man risikere at komme i den situation, at man må afstå fra at foretage en arkæologisk undersøgelse i middelalderlige kulturlag i byer af økonomiske årsager. Men afstår man fra at foretage en undersøgelse, kan man ikke med § 26 i hånden forhindre, at de truede kulturlag fjernes uden undersøgelse. Sker noget sådant alt for mange gange, vil det underminere bestemmelsen, for afståelse fra udgravning af økonomiske årsager er en demonstration af statens manglende evne til at overholde loven. Og hvordan skal man så med rimelighed kræve, at andre holder deres del af forpligtelserne?

Jeg vil derfor mene, at en indføjelse af købstædernes kulturlag i eksemplifikationen i § 26 kun bør ske, hvis der forlods er sikret midler til, at loven kan overholdes i den nye udformning, såvel økonomisk som

med hensyn til at yde administrativ service.

Den meget unge lovgivning om nødudgravninger er faldet godt til i samfundet. I den tid, loven har virket, er der også sket en voldsom stigning i interessen for købstædernes historie, ikke alene i fagcirkler, men også i bredere kredse. Disse ting tilsammen giver tro på, at tiden er moden til en bedre sikring af informationerne i byernes kulturlag. Men det må ske på en måde, som administrationsapparatet og økonomien kan leve op til, og måske skal man tænke på, om der i stedet for blot en tilføjelse til § 26's eksemplifikation kan skabes en anden konstruktion i Museumsloven, der bredere giver mulighed for profylaktiske udgravninger.

DISKUSSION

Diskussionen efter Ingrid Nielsens indlæg, drejede sig hovedsageligt om de problemer der er forbundet med bevaring af kulturhistoriske levn i byerne.

Fra dansk side, blev det fremhævet, at det nuværende lovgrundlag, museumslovens § 26, vedrørende nødudgravninger, ikke virker efter sin hensigt; at sikre arkæologiske undersøgelser i truede områder. Der er idag for få økonomiske midler til at gennemføre påkrævende undersøgelser til sikring af den arkæologiske informationsmængde. Endvidere blev naturfredningslovens § 48 anset for et tidskrævende instrument i fredningssager i byerne i forhold til f.eks. den generelle svenske fredningslovgivning for de middelalderlige bygrunde i Sverige. Det er en ressourcekrævende juridisk-administrativ praksis, at Fredningsstyrelsen, i tilfælde af fredning, skal begære tinglysning af hver enkelt grund. I Sverige er mulighederne for bevaring ligeledes større. Ved nye anlægsarbejder indenfor de middelalderlige bykerner, er der meldepligt inden første spadestik. Der skal gives mulighed for arkæologiske undersøgelser af området. Disse skal betales af lodsejeren, og anlægsarbejderne kan ikke iværksættes, før udgravningerne er foretaget. Desuden skal der på grunden levnes 50 m² sammenhængende areal til senere undersøgelser.

Der var bred enighed om, at det var ønskeligt i Danmark at have de svenske muligheder for undersøgelse og bevaring af kulturhistoriske levn i de middelalderlige bykerner.

Endelig blev det fremført fra svensk side, at man var begyndt at udvikle metoder til at bygge ovenpå tidligere kulturlag, uden at berøre disse. Dette udviklingsarbejde er lige begyndt.

KULTURLANDSKAPET I DEN FYSISKA PLANERINGEN

Exemplet Gotland.

af Dan Carlsson

Markdatabas för Gotland.

Som ett led i den fysiska riksplaneringen i Sverige (FRP) pågår sedan en tid tillbaka ett omfattande arbete med regionala och kommunala kulturminnesvårdsprogram. Direktiven för detta arbete innebär bl a att alla sidor av samhällets historia skall beaktas i urvalet av värdefulla kulturmiljöer. För vissa kategorier av kulturmiljöer, såsom fornlämningar, bebyggelse- och industrimiljöer låter detta sig lätt göras genom inventeringar i fält eller arkiv eller på annat sätt skaffa sig en överblick över vad som finns och därefter göra ett urval. Förhållandet blir dock ett helt annat när det gäller det agrara kulturlandskapet. Det innebär betydande svårigheter att för ett större område, såsom exempelvis ett län, klargöra vad som är konkreta spår eller lämningar av exempelvis 17- och 1800-talets landskap och i vad mån dagens landskap överensstämmer med det äldre. Urvalet av värdefulla agrara kulturlandskapsmiljöer i tidigare utredningar bygger till mycket stor del på i landskapet ingående byggnaders ålder och autenticitet, eller på rent subjektiva bedömningar av landskapsbildsvärdet.

Inför upprättandet av ett kulturminnesvårdsprogram för Gotlands län ansåg vi det nödvändigt att ta fram ett bättre underlag för urval av värdefulla kulturlandskapsmiljöer än vad som fanns tillgängligt, ett underlag som mer byggde på objektiva kriterier än subjektiva bedömningar. I samarbete mellan länsstyrelsen i Gotlands län, riksantikvarieämbetet och kulturgeografiska institutionen i Stockholm genomfördes ett projektarbete med syftet att bygga upp en historisk markdatabas för Gotland (Lindquist 1979, Widgren 1984). Avsikten med projektet var tvåfaldig. 1. Markdatabasen skulle tjäna som ett underlag för den regionala kulturminnesvårdens behov, särskilt med avseende på urvalet av värdefulla kulturlandskapsmiljöer i samband med upprättandet av ett kulturminnesvårdsprogram för länet.

2. En andra utgångspunkt vid uppbyggandet av databasen var de rent vetenskapliga möjligheter ett sådant material skulle medge, särskilt

rörande analysen av det gotländska kulturlandskapets utveckling på såväl lokal som regional nivå, sett i ett långt tidsperspektiv.

Källmaterial och registreringsmetod

Markdatabasen är så uppbyggd att ny information enkelt skall kunna tillföras efterhand, med avsikt att utöka materialets användbarhet ur forsknings- och planeringssynpunkt. För närvarande finns följande data lagrat i markdatabasen.

Geologi. Kartbilden är en förenklad version av den geologiske kartan för Gotland, upprättad åren 1922-1940 i skala 1:50.000. Datatypen geologi innehåller följande olika marktyper: Hav, sjö, dränerande jordar (mo, sand, grus), täta jordar (morän, moränlera, lera), organiska jordar och hållmark.

1600-talets markanvändning, utgående från ett mellan åren 1694 och 1704 upprättat storskaligt kartverk (skala 1:8.000) över samtliga socknar på Gotland. De marktyper som är registrerade är åker, äng, hagmark, myrmark, årig mark, bebyggelse, sjö och hav.

1970-talets markanvändning, baserad på den under åren 1978-80 publicerade ekonomiska kartan i skala 1:10.000. Följande marktyper är registrerade: Hav, sjö, övrig mark, sankmark, åker och bebyggelse.

Fornlämningar, i form av fornåkrar, husgrunder, stensträngar och fornborgar. För närvarande pågår inmatning av lösfunna stenyxor och vikingatids fynd.

Förutom den yttäckande markanvändningsinformationen som redovisats ovan innehåller databasen dessutom ett antal olika uppgifter som registrerats som polygoner, segment eller koordinatsatta punkter. Det gäller kustlinjen, sockengränser och kyrkor.

Registreringen av yttäckande data har skett genom att den dominerande markanvändningen vid de skilda tidpunkterna inom varje hektarruta (100X100m) har åsatts rutan. Fornlämningarna har även de registrerats enligt hektarrutemetoden. Det innebär i de flesta fall att en hektarruta som berörs av fornlämningen är kodad efter fornlämningstyp.

Nyttjandet av markdatabasen

Genom att samköra de ingående variablerna kan man med utgångspunkt i ett antal ställda kriterier få fram områden med ett välbevarat kulturlandskap från skilda tider. I den praktiska hanteringen av materialet har detta använts för att få fram välbevarade kulturlandskapsmiljöer. Den kartbild som härvid framställts innebär endast en utvärdering av markanvändningshistorien på grundval av de i databasen ingående variablerna. Som nästa steg har en fältinventering av dessa framtagna områden utförts och en sammanställning med byggnadsinventeringar skett, varvid ett slutligt pedagogiskt urval gjorts, byggande på kriterier såsom tillgänglighet, upplevelsebarhet etc. Detta material utgör en av grundstenarna i länets kulturminnesvårdsprogram (Carlsson 1982).

Ur vetenskaplig synvinkel har materialet hittills endast nyttjats för att översiktligt analysera det gotländska kulturlandskapets utveckling. Med avseende på kontinuitet och förändring kan man exempelvis notera att ca 70% av de på Gotland talrikt förekommande husgrunderna från den äldre järnåldern är lokaliserade till inägomarken (åker och äng) på 1600-talet, vilket talar för att någon mer omfattande omlokalisering av bebyggelsen mellan de två tidsbilderna inte skett.

Databasen i framtiden

Den första etappen i arbetet med den gotländska markdatabasen avslutades 1981. För närvarande pågår koordinatsättning och bearbetning av vissa andra källmaterial från förhistorisk tid, såsom av samtliga vikingatida fynd och lösfunna stenyxor. Tanken är även att angelägna data för planeringen i länet skall inarbetas i markdatabasen.

Sammantaget utgör den historiska markdatabasen för Gotland ett i många avseende viktigt material för såväl planering som för forskning rörande det gotländska landskapet i vid bemärkelse. Dess användbarhet ökar härmed i takt med att nya källmaterial tillförs.

Litteratur

Carlsson, D. 1982. Kulturminnesvårdsprogram för Gotlands län. Remissupplaga. Länsstyrelsen i Gotlands län, planeringsavdel.

Lindquist, S.-O. 1979. Regional markdatabas. Arkeologi på Gotland.

Widgren, M. 1984. Historisk markdatabas över Gotland. Lantmäteriakter och datakartografi. Bebyggelseshistorisk tidskrift nr. 7. 1984.

DISKUSSION

Andre projekter end Gotlandsprojektet har anvendt EDB-registrering af f.eks. fortidsminder. I Nordjyllands Amtskommune er oprettet en database til hjælp for den fysiske planlægning. Her er data af kulturhistorisk, biologisk og geografisk interesse kodet ind pr 25ha. På Roskilde Universitetscenter har man benyttet UTM-kortenes inddeling af landskabet til at registrere geologiske interesser, og Fredningsstyrelsen har brugt database til registrering af undersøiske fund og dataudtegnings af disse på søkort.

Nogle metodiske aspekter af arealinddelingerne diskuteredes. Inddelingen i ha. blev kritiseret for ikke at tilgodese landskabets former i tilstrækkeligt omfang. Eksempelvis er der forskel på om en landskabsform såsom engen optræder som et samlet areal indenfor 1ha. eller der er flere små engdrag.

Udover hensynet til landskabet, blev forholdet til det historiske kildemateriale berørt. Der blev slået til lyd for at inddele EDB-registreringer af kulturhistoriske levn efter samtidens juridisk-administrative grænser, sogn og ejerlav, af hensyn til forskningen.

Der var enighed om at anvendeligheden af databaser, er afhængig af hvilke, og hvor store, geografisk/juridisk-administrative enheder der vælges ved registreringen. At det tager længere tid, jo mindre enheder man vælger, er så kun at beklage.

Sluttelig omtales finansieringen af Gotlandsprojektet. Dette, og lignende projekter taget lang tid at indkøre og er derfor kostbare. Til Gotlandsprojektets EDB-registrering er flere instanser trådt til med bevillinger. Fra centralt hold kommer der penge fra det svenske forskningstår og Rigsantikvaren, mens projektet fra lokalt hold understøttes af Länsantikvariatet.

YSTADPROJEKTET - DET LÅNGÅ PERSPEKTIVET OCH DET KORTARE

af Nils Lewan

Under den gemensamma rubriken "Kulturlandskapet under 6000 år" har en krets forskare vid Lunds universitet samlats kring uppgiften att närmare studera hur människan tagit i anspråk och hanterat ett stycke sydsvenskt landskap - från det "skåningen blev bonde" och framtill "jordbrukspolitikens landskap". Projektet stöds av Riksbankens Jubileumsfond för en sexårsperiod, och anslagsmässigt har vi nu hunnit halvvägs.

Praktiskt har ämnesområdena kvartärgeologi och växtekologi, arkeologi, historia och kulturgeografi enats om häraderna Ljunits och Herrestad kring Ystad som gemensamt forskningsobjekt. Inget område är ideallikt, men det gemensamma arbetsområdet är en viktig förutsättning för möjligheterna att genomföra uppgiften. Självfallet måste vi många gånger blicka bortom Ystadsområdets horisont för att ej frestas till alltför långt gående slutsatser på knapphändigt material.

Målsättningen är kort sammenfattad

- att beskriva de förändringar bygd och landskap genomgått sedan jordbrukets införande inom ett utvalt område i Sydsverige och att ge en fördjupad tvärvetenskaplig syn på förändringsprocesserna,
- att analysera orsakerna bakom dessa förändringar och därvid speciellt uppmärksamma samband mellan å ena sidan förändringar i markutnyttjande, vegetation och fauna, primärproduktion och konsumtion och å den andra utveckling av befolkning, ekonomi, teknologi, samhällsstruktur etc.,
- att sätta in undersökningsområdet i vidare sammanhang samt
- att bidra till kunskapsöverföring och utveckling av nya metoder för tvärvetenskapligt samarbete.

Väsentligt för oss är således det långa tidsperspektivet och det flervetenskapliga angreppssättet men också uppgiften att blicka mot framtiden; vi får inte helt förlora oss i det förflutna, trots att det är en central målsättning att söka en "tvärvetenskaplig utvecklingsmodell". Härvid ställs mot varandra en hypotes om stegvis utveckling, som måhända är särskilt intressant för äldre tidsskeden, och betraktelsesättet om förändringen som ständig och kontinuerlig, så som man kanske hellre ser

saken för mera närliggande tid.

Arbetet som sådant opererar inom femton delprojekt, som antingen omfattar hela den långa perioden eller mer avgränsade tidsskeden. Löpande kontakter och gemensamma seminarier och arbetsgrupper tjänar huvudsyftet att belysa landskapets utveckling. Medverkan av ytterligare ämnen skulle otvivelaktigt vara värdefull och förekommer också i begränsad omfattning. Ett än bredare samarbete över ämnesgränser bromsas av organisatoriska orsaker; vi ligger redan nära gränsen för vad som ordentligt kan överblickas.

Publiceringen inom projektet är redan betydande men består av förklarliga skäl hittills av delrapporter, antingen i befintliga serier eller i projektets egen interna serie arbetsrapporter. Nedan anföres dock ett par titlar i anslutning till dels Ystadsprojektet, dels kulturlandskapets utveckling i allmänhet.

Efter tre år kan givetvis iakttagelser göras och slutsatser dras beträffande projektets utveckling och funktion. Att närmare gå in därpå vore emellertid att gå utanför ämnet. Mitt inlägg ska ju beröra blott en liten del av Ystadsprojektets långa period, i första hand den tid som studeras inom ramen för delprojekten B 8, Den agrara expansionen (under 1800-talet), och B 9, Från produktions- till servicesamhälle (under vårt århundrade). Skedet från början av 1800-talet, alltså i Skåne skiftets epok, till våra dagar betraktas inom projektet som en tid av ständiga och kontinuerliga förändringar.

Därmed bör det också vara förståeligt om jag i mina synpunkter på projektets anknytning till och betydelse för kulturminnesvården anknyter till både 1800- och 1900-tal. Utgångspunkten måste vara vad vi kan ha skäl att bevara eller bevaka av sådana bebyggelse- och landskapsinslag, vilka ännu idag består i en eller annan form.

Inom ramen för tillgänglig tid vill jag således översiktligt beröra ett antal fält, som jag kommit att uppfatta som intressanta från bevarande-, förståelse- och forskningssynpunkt.

Godsens arbetsorganisation och landskapet. Man kunde tycka att godsen skulle varit tillräckligt undersökta. Jag är inte säker på det, även om jag naturligtvis inte kunnat ta del av hela innehållet i Bebyggelsehistorisk Tidskrift nr. 9, som har temat De stora jordegendomarna under

1800- och 1900-talen. Åtminstone i min landsända tycks med Ystadsprojektet som bakgrund en del återstå att göra.

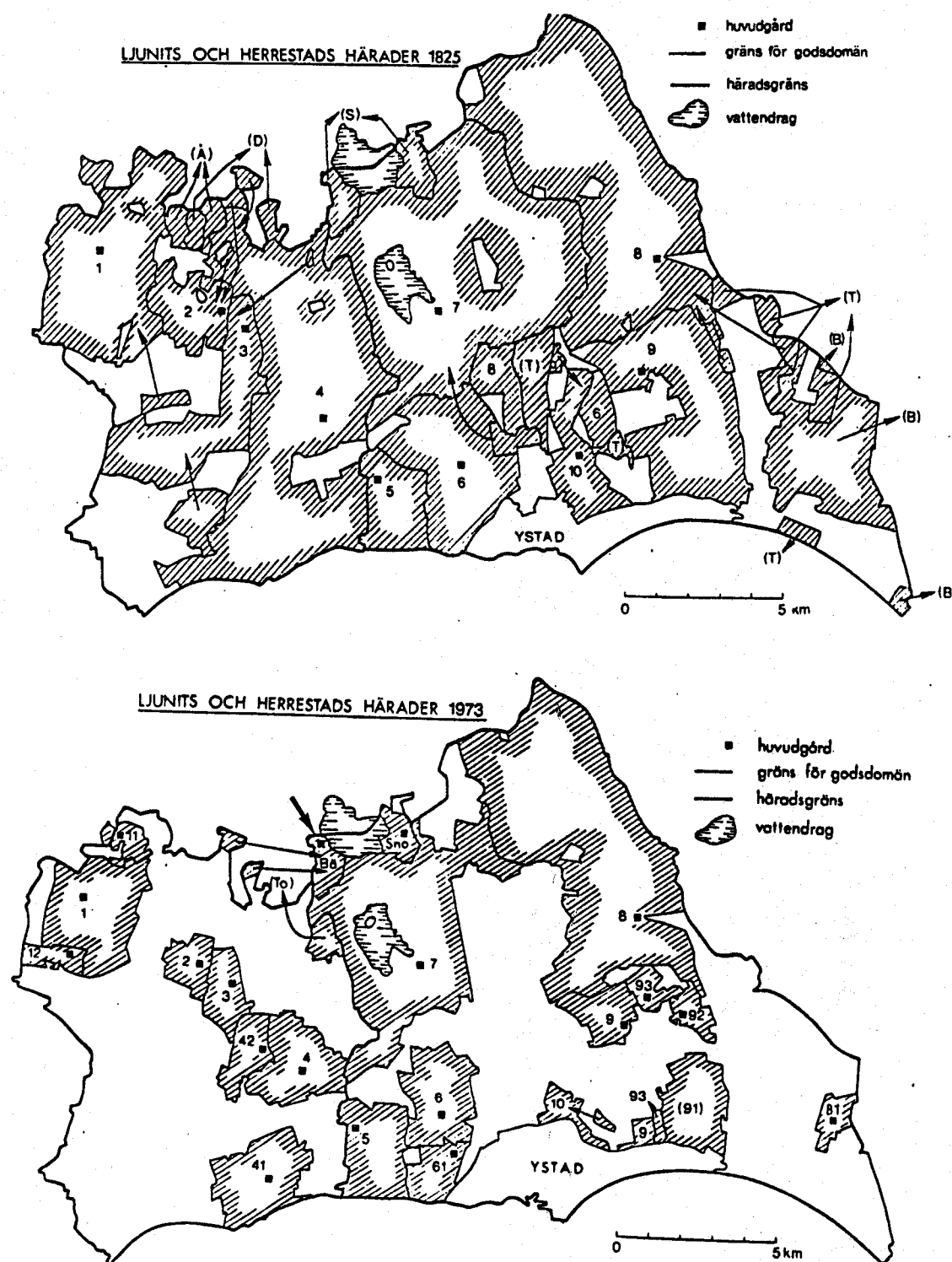
Jag tänker då inte främst på godsens egentliga ekonomi eller centrala bebyggelse utan snarare på hur godsförvaltningen och arbetsorganisation medfört speciella former för bebyggelsens disponerande utanför kärnan och därmed så att säga färgat av sig på landskapet. I figur 1, 2 och 3 försöker jag illustrera något av detta. Hittills har vi således några exempel, men vad kan godsförvaltning och arbetsorganisation ha betytt betraktat i ett vidare rumsligt perspektiv, såsom för ett helt, godsrikt landskap?

Litteratur: Möller 1983 och in preparation, Germundsson m.fl. in preparation.

Godsens närmiljö med park & trädgård. I anslutning härtill ligger det nära till hands att ta upp ytterligare ett par områden. Sålunda har de föregående århundradena bevitnat tillkomsten av omfattande bebyggelsesberikande park- och trädgårdsanläggningar i olika stilar. I vår tid kan vi följa regressen. Redan en mycket översiktlig undersökning i sydvästra Skåne ger en bild av ytterst omfattande förenkling, förminskning och förfall, varpå figur 3 ger exempel. Vi kan givetvis se sambanden med godsekonomi och jordbruksekonomi, men nog vore det intressant att få lite bättre utrett, hur och varför olika åtgärder genomförts.

Litteratur: Mårtensson 1984.

Egnahemmen i jordbrukslandskapet. Egnahemsrörelsen från 1900-talets begynnelse är också knuten till godsen, fastän blott delvis och på vissa platser. Även inom Ystadsområdet finner man grupper av egnahem som exempel på denna sena agrara bebyggelseexpansion under tiden fram till 1930-talet. Rörelsen gav upphov till bestämda byggnadstyper och kanske

KRAGEHOLMS GODS 1914

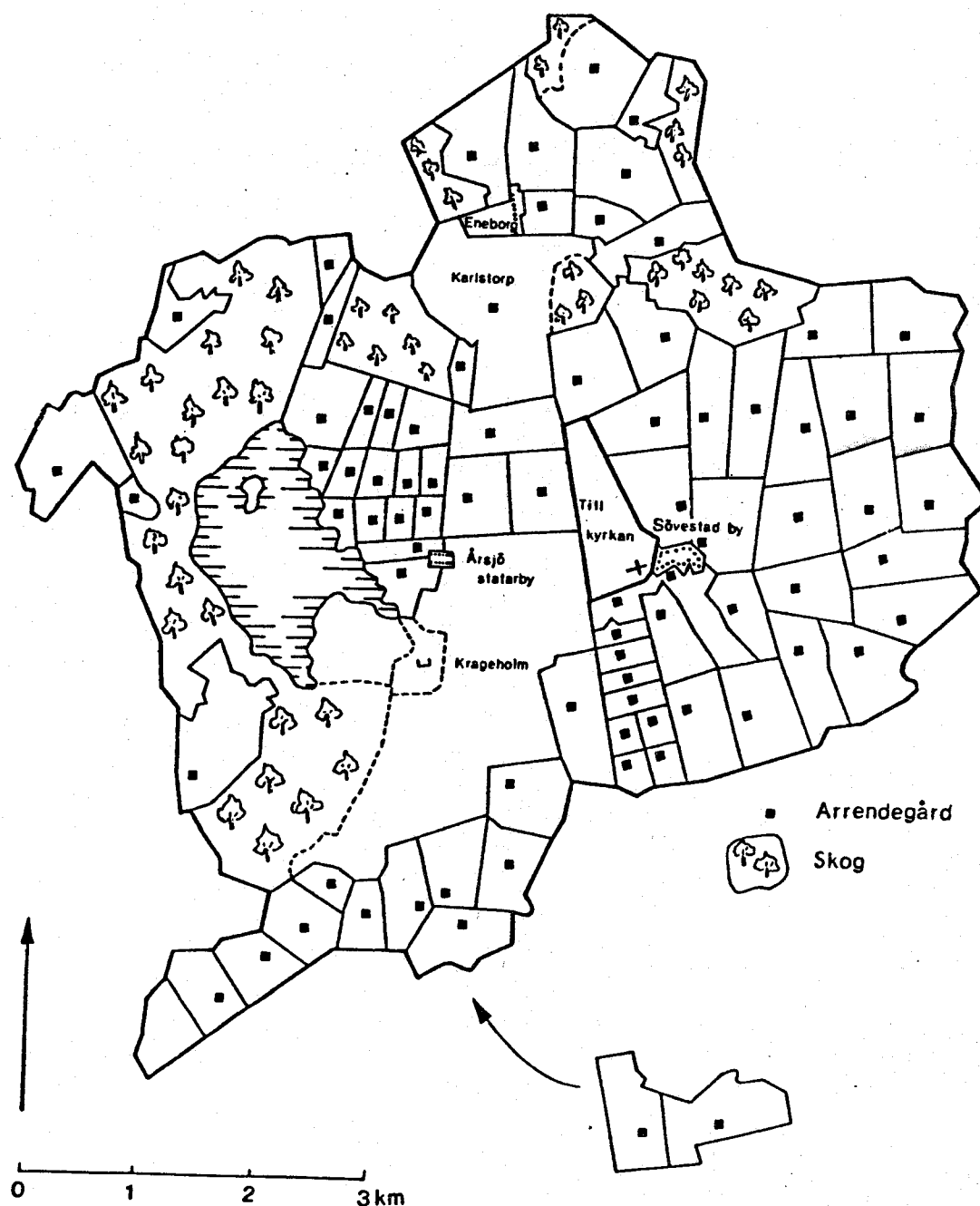

Fig. 2. Krageholms indelning i brukningsenheter omkring 1914 avspeglar varierande filosofier beträffande lämpliga driftsformer. Huvuddelen av Sövestads by utgöres av arrendegårdar om c:a 45 hektar resp. arrendetorp om c:a 100 hektar. Sådana småbruk förekommer också i Åresjö, medan större gårdar finns även längst i söder, i Bjäresjö. Huvudgården omfattar drygt 1200 hektar, varav 400 åker. Karlstorp om 180 hektar betecknas utgård och är äldre än 1800-tal.

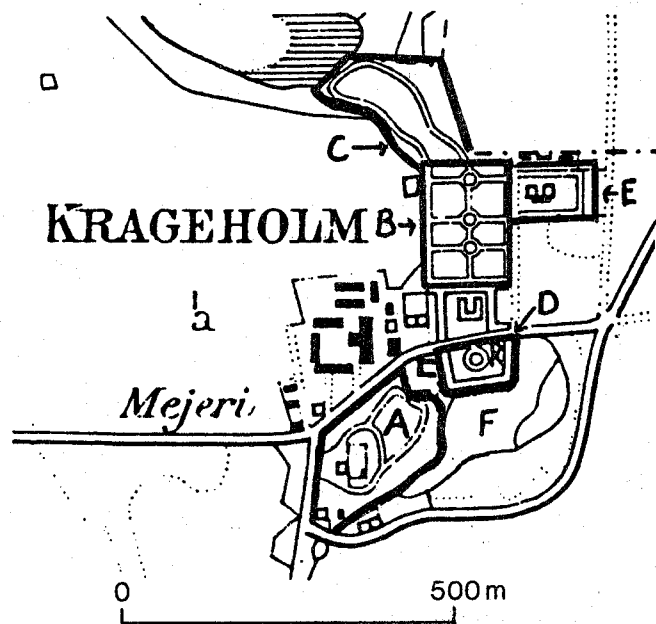

Fig. 3. Krageholm nordväst om Ystad har medeltida ursprung, är sedan 1704 i släkten Pipers besittning och omfattar efter en stor försäljning av arrendegårdar totalt cirka 2300 hektar. Den äldsta trädgårdsanläggningen tillkom redan på 1600-talet (A i figur 3.) Den stora parken norr om slottet anlades av Christina Piper i början av 1700-talet (B), och ännu förvaras på Krageholm planen för denna anläggning. Under följande århundrade utvidgades parken fram till sjön (C), och ytterligare en park anlades på holmen framför slottet (D). Område E har varit trädgårds-mästeri, medan F väsentligen betats.

Reträtten började redan på 1930-talet, sannolikt i samband med att en ny generation tog vid. Då lämnades parkområdena A och C åt sig själva. Efter 1950 förändrades den centrala anläggningen norr om slottet genom att gamla och illa åtgångna alléer togs ned. Endast två av dessa ersattes med nya träd, medan större delen av ytan lades ut till gräsmatta kompletterad med tennisplan. Även på andra sidan slottet togs gångarna bort, och köksträdgården reducerades. Ängsmarken F har planterats med pil.

även sociala mönster, men den färgade också landskapet. Man ställer sig gärna frågan, vad man i ett vidare geografiskt perspektiv fortfarande kan se därav, mot bakgrund av exemplet i figur 4. Egnahemsrörelsens historia och geografi är ännu knappast tillräckligt studerad.

Litteratur: Germundsson m.fl. in preparation.

Byar och bymiljöer. Vid sidan av dessa mer eller mindre godsanknutna synpunkter ville jag gärna ta upp ett par av delvis annorlunda slag. Gods eller ej, så karakteriserades slättbygderna i Skåne så gott som helt av bybebyggelse fram till skiftet. Inte bara skiftet utan också tiden därefter har skapet om miljöerna i och kring våra gamla byar. Också här känner vi väl till ett antal exempel, men har vi egentligen någon aning om deras representativitet?

I kulturminnesvårdsprogram utpekas by efter by som bevaransvärd, men det sker i allmänhet utan speciell motivering. Och hur skulle man kunna åstadkomma en sådan, då mera samlade undersökningar saknas? Det behövs ett regionalt studium för att på något sätt kunna fastställa det relativa bevarandevärdet hos olika miljöer av detta slag. Man måste naturligtvis också studera vilka bevarandeförutsättningar som föreligger i skilda fall, och by och bebyggelse måste betraktas i anknytning till omgivande jordbrukslandskap.

Den kundskapen har vi inte idag; hur kan vi då motivera bevarande?

Litteratur: Lewan-Möller 1985.

By och landskap som ekologiskt system. Ännu en aspekt tycker jag Ystad-projektet har aktualiserat, nämligen behovet av att mera direkt inrikta sig också på själva landskapet. I annat sammanhang har jag betecknat dagens slättbygd som ett jordbrukspolitikens landskap, betonande statens styrande hand i landskapets förändring. Och man kan också mera systematiskt söka efter rester i dagens landskap av äldre sammanhang, och då menar jag främst tiden strax före skiftena och perioden närmest därefter.

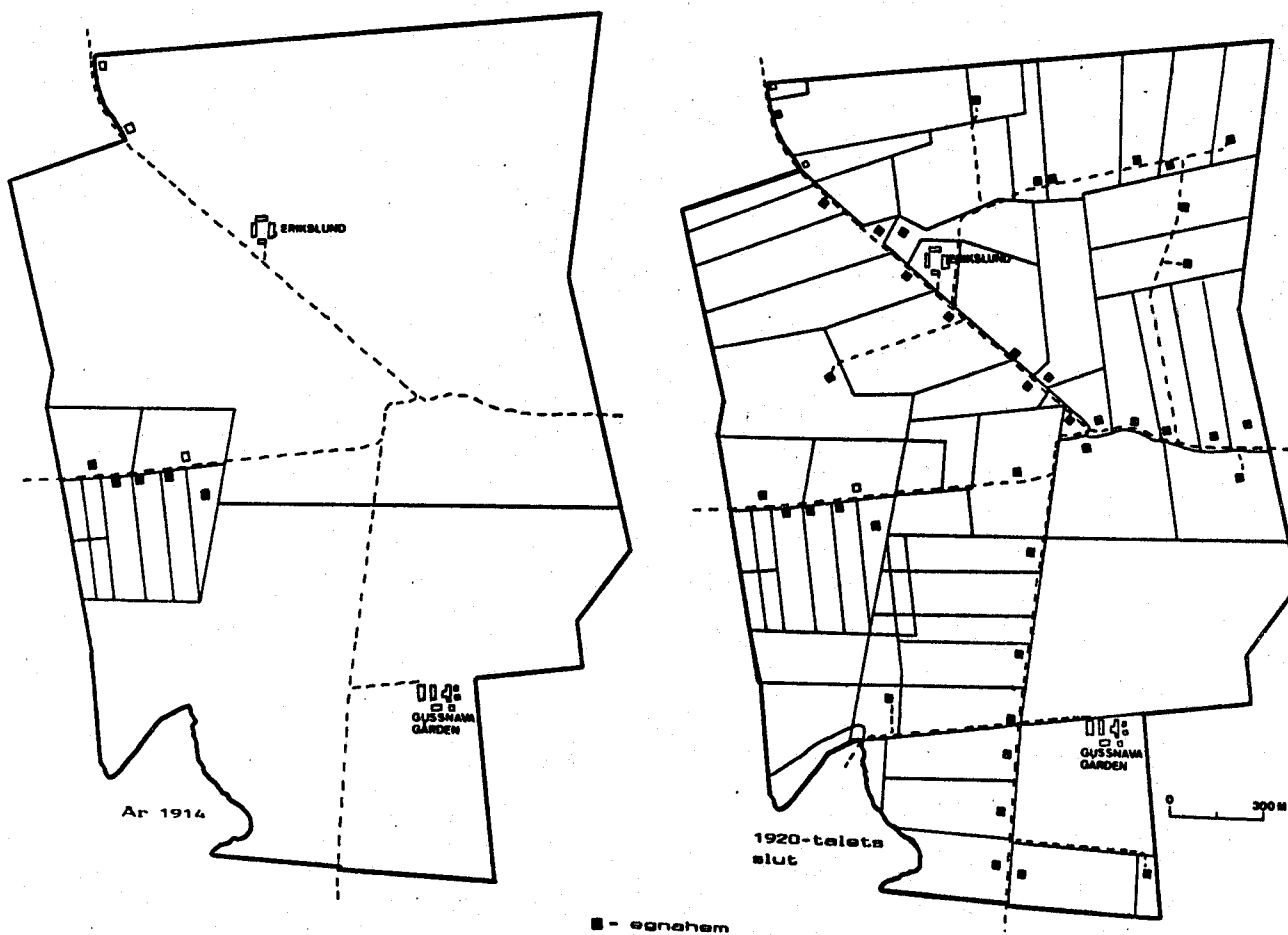

Fig. 4. Egnahemmen i Skårby socken nordväst om Ystad. Plattgårdarna Erikslund (1836) och Gusnavagården (1880-talet) hade tidigare ersatt byarna. Åren 1909-10 tillkom 5 egnahem, 1924-27 ytterligare ett stort antal. I många fall bildades de nya enheterna av flera lotter. Den yttre bebyggelsebilden är sedan dess nära nog oförändrad, men antalet jordbruk är långt mindre.

Flera arbeten av färskt datum ger exempel på betydelsen av kunskap, och jag vill gärna nämna ett par. Dels har Margareta Ihse studerat landskapets förenkling och betydelsen därav för flora och fåltvilt (Ihse-Nordberg 1984). Dels måste jag peka på det skånska kulturlandskapet, ett arbete där Urban Emanuelsson stått för huvuddelen av insatsen (Emanuelsson m.fl. 1985).

Återigen är det alltså fråga om exempel, men nu - kanske särskilt under de allra senaste decennierna - sker så mycket så snabbt, att det är hög tid att fråga hur mycket som i det öppna åkerlandskapet återstår av äldre hägnader och gränser, såsom jordvallar och kanske även stenmurar, av vånga-, by- och t.o.m. sockengränser. Åtskilligt av det vi har också på helt färska kartor saknas helt i den fysiska verkligheten. I nästa steg försvinner företeelserna kanske också från kartorna...

Man kan alltså tycka att det även här finns spännande frågor och saker att studera. Kanske är det svårt att undertrycka en suck, då man finner att rationaliseringsorganet lantbruksnämnden är den myndighet som nu också fått ansvar att bevaka att jordbrukare och jordägare ej utan vidare undanröjer odlingshinder av typen jordvall, stenmur och mörgelgrav eller liknande kulturspår.

Det är minsann ingen brist på objekt att studera, följa och bevaka.

LITTERATUR:

Berglund, B.E. & B. Stjernquist, Ystadsprojektet - det sydsvenska kulturlandskapets förändringar under 6000 år. - Skrifter från Luleälvprojektet 1, Umeå 1981.

Emanuelsson, U., C. Bergendorff, B. Carlsson, N. Lewan och O. Nordell, Det skånska kulturlandskapet. Lund 1985.

Germundsson, T., N. Lewan och J. Möller, Ystadprojektet och domänstrukturen.- Bebyggelseshistorisk Tidskrift nr. 9, 1985 (under tryckning).

Ihse, M. och M.-L. Nordberg, Landskapets förvandling studerad med flygbilder och datateknik. Årsboken Ymer 1984.

Lewan, N. och J. Möller, Lundatraktens byar förr och nu. I Årsredovisning 1984 från Lundabygdens Sparbank, Lund 1985.

Mårtensson, E., Förenkling och förfall. En studie av skånska godsmiljöer under 1900-talet. ALE 1984:4.

Möller, J., Gods, gård och landskap. - Rapporter och Notiser nr. 73.
Inst.f. kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet 1983.

Möller, J., Den skånska plattgården. Exempel på agrar stordrift i södra Sverige. Årsboken Ymer 1986 (under tryckning).

The Cultural Landscape During 6000 Years. Report from the project, Dec. 1983. Stencilerad arbetsrapport, Lunds universitet (via Växtekol. inst.).

DISKUSSION

Diskussionen tog udgangspunkt i Ystadprojektets fællesteoretiske arbejdsmodel hentet fra naturvidenskaberne med at se udviklingen i trin. Der sættes spørgsmålstegn ved at betragte udviklingsforløbet i spring frem for kontinuerligt, da detaljerede empiriske undersøgelser viser, at et udviklingsforløb snarere foregår som et fremadskridende forløb med en innovationsfase, en stærkt stigende vækst/fald og en afmatning (S-kurve). Nils Lewan svarede, at undersøgelserne i projektet viste, at der fremkom forklaringer, der mere fokuserede på et evolutionært, sammenhængende udviklingsforløb, men fremhævede sammen med andre indlæg, at det er en god og frugtbar analysemodel at se udviklingen i trin, da det retter blikket mod bestemte årsager og samtidig afslører graden af stabilitet i en struktur. En evolutionær betragtningsmåde har tendens til at se på afvigelser fra det normale, mens trinvis udviklingsmodeller fokuserer på udviklingen i hele strukturen. Fra arkæologisk side fremførtes, at det kan være en fordel med trinvis analysemodeller, f.eks. i form af pollenanalyser og undersøgelser af bopladskontinuitet. Det nævntes, at gytjeaflejringer på havbunden kan afsløre relativ kronologi og dermed brud i bosættelsen, samt at arkæologiske undersøgelser af eksisterende landsbyer viser et større skifte i deres placering omkring år 1000.

Fra anden side fremholdtes, at udviklingen er kompleks, at der er mange tilfælde, hvor udviklingen foregår i det små i forskellige retninger, men som ved organiserede indgreb medfører ændringer på det store plan. Forhold som en trinvis undersøgelse ikke vil fange.

Der var stort set enighed om, at det snarere var et både-og end et enten-eller i spørgsmålet om trinvis/evolutionær udvikling.

Der blev også fokuseret på den forskel i lovgivningen i jordpolitik, der eksisterer mellem Danmark og Sverige i det 19. og 20. århundrede. I Sverige har man oplevet frivillige frasalg af godsjorder i begyndelsen af 20. århundrede til "egna hem", hvor det i Danmark først skete ved statsligt indgreb i 1919 (statshusmandsloven). Samtidig fik man ingen tvangsafløsning af len og fideikommissar som i Danmark i 1919. I Sverige eksisterer faktisk stadig fideikommissar med bundne kapitaler, der driver store godser.

MARGINALE LANDBRUGSAREALER GENNEM HUNDREDE ÅR - OG I DAG

af Kr. Marius Jensen

De marginale landbrugsarealer er kommet i fokus gennem det sidste år på grund af en tiltagende overskudsproduktion af fødevarer i Vesteuropa. En første indskrænkning af den hjemlige landbrugsproduktion blev iværksat med kvotaordningen for mælk i 1984, og flere begrænsninger må imødeses; der er således diskussion om en medansvarsafgift for kornavl, og den kan ikke undgå at få konsekvenser for planteproduktionen og dermed for landbrugets arealanvendelse. Den store interesse for de eventuelt nedlagte dyrkningsområder er dog især opstået i fredningsorganisationer og -styrelser og senest kommet til udtryk i et oplæg til debat om "miljøinteresser og marginaljorder" fra Miljøministeriet.

Det er imidlertid langt fra noget nyt fænomen, men tidligere har ændringerne i arealanvendelsen overvejende givet sig udslag i en tilplantning af opgivne dyrkningsområder, mens en udnyttelse til rekreative formål og til etablering af nye "naturarealer" ikke var så stærkt på tale - men dog inde i billedet i form af planer for naturparker m.v.

HVORDAN ANVENDES BETEGNELSEN MARGINAL

Begrebet marginale landbrugsarealer kan anskues ud fra to synsvinkler. Mange jordbrugere sammen med Landbrugsministeriets planlæggere anlægger et ekspansivt syn på begrebet og lader det omfatte felter uden for landbrugsarealet med et vist naturpræg - heder, moser og andre vådbundsområder - der muligvis kunne bringes under dyrkning (fig. 1). Andre organisationer og bl.a. Miljøministeriets arbejdsgruppe imødeser derimod en kontraktion af landbrugsarealet og opfatter marginaljorder som den del af den nu anvendte jord, det næppe vil være rentabelt at dyrke i fremtiden. De kommer i beregningerne frem til, at meget store områder må udgå af produktionen gennem de kommende årtier - mellem 200.000 og 400.000 ha eller 10-15% af landets dyrkede areal.

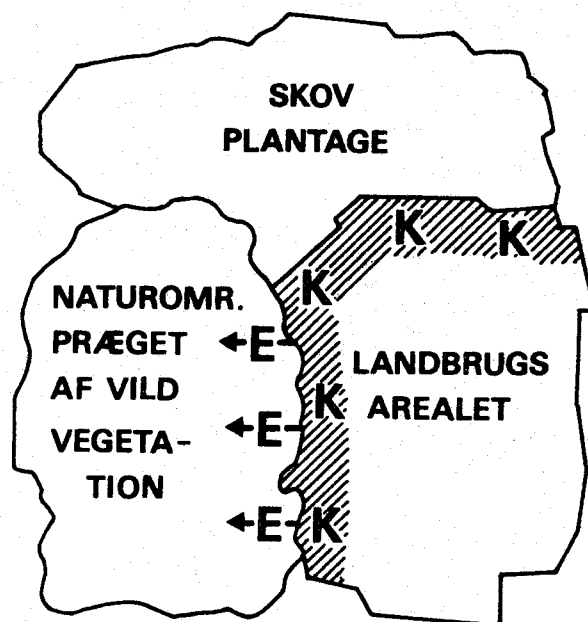

Fig. 1. Skitse over placeringen af de marginale landbrugsarealer. E repræsenterer jordbrugernes ekspansive anskuelse, mens K angiver de kontraktive tendenser, der behandles i denne artikel.

De to typer af marginaljorde - den ekspansive og den kontraktive - er forekommet side om side gennem det sidste hundrede år og opdyrkning af heder og moser har frem til 1950'erne nogenlunde holdt trit med de indhug, der er gjort i agerlandet med veje, bebyggelse og tilplantninger (fig. 2)

Plantningerne samler sig helt overvejende på de dårlige dyrkningsområder, mens veje og bebyggelser i højere grad er anlagt på den bedre jord, og tilplantningens udbredelse afspejler således de truede egne i landet. I det følgende gives en kort præsentation af en undersøgelse over tilplantning af landbrugsjord i Midt- og Østjylland siden 1870'erne, og derefter behandles yderligere faktorer, der virker marginaliserende på landbrugsarealerne idag.

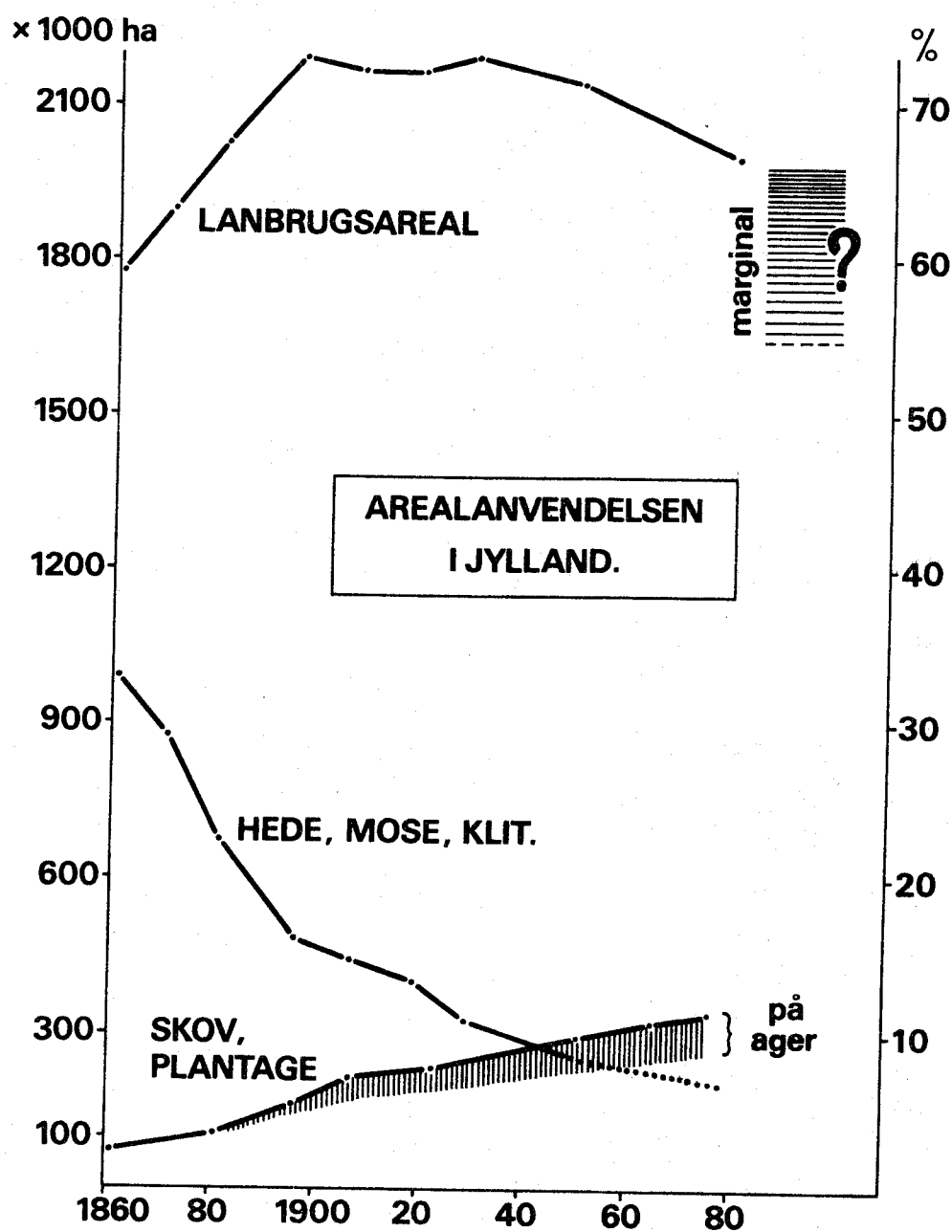
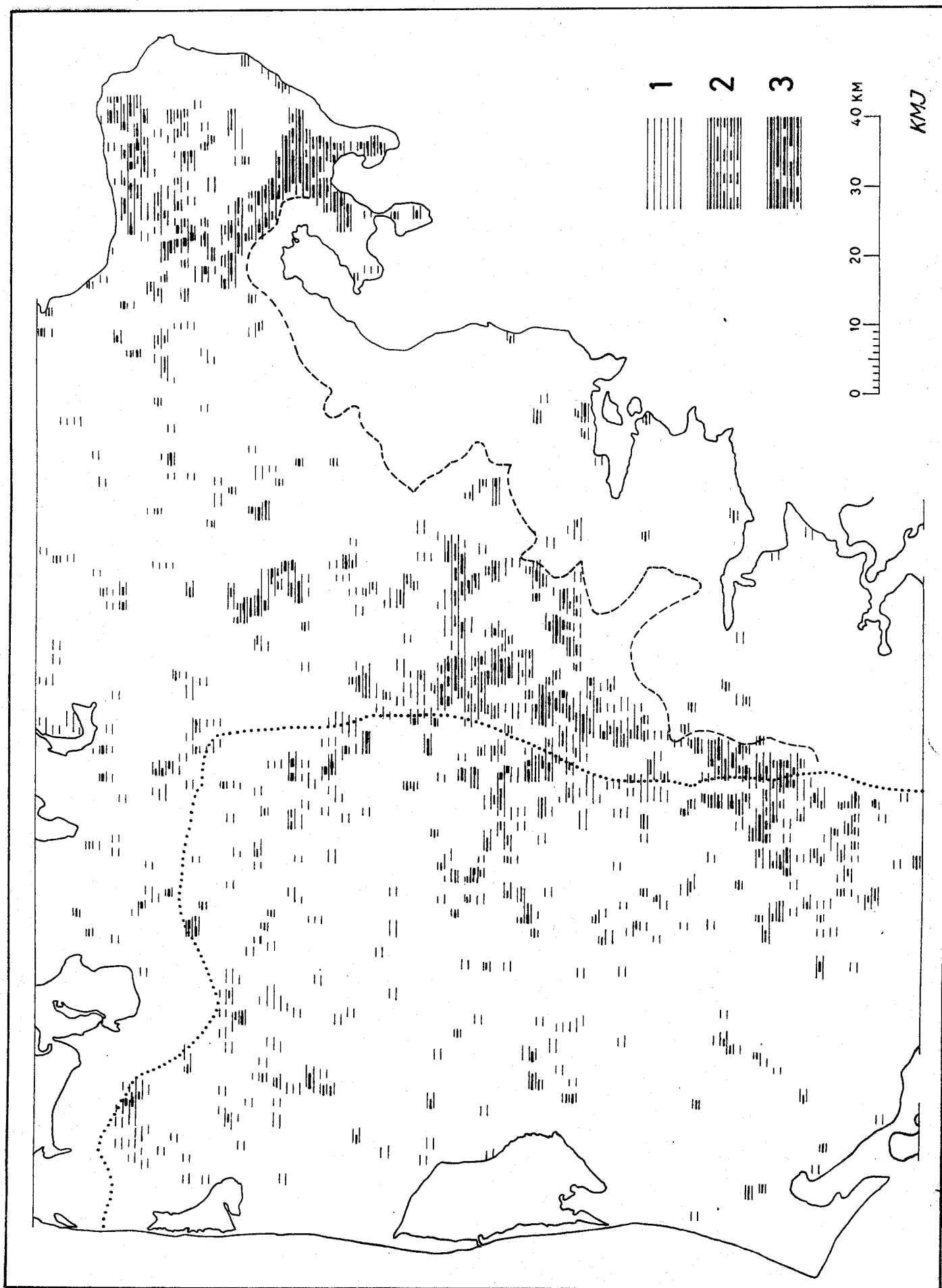

Fig. 2. Udviklingen i de store arealklasser i Jylland gennem godt hundrede år. For skov og plantage er skitseret, hvor stor en del, der er anlagt på opgivne landbrugsarealer. Størrelsesordenen af marginaljorde, som anslået af Miljøministeriets afdeling, er vist øverst t.h.

TILPLANTNINGENS REGIONALE FORDELING

Opgivelsen af dyrkningsjord har været koncentreret til bestemte egne i Midt- og Østjylland (fig. 3). Den forekommer således dels langs hovedopholdslinien for isen fra sidste istid, dels i forbindelse med de store smeltevandsdale (især Gudenådalene) gennem det unge moræneland, og endelig langs randmorænebakkerne på Djursland. I alle tilfælde er det sandede eller grusede jorde, der opgives og tilplantes, og de fleste arealer bærer tydeligt præg af jordfygning.

Den lokale fordeling af tilplantningerne knytter sig ofte til dalsider og bakkeskråninger, hvor dyrkning af jorden vanskeliggøres af hældningen, men større plantninger forekommer tillige på flade markfelter dels på hedesletternes øverste partier tæt ved israndslinien dels på terrasserne i smeltevandsdalene. Her er det jordbundens lave bonitet og det ofte grusede underlag, der gør fortsat dyrkning urentabel.

Koncentrationen af plantninger på tidligere agerjord falder ret nøje sammen med de egne af Jylland, hvor den første hedeopdyrkning fandt sted. Omkring 1850 var lyng- og overdrevsagtige arealer endnu stærkt udbredt - foruden i Vestjylland - også i et bælte øst for hovedopholdslinien. Grænsen for hederne mod den gode jord i Østjylland dannes i store træk af den såkaldte Harderske isrand - en østjysk stilstandslinie, som også følges af randmorænebuerne på Djursland.

Denne overgangszonzone ligger således mellem det frugtbare Østjylland med dets kalkrige moræneaflejringer og det barske Vestjylland med de stærkt udvaskede jorde både på bakkeøerne og på hedesletternes sand- og grusunderlag. Overgangszonens terræn og jordbund er præget af stor variation; smeltevandsdale gennemskærer landskabet og splitter det op i mange småplateauer, og flere steder har sandflugt efterladt et lag af flyvesand som et dække over moræne- og smeltevandsaflejringerne.

Fig. 3. Udbredelsen af opgivne og tilplantede landbrugsarealer gennem det sidste hundrede år.

Signaturerne angiver at 1: 5 - 10%, 2: 10 - 20% og 3: over 20% af arealet er opgivet og tilplantet agerland. Den prikkede linie viser isens hovedopholdslinie, mens den punkterede linie skitserer en østjysk israndslinie.

HEDEOPDYRKNING

Da hedeopdyrkningen satte ind i denne egn efter midten af 1800-tallet resulterede det i en næsten total rydning af hederne, og i 1860-80'erne udvidedes landbrugsarealet stærkt, så kun gamle skovrester og mosestrøg ikke blev inddraget. Imidlertid viser udviklingen i arealanvendelsen, at mange nyindtagne felter ikke var rentable at dyrke som agerland i længere perioder, og store dele er blevet opgivet og tilplantet gennem det hundrede år, der siden er forløbet. Hvorvidt det her skyldtes manglede erfaring, er vanskeligt at sige, men i den lidt senere opdyrkningssfase omkring århundredeskiftet i egnene længere vestpå undgik man de lavest boniterede områder; der anlagde man straks plantager af bjergfyr efterfulgt af rødgran, mens de lidt bedre jorder blev opdyrket, og de har i vid udstrækning holdt sig som agerland siden.

ENG OG VANDING

En af årsagerne til den større stabilitet i det dyrkede land på hedesletterne og bakkeøerne skal måske søges i den større tilgængelighed af vand. Engene har altid haft en helt afgørende betydning for landbruget i Vestjylland, og det flade terræn samt åernes regelmæssige vandføring i sommertiden var grundlag for de overrislingssystemer, der blev anlagt her fra slutningen af 1800-tallet. Det styrkede græsbrugene med flere husdyr og større gødningsproduktion, der igen var basis for dyrknings-ekspansionen og vedligeholdelsen af de opdyrkede hedearealers næringskapital. Egnene omkring hovedopholdslinien i Midtjylland prægedes derimod af vanskelige vandindvindingsforhold, og vanding af afgrøder var såvel dengang som nu næsten udelukket.

TILPLANTNINGENS ALDER:

De mest omfattende plantninger på agerland er foregået omkring århundredeskiftet, i mellemkrigsårene og igen fra midten af 1950'erne til 1965. Det var gennemgående lavkonjunkturperioder med arbejdsløshed, hvor beskæftigelsesfaktoren ved plantningsarbejdet spillede en rolle. Den

tidsmæssige fordeling hænger også i høj grad sammen med tilskuds- politiken, men i den vigtigste plantningsperiode omkring århundrede- skiftet blev store plantager dog anlagt af private, pengestærke køben- havnske forretningsfolk. I 1963 stoppede tilskuddene delvis, og senere plantninger er i vid udstrækning foregået i sommerhusegne, på rene fri- tidsbrug eller med direkte henblik på produktion af pyntegrønt og juletræer; det giver et afkast efter kun 10 år, mens skovbruget må kalkulere med mindst 40-50 år. Med landbrugslovene af 1967 og især 1973 begrænsedes retten til plantning på landbrugsjord kraftigt; det var stadig det ekspansive eller bevarende synspunkt, der var i højsædet i landbruget, og "jorder til en ejendom skulle udnyttes på forsvarlig jordbrugsmæssige måde". Det var dog tilladt at plante på mindre egnede arealer men højst 10 ha eller 1/5 af jorden på en ejendom.

MOTIVER FOR PLANTNING:

Man kan således i grove træk konstatere både det regionale mønster i plantninger på tidligere landbrugsjord og den tidsmæssige udvikling. Den helt lokale fordeling af de opgivne arealer er derimod vanskelig at få system i, og motiverne for den enkelte landmand i forbindelse med en tilplantning er meget forskelligartede. I de tidligere perioder er der f.eks. blevet agiteret stærkt for at anlægge plantager med sigte på egen forsyning med tømmer og brænde, og i 1950'erne var det udsigten til en rimelig økonomi med hurtig omsætning ved plantning af juletræer, der spillede ind. Den enkelte landbrugers afgørelse om et markfelt skulle plantes har ifølge mange udsagn ofte været styret af tilfældigheder, men visse motiver går igen. Nedsat arbejdsevne måske på grund af alder, muligheden for mere lønnende deltidsarbejde udenfor landbruget, ændring af driftsformen, koncentration af arbejdsindsats og investering på den bedre del af tilliggendets og flere andre årsager anføres for tilplant- ningerne, men også en vis nabovirkning gør sig gældende - der går mode i en sag.

Det gennemgående træk ved tilplantningsbrugene er således en lavt boniteret jord og en ændring i den socio-økonomiske status.

DEN NYERE MARGINALISERING

De naturgivne betingelser for landbrugets anvendelse af arealerne spillede tidligere en afgørende rolle - under de givne teknologiske og økonomiske vilkår, - men i de seneste år synes de samfundsmæssige styringer at træde mere og mere i forgrunden i forbindelse med nogle jorders marginalisering (fig. 4).

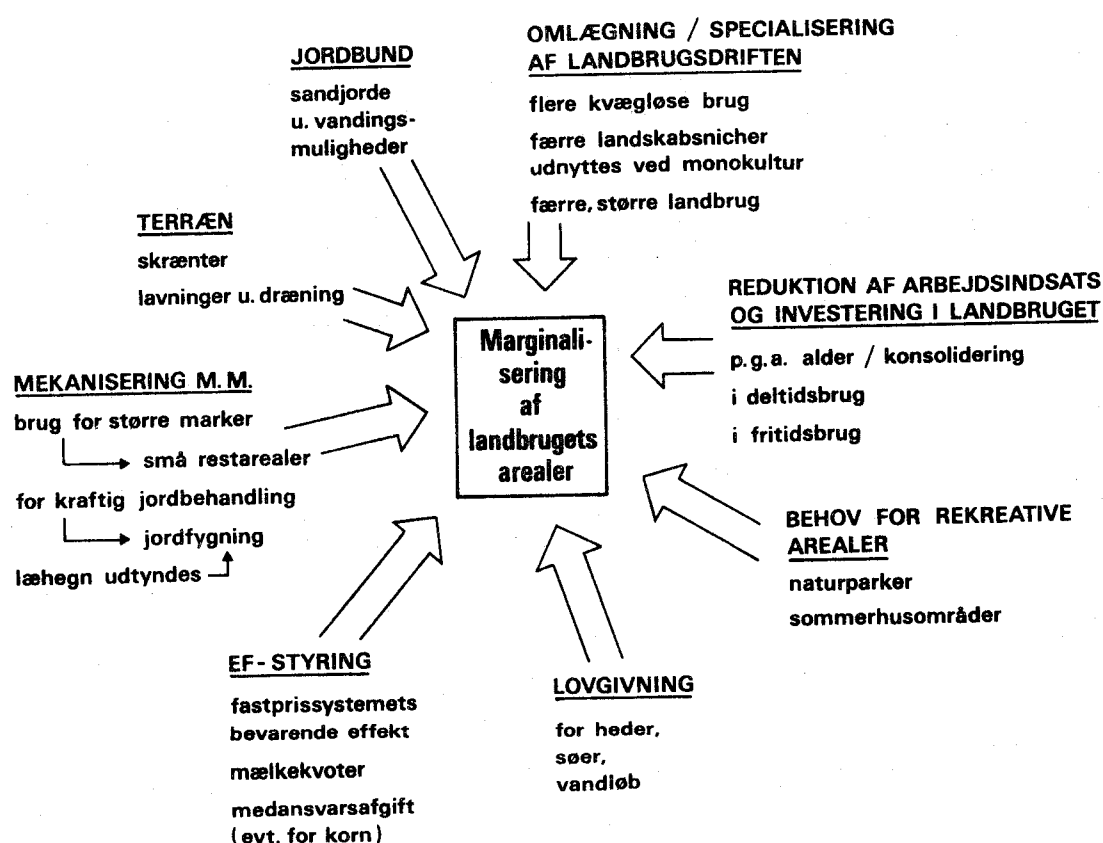

Fig. 4. En skitse over de faktorer, der påvirker marginaliseringen af landbrugsarealer.

Den bedre økonomi i landbruget i midten af 70'erne efter vor indtræden i EF med faste priser på produktionen og garanteret afsætning - i sidste instans til interventionslagre - har i nogen grad virket

konserverende på landbruget. Det har udskudt en "naturlig" afgang af mindre lønsomme dyrkningsarealer, som en fri markedsøkonomi ville have overflødiggjort; selv krisen fra 1979-80 har kun i mindre grad medført opgivelse af landbrugsarealer, og først den åbenbare overskudsproduktion og specielt produktionsbegrænsningerne kan tvinge landmændene til at opgive anvendelsen af arealer i større omfang.

Et samspil af faktorer danner almindeligvis baggrunden for de enkelte markers opgivelse, men mange faktorer kan afledes af landbrugets strukturændringer siden 1950-erne. Tydelige påvirkninger kommer således fra specialiseringen og koncentrationen på færre driftsenheder samt fra landmændenes ændrede arbejdssituation med færre heltidsbrug, en udbredt forpagtning og et stigende antal deltidslandmænd - og som nævnt fra de paradoksale tilstande, at landbruget producerer for mange fødevarer i forhold til rimelige afsætningsmuligheder.

En specialisering af driften medfører, at landmanden ikke er i stand til at udnytte alle de nicher i landskabet, der tidligere indgik i det alsidige brug. Udtyndingen i kvægholdet overflødiggjør skrænter med vedvarende græs såvel som fugtbundsarealer uden dræningsmuligheder, og sådanne jorde marginaliseres derfor i de rene kornbrug.

Den tiltagende mekanisering er også en faktor i marginaliseringen; der bliver herved brug for store og regulære markfelter og mindre restarealer glider nemt ud af driften. En anden påvirkning i samme retning ved stigende maskinanvendelse hænger sammen med den intensive jordbearbejdning, der går ud over de lette jorde og medfører fygning. Den tiltagende udbredelse af kornavl, og i årene frem til 1983 især af vårbyg, fremmede denne tendens, og de stærkt fygningsplagede marker er normalt blandt de først opgivne.

Samfundsstyringen af arealanvendelsen har hidtil omfattet relativ små arealer, men behovet og interessen for rekreative områder er tydeligt stigende. Det har hidtil vist sig i form af fredninger og bl.a. ved lovgivning om vore resterende heder, vandløb, søer og moser. I den kommende tid må man forvente at større arealer overlades til rekreative formål omend tvivlsomt i den størrelse, som det nye oplæg om marginaljorder anslår. I så fald må vi imødesee en ændring af især jyske landskaber af et omfang svarende til hedeopdyrkningen og nåletræsplantningen i årtierne omkring 1900.

I fig. 3 vises næsten udelukkende tørre tilplantede landbrugs-

arealer, og i de nærmeste år vil marginaljorde sandsynligvis opstå i de samme egne. Dertil kommer formodentlig en række fugtbundsarealer, som et mere og mere intensivt drevet landbrug får vanskeligt ved at udnytte; specielt vil det gælde smalle og uregelmæssige eng-mosestrækninger, og de vil i højere grad være udbredt til hele landet end de tørre marginaljorde, der hovedsagelig vil være et jysk fænomen. Behovet for rekreative områder på Øerne - bl.a. i forbindelse med sommerhuskolonier må dog forventes at blive så stort, at der her må anvendes en stærkere samfundsstyring, da incitamentet til at opgive jorden kun undtagelsesvis vil være til stede for den enkelte landmand på grund af jordbundenes bedre kvalitet.

LITTERATUR:

Jensen, Kr. Marius: Opgivne og tilplantede landbrugsarealer i Jylland. Atlas over Danmark II, 1. København 1976.

Jensen, Kr. Marius: Marginale landbrugsarealer. Geografisk Orientering 3, 1985.

Miljøinteresser og marginaljorder, et debatoplæg. Rapport fra frednings-, miljø-, skov- og planstyrelserne. 1985.

Niels-Christiansen, Vibeke: Udviklingen i de landbrugsmæssige marginaljorder i Danmark. Naturfredningsrådet 1985.

DISKUSSION

Efter oplægget blev det påpeget, at der her var tale om en kvantitativ metode, som kunne bruges i fredningen sammen med fagfolk. Der var dog det problem, at det var et kulturlandskab i brug, som skulle fredes, hvilket var meget vanskeligt.

Diskussionen drejede sig herefter om, hvorvidt de påtænkte reduktioner i landbrugsarealerne skulle styres, eller tingene skulle have lov til at passe sig selv. Miljøministeriet havde udarbejdet en rapport over emnet, hvoraf det fremgik, at man burde tage hensyn til de naturskønne arealer, ved at tage netop dem ud af landbrugsproduktionen. Den politiske holdning for tiden var for denne miljølinie, men der skulle betales erstatning til lodsejerne.

Det blev i denne forbindelse påpeget, at Fredningsstyrelsen kunne rådgive, men ikke havde nogen økonomisk mulighed for at betale. Det blev foreslået at man skulle lade problemet passe sig selv.

Andre mente dog, at der var flere mulige løsninger på problemet med de for store landbrugsarealer. Der kunne f.eks. findes andre driftsformer. Der måtte ikke bare foregå en fantasiløs beplantning. Det var ikke et enten/eller problem.

Fra svensk side blev det oplyst, at der ligeledes her var sket og skulle ske en reduktion i landbrugsarealerne. I den forbindelse var der lavet en undersøgelse og herefter en udpegning af hvilke områder, der skulle tages ud af landbrugsproduktionen.

DE SIDSTE 100 ÅRS KULTURLANDSKAB OG BEBYGGELSER - OG DEN FYSISKE PLANLÆGNING

af Peter Dragsbo

For de sidste 100 års kulturspor - landskaber, bebyggelser og bygninger - var og er udforskning og bevaringsinteresse to sider af samme sag. Museerne og de videnskabelige institutioners undersøgelser i de sidste 10 år af industrimiljøer, stationsbyer, arbejderboliger, sommer- og villakultur, roeslotte og polakkaserner, har samme udspring som bl.a. Fredningsstyrelsens og museernes stadig større bevaringsindsats for de nyeste miljøer. Udgangspunktet har været de sidste 20 års hurtige fysiske forandringer i vore fælles omgivelser. Det accelererende tempo for nedslidning og udskiftning af vore omgivelser bevirker stadig oftere, at den almene trussel kommer længe før den almene forståelse af bevaringsværdierne ved det, der forsvinder. Københavns brokvarterer er ved at være borte, inden de af andre end et fåtal er erkendt som andet end slum. Andelsmejeriets skorsten, bungalowerne, industribygningerne fra 30'erne; netop som vi tror, at vi har rigeligt af dem - eller blot ikke ænser dem - er de ved at være borte. Forskningen og bevaringsindsatsen har derfor en fælles interesse i at skubbe fronten fremad, op mod vor egen tid. En fælles interesse i at udfylde "det forsømte århundrede" mellem "antikvitetsgrænsen" og samtidsdokumentationen.

Nu er mængden af overleverede elementer fra de sidste 100 år imidlertid så stor i by og på land, at der er en stor risiko for, at man ikke kan se skoven for bare træer. En fare for, at man giver sig til at foretage omfattende registreringer af enkeltelementer: forsamlingshuse, missionshuse, stationer, smedier, møller osv. - og tror, at prikkerne tilsammen kan give overblikket over de sidste 100 års så komplekse udvikling. Alle disse ting, og mange flere, er det naturligvis nyttigt at få kortlagt. Men kun på baggrund af et grundigt kendskab til hele egne og regioners historiske udvikling - de væsentlige sammenhænge, samspillet mellem landskab, teknik, konjunkturer og bebyggelsen i alle dens former - kan man foretage en kvalificeret udpegning af, hvad der i den enkelte egn eller region er karakteristisk, typisk og bevaringsværdigt. Og dermed af, hvilke emner den kulturhistoriske og etnologiske forskning skal sætte ind overfor!

Det er derfor museerne, hvad angår arbejdet med den nyere tid, har

lagt så stor vægt på at få udarbejdet amtsvise kulturhistoriske oversigter i forbindelse med amternes fredningsplanlægning.

I disse oversigter over de enkelte egners bevaringsinteresser har kulturhistorikerne på museerne betjent sig af hele den vifte af kriterier for bevaringsværdi, som efterhånden er udviklet. Disse kriterier går lige fra de traditionelle, antikvariske bevaringskriterier som alder, sjældenhed og historisk betydning, videre over arkitektonisk-fysiske kriterier såsom kunsthistorisk værdi og miljøværdi, til de mere etnologiske værdibegreber: brugsværdi, oplevelsesværdi og symbolværdi - kort sagt fænomenets betydning for beboere eller brugere. Men et nøglebegreb har under alle omstændigheder været begrebet den kulturhistoriske fortælleværdi, glimrende defineret i bygningsfredningslovens § 1, stk. 1: som "bygninger, der belyser bolig-, arbejds- og produktionsvilkår og andre væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling".

Men netop de sidste 100 års bebyggelsesformer og -miljøer stiller også begrebet "fortælleværdi" over for en udfordring, idet begrebet har to sider. En fuldstændigt bevaret helhed kan fortælle meget om en tid. Og vi er fra gammel tid vænnet til at betragte de uspolerede helheder fra en bestemt historisk periode som særligt værdifulde: Sønderho, Ærøskøbing, en fynsk landsby, Frederiksstaden i København osv. Og der er da også fra de sidste 100 år fremragende helheder, hvor alt fortæller om netop en enkelt side og en enkelt epoke af udviklingen. Et bomuldsspinderi i Vejle med sit omgivende arbejderkvarter fortæller noget væsentligt om industrialiseringens miljø, Søtorvet i København fortæller om en anden side: arkitekturen og borgerskabets internationale referencer og miljø. Man kunne nævne talrige andre eksempler: et villakvarter fra 1910, en intakt stationsby, en højskoleby som Vallekilde eller Askov, et socialt boligkvarter fra 1950'erne osv.

Men de sidste 100 års historie er også mere end nogen anden tid forandringernes perioder. Deraf følger, at vi også må justere vore øjne, der var så glade for de helstøbte miljøer, og vende dem mod kontrasterne, mod tegnene på brud og processer. Fra det synkrone og harmoniske til det diakrone og dynamiske.

Lad mig give nogle eksempler. I Haderslev ligger en husrække, på Naffet, hvor der midt i en husrække af 1700-tals og tidlige 1800-tals huse ligger to store "skrumler" af huse: et nygotisk hus i ægte hamborgerstil, bygget 1858 af byens første og største jernstøber, og et

storborgerhus, bygget i tysk jugend-stil i 1904 af en velhavende, tysk storgrosserer. På ét sted kan man her stå og se det meste af Haderslevs - ja hele Sønderjyllands - historie mellem 1850 og 1920, med industrialisering og nationalkamp. Men det holdt hårdt at få de to store huse med i den lokale bevaring - for helheden var så uharmonisk og dermed grim!

Et andet godt eksempel på en helhed, der rummer en dynamisk fortælling, er det folkeligt-nationale område ved Kongeåen. På nordsiden af åen ligger midtvejs udsigtspunktet Skibelund, som hurtigt efter 1864 blev det sted, hvorfra man mødtes og skuede ind over det tabte land. Står man på højen i dag, ser man først i mindelunden omkring højen mindestenene for tidens nationale og folkelige skikkelser. Ser man så ud mod nord, skimtes Askov - med den nye vindmølle, hvortil Ludvig Schrøder i 1865 måtte overflytte sin højskolevirksomhed fra det nu tyske Rødding. Mod syd ligger mellem træerne ved Kongeåen det lille hus "Frihed" med dannebrogflag på hustavlen, som storbonden Kloppenborg i Københoved byggede som et fristed på den danske side af åen. Neden for højen ses også efterskolen, som i 1890'erne grundlagdes til dansk undervisning af sønderjyske unge. Ude i horisonten mod syd fornemmes endnu tydeligt i de få gårde og huse følgerne af affolkningen i den tyske tid. Og længst ovre i Skodborg vidner de bevarede tyske posthus-, skole- og gendarmbygninger om den store, men i det lange løb virkningsløse, officielle preussiske indsats.

Der kunne nævnes mange flere eksempler. Men det vil måske her være nyttigt i stedet at prøve at skitsere de 6 vigtigste forløb i det danske bebyggelsesmiljø i by og på land igennem de sidste 100 år:

1. I tiden indtil 1914 er den vigtigste udvikling for købstædernes vedkommende den grundlæggende strukturforandring fra en kvarteropdeling, baseret på købmændene og håndværkernes kvarterer, med den enkelte ejendom præget af enheden mellem bolig og arbejde, og den enkelte husstand ofte præget af en patriarkalsk arbejdsorganisation med ansatte i husholdet, - til en fysisk klassesdeling mellem arbejderklasse og borgerskab og til en fysisk adskillelse mellem arbejdet i centrum og i industrikvartererne og boligerne i lejehusene, de borgerlige etageejendomme og villaerne - alt efter økonomisk formåen.
2. Efter 1914 er den vigtigste fysiske udvikling i byerne, udover udviklingen i trafikapparat, service- og administration, den enorme spredning og demokratisering af villaen og den 2-3 værelses etage-

bolig. Vejen til vore dages parcelhuse er gået fra de første årtiers arbejderbyggeforeninger via Bedre Byggeskik's arbejde for "det lille, danske hus" og 30'erne og 40'ernes selvskabte haveforeningskvarterer med den lange udvikling fra havegrunde til helårshuse. Vejen til etagehusene har været de sociale boligselskabers - og balancen mellem de to boligformer har været både ideologisk og samfundsøkonomisk styret.

3. Uden for købstæderne var en af de markante, synlige forandringer knyttet til følgerne af landbrugets omlægning og vej til den politiske magt. De økonomiske spor sattes i gårdbygningerne og de ideologiske spor i forsamlingshusene, missionshusene og højskolerne. Mens andelsmejeriet var den krumtap, hvor ideologi og økonomi mødtes.
4. For det andet fik vi i årene efter 1850 den første nye, masseproducerede bydannelse siden landsbyerne og købstæderne i middelalderen: de såkaldte "stationsbyer" - de nye byer på landet. Deres opståen var knyttet til jernbanernes grundlæggende ændring af den indenlandske transportstruktur, men lokalt var de i deres opståen ikke altid afhængige af banerne. De voksede op før banerne eller længe efter baneanlæggene, alt efter det lokale landbosamfunds udvikling. Hvor de nye byer er bevaret intakt, repræsenterer de en af de klareste og mest fortættede fortællinger om udviklingen på landet mellem 1870 og 1920. Som en snævert defineret lokal serviceby er de små nye byer simpelthen billedet af, hvad det lokale landbomiljø havde brug for - eller "kunne bære": For eksempel 1 købmandsgård, 2 manufakturforretninger, 2 bagere, 3 snedkere, 1 barber osv. Men i deres sammenhæng med den omgivende bebyggelse har de små, nye byer ikke samme fortælleleværdi overalt i landet. I Østdanmark udgør de en kontrast til det ældre landsbymønster, i Vestjylland er de selve kernen i bystrukturen, med Esbjerg som flagskibet og en af forudsætningerne ...
5. Endnu en nyskabelse i det åbne land var koloniseringerne - af heden, af fjorde og søer og af herregårdsjorderne. Hvor hedekoloniseringen var en lang, sej udvikling, muliggjort af ny teknik og nye afsætningsmuligheder, var tørlæggningerne ofte kapitalistiske foretagender i landbrugets vækstperioder, mens husmandslandskabets opståen var det ideologiske element - et resultat af nye klassers politiske magt og fortsat en fremragende fortælling om en reformepoke (jfr. f.eks. Gunnar Solvangs fremlæggelser af de sønderjyske husmandsbebyggelser).

6. Endelig bør nævnes en af de allermest gennemgribende påvirkninger af det danske landskab: påvirkningerne skabt af det nye begreb "fritiden" - lønarbejdets nødvendige modstykke. Som arbejdslivet har ændret sig, har fritidslivet også - og overalt i landet ses sporene fra dets udviklingsfaser: byparken, skovpavillonen, badestedet, pensionatet, landstederne, sommerhusene, kolonihaverne, idrætsanlægene osv. til vore dages sommerlande og rekreative landskaber. Fritidslandet er samtidig et landskabsbidrag tæt knyttet til de forskellige naturopfattelser, som også har skabt meget af vore dages frednings- og planlægningstradition. Og som dermed har skabt en kulturbundet betragtningsmåde på det åbne land, som vi som kulturhistorikere hele tiden må kæmpe imod, fordi den ligger dybt i de mere bybundne livsformer. Men gennem de etnologiske interviewundersøgelsesmetoder har vi dog muligheden for at give landskaberne og bebyggelsernes brugere stemme - at formidle deres landskabsopfattelse, deres værdier i de daglige omgivelser, deres "knager for identitet", som Bjarne Stoklund har udtrykt det. Derved har den bebyggelseshistoriske forskning netop i de sidste 100 år en enestående mulighed for at se fysisk miljø og menneskeligt liv som en helhed!

Går man videre og prøver at drage konsekvenser for den fysiske planlægning, er den nyeste tid også meget kompleks. En stationsbygade, et forsamlingshus, en bygade, en villa - det lader sig bevare, hvis der er faglig argumentation, politisk vilje og økonomisk mulighed. Men mange fænomener er så nært knyttet til deres funktion, at de kun vanskeligt lader sig opretholde, hvis funktionerne af forskellige årsager ophører. Det sker f.eks. for en lang række industrielle anlæg, teglværker, kulgasværker, møller osv. Også kulturhistorisk interessante former for landskabsudnyttelse lader sig kun vanskeligt indpasse i moderne landbrug, f.eks. Dalgas' vandingsenge, husmandsmarkerne, græsningskogen i marsken osv. Her bliver fredningsbegreberne "pleje og drift" aktuelle, men inden for dette område er Danmark i forhold til udlandet kun lige begyndt at afprøve mulighederne. I virkeligheden spænder mulighederne over en vifte af foranstaltninger, gående fra offentlig drift over økonomisk støtte til særlige erhvervsformer til dispensationer, særlovgivning, folkelig organisering osv.

Endelig er der den levende, immaterielle kulturhistorie - arbejds-traditioner, fiskeriformer, folkelige skikke og foreningsliv, hvor

bevaringen består i dokumentation, mens det er muligt. Og dette viser atter, at når vi har med nyere tids kulturhistorie at gøre, kan man ikke adskille planlægning-bevaring fra forskning-undersøgelser. Fordi undersøgelser og oversigter som førnævnt er nødvendige, før en prioritering af bevaringsindsatsen, nationalt, regionalt og lokalt, kan ske. Fordi undersøgelser kan nuancere bevaringsbegrebet ved at fremdrage skjulte værdier og skjulte strukturer i dagliglivet, som planlægningen må tage med i sine overvejelser, hvis den skal være til gavn for alle befolkningsgrupper. Og fordi undersøgelser og den derved muliggjorte formidling af kulturhistorien og dens spor er en afgørende forudsætning for en historisk bevidsthed i de lokale samfund - og af denne bevidsthed afhænger i sidste instans de store mængder af bevaringsværdige objekter fra de sidste 100 år, som aldrig vil kunne fredes.

DISKUSSION

Foredragsholderen blev spurgt om, hvilke bevaringskriterier, der skulle prioriteres. Det var specielt begrebet fortælleleværdi, man ønskede uddybet. Peter Dragsbo svarede, at der forud for en udvælgelse skulle ligge et forskningsarbejde, som kunne opstille nogle bevaringskriterier. Bevaringen af fortælleleværdien lå først og fremmest i at fortælle den historie, som var forbundet til en lokalitet. Han opstillede i denne forbindelse tre punkter 1) bevaring (fredning), 2) folkelig forståelse, 3) planlægning.

Det blev herefter bemærket, at det måtte være lokalmuseerne, der skulle være initiativtagerne til den nødvendige prioritering. Det blev i denne forbindelse påpeget, at det også havde været tilfældet i den udstrækning, det havde været tidsmæssigt muligt.

Fra svensk side blev det påpeget, hvor vigtigt oplysningsarbejdet omkring bevaringen var.

VÆKSTFASER I DANSK BYUDVIKLING 1801 - 1981

af Christian Wichmann Matthiessen

I denne artikel diskuteres først begrebet 'bysystem' - et antal byer i interaktion. Dernæst skitseres litteraturen om Danmarks byudvikling, og dennes overordnede forløb præsenteres. Endelig diskuteres byvækstens variation, og der afsluttes med en oversigt over vækstfaser.

Et bysystem omfatter et antal gensidigt afhængige enheder. Det består af byer, der har forskellige karakteristika, og som er rumligt fordelt i et bymønster. Systemet og dets enheder ændrer sig i varierende grad over tid. Undersøgelser af, hvordan et nationalt bysystem er sammensat og forandrer sig, identificerer vækstmønstre og de materielle og rumlige konsekvenser heraf.

Bourne & Simmons (1978) har demonstreret de mange måder, hvorpå udforskningen af bysystemer udføres. Befolkningsstørrelse og vækst, byernes relative lokalisering eller byernes økonomiske rolle er emner for nogle forskeres arbejde. Andre udforsker de strukturelle kendetegn for bysystemer ved hjælp af tværgående analyser eller tidsserieanalyser af erhvervsstrukturen og innovationsspredningen. Atter andre beskæftiger sig med magtstrukturer og finansielle sammenhænge eller argumenterer for eller imod national vækstpolitik og byvækststrategi. Bourne & Simmons demonstrerer, hvordan en enkelt bys vækst reflekterer dens særlige blanding af strukturelle elementer, investeret kapital, tilgængelighed til opland og marked og menneskelige ressourcer.

Et bysystem udvikles over tid gennem den rumlige tilpasning til en dynamisk kombination af ressourcer, som bl.a. påvirkes af forbindelsen mellem systemets byer, men som desuden afhænger af hændelser uden for systemet. Under byudviklingen bliver initialfordele som f.eks. strategisk beliggenhed eller en naturlig havn og den historiske grad af specialisering tilpasset og forandret, efterhånden som vilkårene ændres.

Alligevel er bysystemets historiske udvikling kendetegnet ved en betydelig grad af stabilitet. Byernes relative rangorden efter befolkningsstørrelse er af mange analytikere (fx Lasuén, 1973) brugt til at vise, at generelle væksttræk dominerer over specielle, fordi tilgængelighedsmønstre ændres langsomt og derved opretholder en given bys lokaliseringsfordele. Tilgængelighedsmønstre bestemmes af kommunikationskanaler, som igen er afhængige af naturforholdene af økonomisk

udvikling.

Bysystemets indbyggede stabilitet skyldes desuden, at initialfordele ved centralitet og de økonomiske og sociale agglomerationsfordele er betydelige og gør det vanskeligt for småbyer at deltage i konkurrencen om vækst. Alligevel kan småbyer være den mest dynamiske bytype, og mange byer bryder rangordenen ved at gå op eller ned i relativ størrelse.

Byudviklingens traditionelle teoretikere karakteriserede denne som én lang koncentrationsproces. Et bysystem påvirkes imidlertid af ude fra kommende faktorer som krige, grænseændringer, befolkningsvækst, teknologiske og sociale forandringer. Disse ændrer initialfordelene selektivt for bytyper eller enkelte byer. Det betyder, at det systematiske vækstmønster, som de traditionelle byforskere antog for stabilt, også rummer labile træk, som bør indgå i teoridannelsen.

En by vokser i befolkning og velstand og specialiserer sig i overensstemmelse med dens vilkår og rolle i bysystemet. Oprindelig var vilkårene (ifølge Friedmann, 1973) bestemt af omgivelsernes ressourcer og bonitet og af bysamfundets vitalitet og kulturniveau. Den enkelte bys rolle i systemet var fastlagt, selv om krige og epidemier kunne påvirke dens udvikling. Den gensidige afhængighed mellem by og opland har dog næppe nogensinde været absolut. Teknologiske forandringer har tidligt indvirket på byernes vilkår, således at den enkelte bys vækst til en vis grad afhang af hændelser, der skete udenfor det lokale system. I dag reflekteres vilkårene af udstrækningen og organisationen af bysystemet, og rollen ændres under ændrede påvirkninger. Byens vækst afhænger af, hvordan bysystemets fordelingsmekanismer allokerer indkomst og kapital.

Byudviklingen varierer i forløb og stadium fra nation til nation, men processen synes (ifølge Berry 1973) at konvergere i takt med forbedrede kommunikationsforhold, markedsforhold og politisk integration.

Bourne & Simmons (1978) argumenterer for, at der ikke findes almindelige mønstre, der betinger ændringer i bysystemet, og at det altså er umuligt at identificere bestemte udviklingsstadier. Bysystemer er for varierede og komplekse, og de er åbne for påvirkninger ude fra, så generaliseringer er vanskelige.

Alligevel må der findes gensidige afhængighedsforhold mellem bysystemets udvikling og økonomisk udvikling, demografisk forandring og tekniske innovationer, fordi byernes udvikling jo overvejende varierer på ensartet måde. Befolkningen i nationale bysystemer har stort set

været i naturlig vækst de sidste århundreder, fordi forbedrede sundhedsforhold har medført befolkningsforøgelse trods fertilitetsfald, og fordi landbrugsbefolkningen er blevet mindre.

I samme tidsrum er kommunikationsmidler og -kanaler forbedret. Det har muliggjort større handel og tillige specialisering af produktionen. Den stigende befolkningsmængde har kunnet opnå bedre vilkår med produktivitetsforøgelse som konsekvens. Produktionen er yderligere steget, fordi kapital og arbejdskraft søger lønsomme sektorer og lokaliseringer, således at nettomigrationen bliver positiv de steder, hvor de mest produktive økonomiske sektorer findes. Blandt disse er de byer, hvor stordriftsfordele kan udnyttes. Efterhånden som byerne påtager sig forskellige roller i produktionsprocessen, bliver de indbyrdes mere afhængige, og forbindelserne imellem dem øges, samtidig med at der opstår forskelle i indkomstniveau, teknologi og kulturforhold. Disse forskelle udjævnes dog på senere stadier i udviklingen, fordi den stigende interaktion skaber mere ligelig udgang til teknologi og faciliteter. Samtidig uddybes andre forskelle, fordi forøget interaktion i sig selv udgør en specialisering, hvilket har lokaliseringsmæssige konsekvenser.

Bysystemets afhængighed af udefra kommende kræfter vokser, efterhånden som interaktionsmønstret bliver tættere, og forbindelserne mellem bysystemets enkelte enheder stiger i betydning. Den stigende specialisering af produktionsprocessen modsvares af en stigende grad af ensartethed i forbrugsmønstret, hvilket styrker funktionskravet til bysystemet.

Bysystemet er så kompliceret og forskelligartet, at der ikke findes nogen komplet viden om dets udvikling, sammensætning og funktion. Det er desuden et åbent og derfor vanskeligt forudsigeligt system (Pred, 1977). End ikke de nyeste og mest omfattende systemteorier kan præstere tillidvækkende forudsigelser, selv om deres virkelighedssimulation accepteres (Forrester, 1977). I øvrigt er der ej heller grund til at acceptere, at simulationsmodellerne har generel gyldighed (Mouwen & Nijkamp, 1984). De bygger på, at systemet udvikles som en konsekvens af spredning af innovationer. Derfor har det afgørende betydning, om dette sker hierarkisk, lateralt eller generelt. Moderne teorier om diffusionsprocessen peger på, at innovationsspredningen sker mellem alle enheder i alle retninger, og at processen rummer alle de typer af forbindelsesveje, der er identificeret, kombineret med irrationelle og tilfældige

mønstre. Processens forløb er i øvrigt afhængig af tid og afstand og påvirkes af tærskelværdier, flaskehalse, træghed, tilbagekoblinger og har akkumulerende træk. Desuden afhænger innovationsspredningen af systemets sammensætning og funktion (P.O. Pedersen, 1975).

Forståelse af bysystemets udvikling omfatter ikke kun den måde, hvorpå innovationer spredes, men også hvordan de opstår, accepteres og udvikles. I teorier om den økonomiske vækst og teknologiens udvikling anses produktcyklus for at være en vigtig forklaring på, at komparative beliggenhedsfordele skifter over tid, mens det i teorien om de lange bølger forklares, at den jævne strøm af nye opfindelser ikke modsvares af nogen jævn anvendelse heraf (Mensch, 1975). De lange bølger i den økonomiske udvikling svinger i faste rytmer (van Duijn, 1977). Udviklingen på et tidspunkt er en konsekvens af udviklingen på det foregående tidspunkt, og svingningerne følger en næsten ubrydelig rytme af økonomiske op- og nedsving. De kan ikke begrundes med videnskabelige beviser og har derfor ingen særlig teoretisk bæreevne; men de kan identificeres og er i hvert fald anvendelige til at illustrere, at den jævne strøm af opfindelser inddrages og accepteres selektivt.

Cyklusteoriene kan - i lighed med de øvrige teorier - ikke anvendes til at forudsige bysystemets ændringer (Casti, 1984). Konjunktur-svingningsteorier og teorierne om de lange bølger forudsiger opsving eller nedsving, men rummer ingen forklaringer på effekten heraf. Produktcyklusteorier angiver, hvorledes en produktionsproces kan udvikles, men der er næppe enighed om muligheden for at vurdere fremtidige komparative fordele under dette forløb. Det er dog klart, at visse teori-dannelser må medtages, når byudviklingen forklares, fordi de repræsenterer de vilkår, hvorunder denne foregår. (En mere indgående diskussion af disse teorier findes i C. W. Matthiessen, 1985b, hvor en række teoretikeres arbejder præsenteres.)

Effekterne af innovationsspredningen, som påvirker de enkelte byers vækst og medfører ændringer i systemets funktion, er altså ikke omfattet af nogen accepteret teori, selv om mange har forsøgt sig. Nogle af disse forsøg, som f.eks. "rank-size" loven, er helt urealistiske. I andre teoridannelser anvises visse veje, byudviklingen kan følge: service-centerteorien, teorien om de basale erhverv. Ligevægtsteorier og vækstpolteorier er eksempler på modsatrettede og sektoriserede teoridannelser, der vel alle rummer nogen sandhed.

De forventninger, der stilles til bysystemets udvikling, kan ikke

præciseres, og nogle af bygeografiens fremtrædende teoretikere opgiver da også helt, f.eks. Lasuén (1971), hvis omfattende diskussion af innovationsteorien leder til den konklusion, at diffusionsprocessen fører til rumlig ligevægt, eller Friedmann & Wulff (1976), der efter mislykkede simulationsforsøg anser sådanne for lidet lovende. Teoretisk viden om bysystemet er præget af probabilistiske udsagn.

Bysystemet udvikler sig måske i et cyklisk forløb, hvor svingningerne betinger ændringer i, hvilke typer af enheder der vokser mest eller mindst. Den eksisterende struktur har nok en deterministisk virkning, der dog ændres dynamisk; men det eksisterende bysystem har så stor vægt i udviklingen af det kommende, at dets enheder - over et meget stort tidsrum - vil være at finde med ensartede størrelsesrelationer.

Litteraturen, der eksplicit omhandler Danmarks urbaniseringsforløb, er sparsom. I en oversigt over forskningen om urbanisering anfører Degn (1978), at større samlede fremstillinger af byudviklingen og byernes forhold, som de kendes i udlandet, savnes i den danske byforskning. Der findes en række monografier om enkelte byer eller bydeles historie, Olsen (1942) har givet en oversigt over købstædernes historie, Humlum (1942) har undersøgt befolkningsvæksten i de 10 største provinsbyer 1834-1942, S. Aa. Hansen (1970) har beskrevet bebyggelsens historie, og Lorentzen (1947-58) har analyseret byerne med hovedvægten på fysiske forhold. Flere studier over andre forhold går i detaljer med aspekter af bysystemet, således analyserer Aagesen (1949) stationsbyernes udvikling, mens V. Hansen (1965) diskuterer de rurale byers opståen og udvikling. Trap (1858-1972) giver historiske, geografiske og topografiske oplysninger om såvel byer som landsbyer, mens Hyldtoft (1983, 1984) belyser urbaniseringsforløbet. Andre oplysninger findes i en række værker, hvis hovedsigte er historisk, f.eks. analyserer S. Aa. Hansen (1972, 1974) den økonomiske vækst og giver derved baggrunden for byvæksten og mange detaljer om byudviklingen ligesom P.O. Pedersen (1983), hvis hovederinde er at redegøre for den regionale udvikling. Sidstnævnte tre forfattere repræsenterer desuden forskellige teoretiske anskuelser. S. Aa. Hansen beskriver udviklingen som en bred fremadskridende proces, påvirket af internationale og nationale konjunktursvingninger og af teknologiske ændringer. P.O. Pedersen har den modsatte teoretiske angrebsvinkel, idet han, inspireret af bølgeteoriene, karakteriserer udviklingen som dynamiske strukturskift, der veksler med rolige perioder. Endelig præsenterer Hyldtoft en mellemopfattelse, idet han karakteriserer det

overordnede forløb som en ensartet udviklingsproces, hvor de enkelte faser dog skifter karakter fra dynamik til stilstand. Diskussionen er endvidere præget af uenighed om, hvorvidt rostowinspirerede gennemslags-teorier har bærekraft. Det mener S. Aa. Hansen, de har, og identificerer det industrielle gennembrud omkring århundredeskiftet på basis heraf.

Disse tre analytikere er enige om at inddele det 19. og det 20. årh. i en række perioder med enhedspræg. Enigheden ophører dog, når periodeinddelingen præsenteres; men at de alle gør det, anses for at indikere, at landets udvikling, hvadenten denne beskrives med det ene eller det andet sigte, anses for at samvariere med kronologien.

Forskningen om bysystemet og dets udvikling er tæt sammenvævet med forskning om demografiske forhold, industriens lokalisering, arbejdsmarkedets udvikling og om serviceforsyningen. I de artikler, der direkte omhandler bysystemet, beskrives byudviklingsprocessen almindeligvis ved hjælp af gennemsnitstal, mens forklaringer hentes fra andre forskningsfelter. En række afhandlinger omhandler regional udvikling eller underudvikling, og her drages ofte vidtgående konklussioner om bysystemet og dets ændringer. (Den del af disse arbejder, der især omhandler regionale forskelle, er nærmere refereret i C.W. Matthiessen, 1985b, hvor også planlægningsmyndighedernes mange rapport og planer er refereret.)

I Fig. 1 er danmarks byvækst beregnet absolut og relativt 1801-1981. (Datamaterialet stammer fra C.W. Matthiessen, 1985b, hvor bybegrebet er defineret, og hvor der præsenteres folketal for Danmarks byer i perioden 1801-1981). Materialet er inddelt i tre tabeller, hvoraf tabel I for perioden 1801-1901 omfatter hovedstaden og provinsbyerne, mens tabel II for perioden 1901-60 omfatter hovedstadsområdet og provinsbyerne med forstæder samt bymæssige bebyggelser med over 200 indbyggere. Endelig vedrører tabel III perioden 1960-81 og omfatter alle byer med over 200 indbyggere. Med tabellernes oplysninger er det muligt at foretage sammenligninger over en lang periode, således at byernes vækst og deres lokalisering kan belyses.

Oplysningerne stammer fra de folketællinger, der med forskellige mellemrum er gennemført i Danmark siden 1801. Resultater af folketællinger gennemført over så lang en periode er vanskelige at sammenligne, fordi der sker ændringer i tællingsmetoder og definitioner, ligesom tællingernes generelle kvalitet og pålidelighed kan svinge. Af speciel betydning for geografiske opgørelser samt byopgørelserne er endvidere,

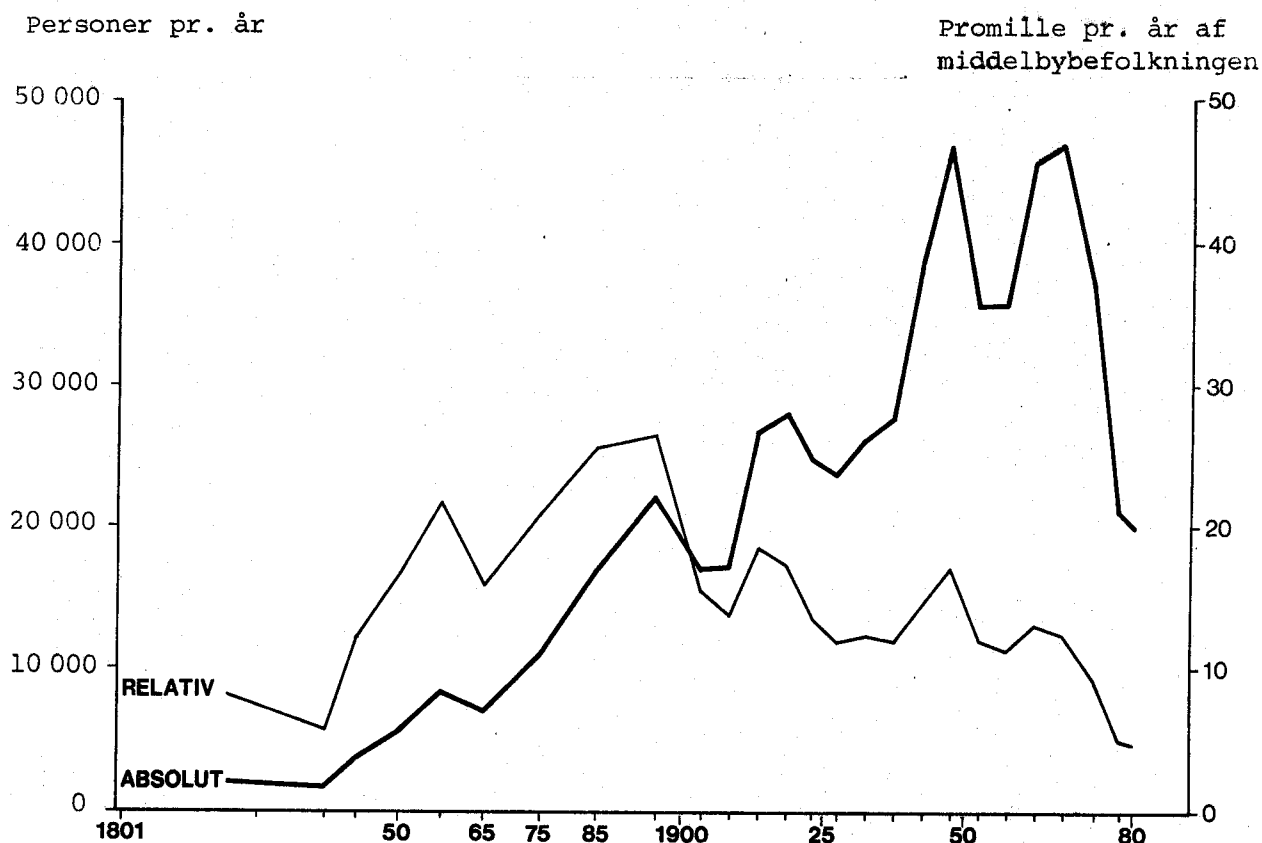

Fig. 1. Byvæksten beregnet absolut og relativt. Den er opgjort for byer, der fandtes ved to på hinanden følgende folketællinger. Den relative byvækst er beregnet af middelfolketallet mellem to folketællinger 1801-1981.

at ændringer i de administrative inddelinger og principper øver afgørende indflydelse på sammenligningsmulighederne. Det er derfor tilstræbt at give tabellerne en sådan opbygning, at oplysningerne fremtræder på en overskuelig måde, og således at sammenlægnings, opdelinger og administrative ændringer direkte kan aflæses.

Fig. 2. Danmarks byer fordelt på størrelseskategorier 1801-1981. De sønderjyske byer er ikke medtaget 1906-16, hvilket er markeret ved lodrette linier.

I fig. 2 er Danmarks byer fordelt på størrelseskategorier 1801-1981. Her illustreres de mange forbehold mod datamaterialet, samtidig med at bysystemets forandring kan beskrives. Der er næppe grund til at fæste lid til de helt små byers (200-400 indb.) kurve før 1960, mens den næste gruppes (400-800 indb.) kurve vel er en rimelig repræsentation af virkeligheden fra 1911. Kurven for gruppen 800-1600 indb. bliver pålidelig 1901, men må også anses for at have været pålidelig indtil ca. 1870, hvor væksten af byer i landdistrikterne satte ind. De øvrige bygruppers kurver anses for at repræsentere virkeligheden i rimelig grad. Sammenlægninger, administrative ændringer og usikre eller ændrede metoder påvirker som nævnt kurvebilledet.

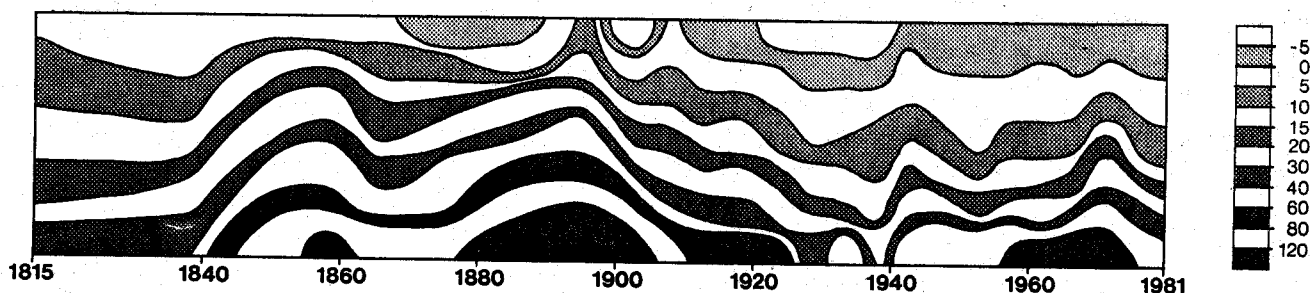

Fig. 3. Væksten i Danmarks byer 1815-1981. Absolutte tal. Vedrørende konstruktion af vækstprofiler, se teksten.

I fig. 1 og 2 demonstreres, hvordan den gennemsnitlige byudvikling er forløbet. Sådanne gennemsnitstal skjuler imidlertid den betydelige variation, der optræder, når de enkelte byers vækst beregnes. Derfor præsenteres i fig. 3 en vækstprofil, der omfatter alle Danmarks byer 1801-1981. Vækstprofilen omfatter byer, der kan identificeres på samme måde ved to på hinanden følgende folketællinger. Væksten pr. år er for hver by beregnet imellem to folketællingsår efter et udvalgt kriterium; i fig. 3 er det den absolutte vækst, der er udregnet. Dernæst er samtlige væksttal mellem to folketællinger sorteret efter talværdi fra laveste til højeste. Tilsvarende er væksttallene mellem de øvrige par af nabofolketællinger sorteret. Derved fås 25 søjler af forskellig højde. Dernæst er søjlernes højde gjort ens ved at ændre på afstanden mellem de enkelte tal, og søjlerne er anbragt på en tidsakse. Der er fastlagt klassegrænser, som tillader en bedømmelse af variationen i materialet. Disse fastlægges i overensstemmelse med væksttallenes fordeling og er bestemt på baggrund af histogrammer, hvor et ensartet antal observationer i hver klasse - med yderkategorierne som undtagelse - er tilstræbt. Dernæst er der konstrueret isolinier gennem profilen efter gængse regler for korttegning, som de f.eks. kendes, når der tegnes højdekort. Vækstprofiler tillader en bedømmelse af gennemsnitsvækst, spredning, variation og forandring og afviger fra statistiske metoder ved at angive mere information om fordelingen. Med et passende antal observationer som minimum er det endvidere en meget robust metode, hvor

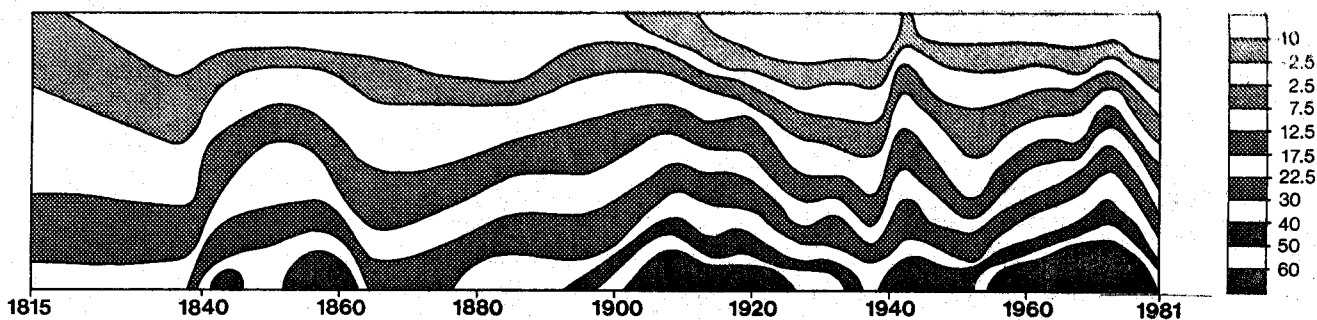

Fig. 4. Den relative vækst for alle Danmarks byer 1815-1981. Vedrørende konstruktion af vækstprofilen se teksten. Vækstpromillen pr. år beregnes af den enkelte bys middelfolketal mellem to folketællinger.

Den absolutte vækst for hver enkelt by har en størrelse, der er påvirket af byens folketal. Derfor er relativ vækst angivet i fig. 4. Den er for hver by beregnet som vækstpromillen af middelfolketallet mellem to folketællinger. Vækstprofilen har kendetegn, der gentager nogle af de karaktertræk, der identificeres, når absolutte tal anvendes, men afviger desuden markant herfra. Derved afspejles et af de emner, der er diskuteret i forbindelse med byvækst, nemlig sammenhængen mellem vækst og bystørrelse. Denne er ikke entydig, selv om der er samvariation. Det skyldes, at koncentrations- og spredningstendenser for befolkningen varierer såvel over tid som til bestemte tidspunkter.

Den relative væksts profil viser tiltagende spredning fra det 19. århundrede begyndelse til det 20. århundredes slutning. Spredningen er desuden større under kraftig end under svag vækst. Vækstbølgen i 1840- og 50'erne har kraftige op- og nedsving, som næsten afspejler hinanden. Den efterfølgende bølgedal går næsten jævnt over i et meget langt og svagt opsving, som fra midten af 90'erne bliver kraftigt frem til 1910. Det meget stærke opsving omfatter dog kun den kraftigst voksende halvdel af byerne, mens den svagest voksende halvdel allerede har indledt et langvarigt nedsving frem til 2. verdenskrig. Nedsvinget bliver generelt omkring 1920. Industrialiseringens vækstbølge indledes altså omkring

århundredeskiftet, og nedsvinget er især markant i 1920'erne. Under vækstbølgen sker en markant polarisering af væksten, som fortsætter til 1980. Opsvinget under 2. verdenskrig er meget kraftigt og ensartet på alle væksthiveauer, mens nedsvinget derefter er knapt så udtalt og varer længere. Det afsluttes i 1950'ernes midte og følges af den anden industrialiserings vækstbølge. Denne har et langvarigt opsving fra midten af 50'erne til midten af 70'erne; det er først langsomt, men accelererer i begyndelsen af 70'erne. Opsvinget omfatter ikke den del af diagrammet, hvor byerne er i tilbagegang. Bølgetoppen i begyndelsen af 70'erne er kortvarig og repræsenterer den kraftigste vækst på hele profilen. Den følges af et kraftigt nedsving, som er generelt for alle væksthiveauer.

De to vækstprofiler i fig. 3 og 4 omfatter altså de samme hovedtendenser, nemlig en vækstbølge i midten af det 19. årh., industrialiseringens vækstbølge omkring århundredeskiftet, 2. verdenskrigs vækstbølge og den anden industrialiserings vækstbølge i 1960-70'erne. De betydelige forskelle, der alligevel kan identificeres mellem de to profiler, demonstrerer bl.a., at byvækst og bystørrelse ikke varierer ens. Således er den første vækstbølge kraftigere, når den måles relativt, end når den måles absolut, hvilket antyder, at de små byer voksede fra de store under opsvinget, mens de store genvandt deres position under nedsvinget. Industrialiseringens vækstbølge indledes i 1880'erne på de absolutte tals vækstprofil og afsluttes ved århundredeskiftet, mens den findes ca. 20. år senere på de relative tals profil. Det er bl.a. en konsekvens af, at urbaniseringsprocessen derunder indledtes med en koncentration til de store enheder og afsluttedes med en befolkningsspredning til de mindre byer. 2. verdenskrigs opsving er kraftigere relativt end absolut og har altså især haft betydning for de små byer. Det samme gælder for den anden industrialiserings vækstbølge.

I "Danske Byers vækst" (Matthiessen, 1985b) præsenteres en analyse af byudviklingsprocessen, hvor dennes overordnede forløb og en række karakteristika undersøges. Fordi analysen er så detaljeret, at den omfatter hver eneste by, er det desuden muligt at bedømme udviklingstendenser, der forløber parallelt og faseforskudt.

Processens overordnede forløb er karakteriseret ved, at dynamiske faser veksler med stilstand. Variationen er dog altid langt større end de gennemsnitlige udsving, og der er altid byer i tilbagegang, stagnation og vækst. Nogle af skiftene mellem faserne er bratte, mens

andre foregår i glidende overgange. Byudviklingsprocessens overordnede forløb har karakteristika, der svarer til dem, der beskrives af bølge-teoretikerne. Det er imidlertid ikke muligt, hverken i litteraturen eller i de data der er analyseret her, at påvise de strukturskift inden for teknologien og her især inden for energisektoren, som skulle udløse dynamiske perioder. Det er dog muligt at anse den første dynamiske periode 1840-60 som sammenfaldende med anlæg af havne og landeveje og overgang til dampkraft og de første jernbaneanlæg, selv om den med lige så stor ret kunne bedømmes som en konsekvens af korneksport og handelsblomstring. På samme måde kan den anden dynamiske periode 1895-1921 anses for sammenfaldende med overgang til motorkraft og den endelige etablering af et effektivt indenlandsk transportnet, jernbanerne, eller den kan være en konsekvens af den fremadskridende industrialisering.

Også den tredje dynamiske periode 1960-81 (med en forløber under 2. verdenskrig) er karakteriseret ved, at innovationer f.eks. privatbil, godstransport på lastvogn, elforsyning og telekommunikation, vinder frem, og den er desuden sammenfaldende med eksportorienteringen af industrien og etableringen af servicesamfundet.

Stilstandsperioderne kan så karakteriseres ved, at udviklingen sker i bredden. De innovationer, der slår igennem i de dynamiske perioder, bringes i brug, og de nye innovationer er procesformidlende snarere end produktorienterede.

Stilstandsperioderne 1801-40, 1860-95 og 1921-60 kan så beskrives som tidsrum, hvor den eksisterende struktur slår til, og hvor udviklingen sker nogenlunde ligeligt over hele landet. Den første omfattede den merkantile ekspansions konsekvens og var plaget af kriser, hvorunder bl.a. den embryonale industri belastedes. Sejlskibstransport var næsten enerådende på de lange distancer. I den næste stilstandsperiode 1860-95 foregik korneksporten via dampskibsnettet, som efterhånden suppleredes med jernbaner mellem byerne. I den tredje stilstandsperiode 1921-60, hvor husdyrprodukter eksporteredes, og industrien - bortset fra næringsmiddelindustrien - var hjemmemarkedsorienteret, slog jernbanenettet til i transportsystemet.

Overføres disse betragtninger til at omfatte bysystemet, kan der også her identificeres dynamiske perioder vekslende med stilstand, hvor det eksisterende bysystem slår til, og udviklingen sker mere ligeligt. 1840-60 rykker provinsbyerne et trin op i byhierarkiet og får betydning

som udskibningshavne og handelspladser. Den embryonale industrialisering, der indtil da næsten udelukkende havde været et hovedstadsfænomen, udstrækkes til disse byer. Den næste dynamiske periode 1895-1921 omfatter etablering af et nyt system af mindre byer udenfor det eksisterende net. Disse rummer traditionelle byfunktioner, suppleret med landbrugsorienterede industrielle virksomheder. Endelig omfatter den tredje dynamiske periode 1960-81 den tid, hvor byerne bliver elementer i et nationalt bysystem, og hvor udstrækningen af lokale bysystemer øges. Suburbaniseringsprocessen har her stor betydning og er langt den vigtigste rumlige proces.

Byvækstens overordnede forløb stemmer altså overens med en kronologisk periodeinddeling og kan anskues som langsigtet og ensartet eller som affødt af dynamiske strukturskift. Når byvækstens variation inddrages, bliver billedet imidlertid knapt så entydigt. Det er f.eks. tydeligt, at der sker et opsving, som kun omfatter nogle af byerne, før hver af de dynamiske perioder; opsvinget i 1880- og 90'erne omfatter storbyerne, det i 1950'erne deres forstæder. Også nedsvingene har afvigende karakter, idet der findes grupper af byer, der ikke følger med. Når hver enkelt bys vækstforhold dernæst inddrages i analysen, og det omfattende rumlige billede vurderes, kan byudviklingsprocessen karakteriseres helt afvigende fra såvel de brede tendensers som de dramatiske skifts teorier. Processen mister nemlig så i betydeligt omfang den ensartede samvariation med kronologien. Flere forskellige processer forløber samtidigt, nogle processer forløber faseforskudt, mens andre har regionale træk. Byvæksten omkring århundredeskiftet omfattede i 1880- og 90'erne kun de store byer, blev så generel og var efter århundredets første tiår især af betydning for de mindre byer, hvis vækst fortsatte langt ind i 30'erne.

Den diskontinuerte suburbanisering indledtes omkring København kort efter århundredeskiftet og omfattede alene denne by indtil 1950, hvor processen blev tydelig for de 3-4 næststørste byer. I 60'erne fulgte byerne i næste række, og i 70'erne var suburbaniseringsprocessen generel. Henimod 1980 afvikledes processen, men omfatter stadig egne nær de 4-5 største byer, og her især København.

Afviklingen af søkøbstæderne startede kort efter, at nettet var etableret i midten af det 19. årh., og kan næppe anses for afsluttet i 1980. Væksten af mindre indlandsbyer var stærk omkring århundredeskiftet, har derefter hele tiden kunnet iagttages i et vist omfang og

var af karakteristisk betydning omkring 1970.

De regionale forskelle, der har præget Danmarks byudvikling, er mindsket frem til 1960, hvorefter de har fundet et permanent niveau. Gennem hele tidsrummet har der været en klar grænse gennem Lillebælt. Øst herfor er det overordnede vækstbillede overvejende depressivt, vest herfor overvejende fremgangsrigt gennem lange tidsrum. I det østlige Danmark brydes det depressive billede efter 1880 af Hovedstaden og dens voksende forstadszone, efter 1960 også af Odense. Vest for Lillebælt har Sønderjylland, Vestjylland og Nordjylland i vekslende grad haft depressive træk, og sådanne kan i 1970'erne stadig identificeres på Ålborg- og Sønderborgegnen.

Flere af de teorier, der er refereret, beskæftiger sig indgående med sammenhængen mellem størrelse og vækst. (Det er i Matthiessen, 1985b, påvist, at denne sammenhæng ikke findes i statistisk henseende, selv om størrelse og vækst samvarierer i nogen grad). Graden af samvariation er størst i de perioder, hvor væksten er stærkest og især omkring århundredskiftet, hvor først de store, siden de små byer var dynamiske elementer. At sammenhængen ikke er fremtrædende er i overensstemmelse med, at den kronologiske inddeling anses for underordnet i forhold til mere langsigtede og faseforskudte tendenser, fordi variationen altid er større end de generelle ændringer. Det er imidlertid også klart, at den kronologiske inddeling i dynamiske perioder, der veksler med stilstandsperioder, understøttes af, at der er større grad af samvariation under de dynamiske end under de stagnerende..

Størrelse og vækst er altså uafhængige parametre, og den vækst, der præger bysystemet, er snarere generel end selektiv i så henseende. Derfor er det ikke mærkeligt, at Danmarks bysystem altovervejende er stabilt. Hovedstadsområdet har gennem hele tidsrummet været langt den største by og omfattet mellem halvdelen og en trediedel af befolkningen. De store provinsbyer har i begrænset omfang byttet rang. 1801 bestod gruppen af byer med rang 2-6 af Odense, Helsingør, Ålborg, Århus og Randers, som hver havde mellem 4000 og 6000 indb. 1860 udgik Helsingør til fordel for Horsens, og byerne havde da mellem 8000 og 15000 indb. Ved århundredeskiftet havde de samme byer mellem 20000 og 52000 indb. 1935 udgik Horsens, og Esbjerg indtrådte, byerne havde da mellem 37000 og 114000 indb. Århus, Odense, Ålborg, Esbjerg og Randers forblev i gruppen og havde 1960 mellem 54000 og 178000 indb., mens de i 1981 havde mellem 56000 og 182000 indb. Gruppens andel af bybefolkningen har været

meget stabil: 1801: 12%, 1860: 13%, 1901: 16%, 1935: 15%, 1960: 16% og 1981: 13%. Længere nede i størrelshierarkiet er der ikke den samme rangstabilitet, selv om den dog er ganske høj. Kun få byer som Esbjerg, Herning og Silkeborg avancerer mange pladser i tidens løb, mens en række mindre søkøbstæder sakker bagud. De nederste grupper i størrelshierarkiet omfatter byer, der er etableret i tidsrummet, suppleret med de depressive små søkøbstæder. Her findes nettet af nye byer på landet fra det 20. århundredes første 25 år, og senere tillige de diskontinuerte forstæder fra 1960- og 70'erne. Det er også her de mange rurale småbyer, der er under afvikling, findes.

DIAGRAM. SKITSE AF BYUDVIKLINGSPROCESSENS KENDETEGN

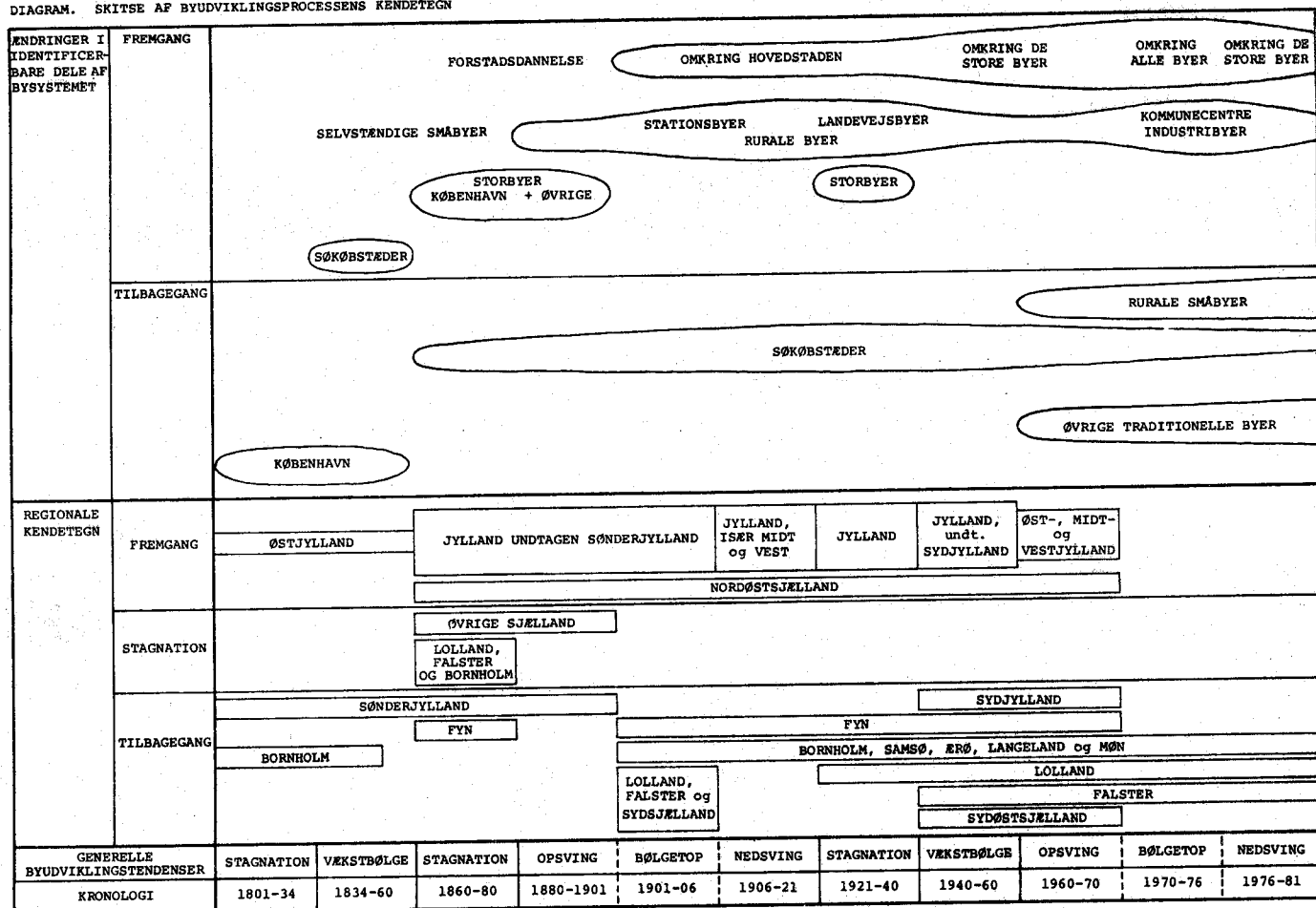

Fig. 5. Skitse af periodeinddeling og udviklingstendenser.

En række af disse tendenser er søgt skitseret i diagrammet i fig. 5, hvor der er angivet nogle kendetegn for byudviklingsprocessen. De antydninger af kvantificeringer, der er givet, må betragtes med forbehold.

Periodeinddelingen er dels baseret på identifikation af vækstforløbets svingninger, dels en konsekvens af datamaterialets muligheder og svagheder, og er dels foretaget på baggrund af en række forfatteres inddelinger. Især er S. Aa. Hansens (1972, 1974), P.O. Pedersens (1983) og Hyltøfts (1984) kronologier inddraget.

LITTERATUR:

- Berry, B.J.L., 1973: The Human Consequences of Urbanization. London. Macmillan and Co.
- Bourne, L.S. & J.W. Simmons., 1978: Systems of cities. Readings on structure, growth, and policy. Oxford University Press.
- Casti, J.L., 1984: Simple Models, Catastrophes and Cycles. Kybernetes. Vol. 13.
- Degn, O., 1978: Urbanisering og industrialisering. En forskningsoversigt. Akademisk Forlag.
- van Duijn, J.J., 1977: The long Wave in Economic life. De Economist. Vol. 125, No. 4.
- Forrester, J.W., 1977: Growth Cycles. De Economist. Vol. 125, No. 4.
- Friedmann, J., 1973: The Role of Cities in National Development. Reprint in: Bourne, L.S. & J.W. Simmons, 1978: Systems of cities. Oxford University Press.
- Friedmann, J. & R. Wulff., 1976: The Urban Transition. Comparative studies of newly industrializing societies. U.K. Edward Arnold.
- Hansen, S. Aa., 1970: Early Industrialization in Denmark. Københavns Universitet. Institut for Økonomisk Historie. Publikation Nr. 1.
- Hansen, S. Aa., 1972 og 1974: Økonomisk vækst i Danmark, I og II. Bind I: 1720-1914. Bind II: 1914:1970. Københavns Universitet. Institut for Økonomisk Historie. Publikation Nr. 6.
- Hansen, V., 1965: Den rurale by. De bymæssige bebyggelsers opståen og geografiske udbredelse. Geografisk Tidsskrift, bd. 64.
- Humlum, J. 1942: Befolkningstilvæksten i de 10 største danske Provinsbyer. Det danske Marked. Årg. 1.
- Hyldtoft, O., 1983: Urbaniseringen i Danmark 1914-70. i: Studia Historica Jyväskyläensia 27. Jyväskylä 1983.
- Hyldtoft, O., 1984: Københavns industrialisering 1840-1914. Forlaget System.
- Lasuén, J.R., 1971: Multiregional economic development: an opensystems approach. i: Hägerstrand, T. & A.R. Kuklinski (eds.), 1971: Information systems for regional development: a seminar: general papers.

- Lund studies in geography. Ser. B, No. 37.
- Lasuén, J.R., 1973: Urbanization and Development: The Temporal Interaction Between Geographic Clusters. Urban Studies, vol. 10.
- Lorentzen, V. Vore byer. Studier i bybygning. 5 bind, 1947-58.
- Matthiessen, C.W., 1985a: Danske byers folketal 1801-1981. Danmarks Statistik. Statistiske Undersøgelser nr. 42.
- Matthiessen, C.W., 1985b: Danske byers vækst. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab. Atlas over Danmark, serie II, bind 3.
- Mensch, G., 1975: Das Technologische Patt. Vesttyskland.
- Mouwen, A. & P. Nijkamp., 1984: Technology, Innovation and Dynamics of Urban Systems.
- Olsen, G., 1943: De danske købstæder gennem tiderne. Vi og vor Fortid, nr. 10.
- Pedersen, P.O., 1975: Urban-Regional Development in South America. United Nations Research Institute for Social Development - Geneva. Regional Planning, Vol. 10.
- Pedersen, P.O., 1983: Vandringerne og den regionale udvikling i et langsigtet perspektiv. Sydjysk Universitetsforlag.
- Pred, A., 1977: City-Systems in Advanced Economies. Hutchinson of London.
- Trap, J.P., Statistisk-topografisk Beskrivelse af Kongeriget Danmark.
1. udgave 1858-60; 2. udgave 1872-79;
3. udgave 1898-1906; 4. udgave 1920-32;
5. udgave 1958-72.
- Aagesen, Aa., 1949: Geografiske Studier over Jernbanerne i Danmark. Kulturgeografiske Skrifter, bd. 5.

FREDNINGSPLANLÆGNINGEN PÅ FYN

af Jørgen Broholm

Fredningsplanlægningen før 1979.

Kort omtale af fredningsplanudvalget og hvad der er blevet lavet i denne periode:

- Fredningsplaner
- Landskabsboniteringsskitse 1968
- 3-zone kortet 1972
- Landskabsanalyse 1975
- Idéskitse 1976
- Regionplan 80

Ændring af naturfredningsloven.

Ved ændringen af naturfredningsloven i 1978 blev fredningsplanlægningen og -administrationen overført til amtsrådene samtidig med, at der blev vedtaget nye bestemmelser om fredningsplanlægningen.

Bestemmelserne findes i naturfredningslovens §§ 35 og 36. Heraf fremgår, at der er tale om 2 ting:

1. Dels at foretage en kortlægning, analyse og vurdering af regionens fredningsinteresser.
2. Dels at udarbejde en plan for varetagelsen af fredningsinteresserne. Planen må ikke være i strid med regionplanen.

Sektorplaner/afvejning/regionplantillæg.

Samtidig med fredningsplanen skulle amtsrådet udarbejde en landbrugsplan, en råstofplan, en vandforsyningsplan og en recipientkvalitetsplan. Kravet til disse sektorplaner var, ud over den enkelte sektors egne faglige krav, at de skulle kunne sammenvejes/afvejes i forhold til hinanden og danne grundlag for udarbejdelsen af et tillæg til regionplanen for det åbne land.

Det amtsrådene i 1980 stod over for, var altså et særdeles omfattende og ikke helt ukompliceret stykke planlægningsarbejde.

DET ÅBNE LAND - MODEL FOR SAMMENVEJNING AF SEKTORPLANER

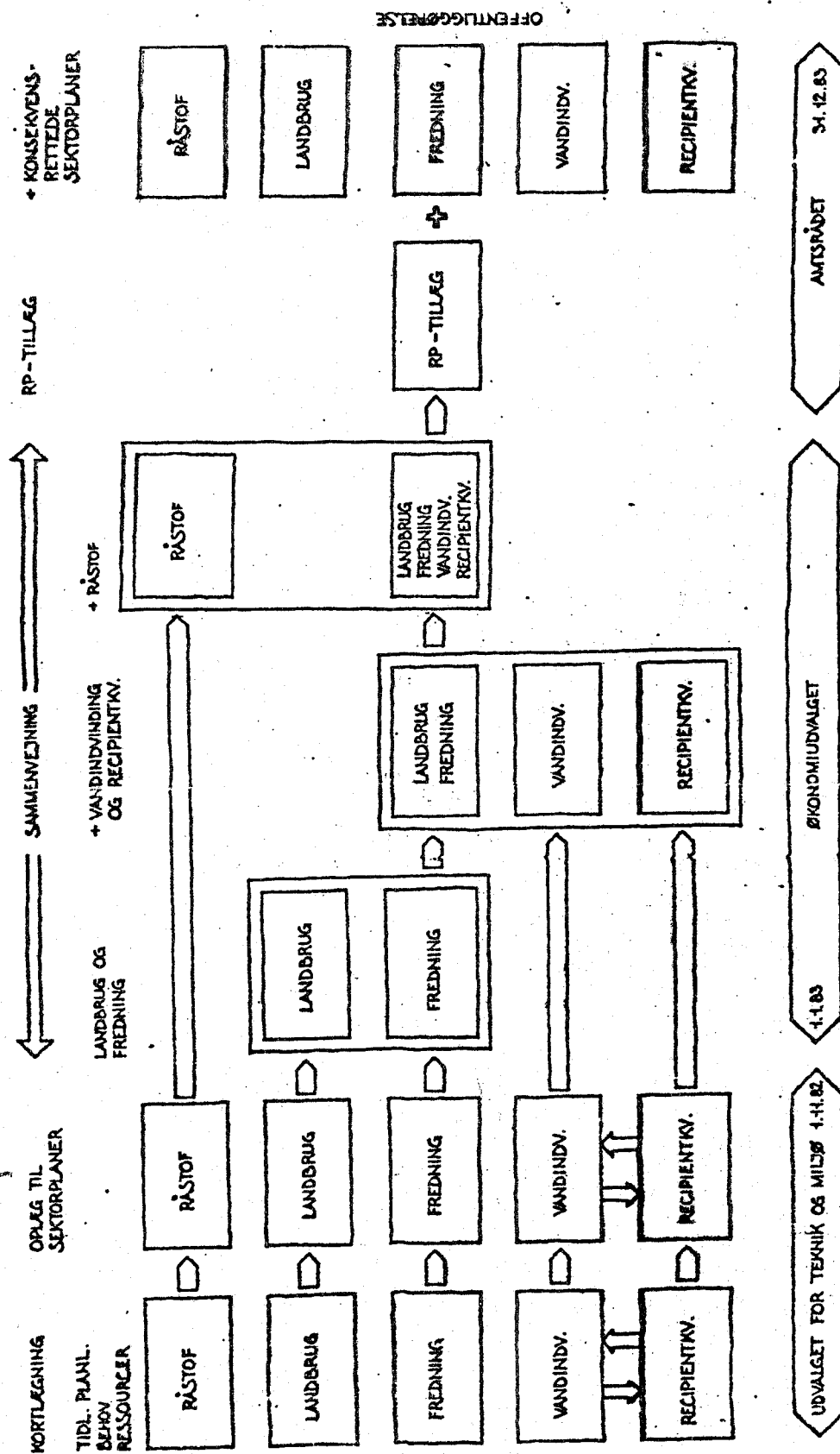

Fig. 1. Model over planlægningen i Fyns amt.

Som det fremgår af planchen (figur 1) er hele planlægningsprocessen i Fyns amt delt i 5 faser.

1. fase omfatter en kortlægning af den enkelte sektors behov og ressourcer.

2. fase omfatter udarbejdelse af oplæg til sektorplaner. Der er i denne fase tale om "énøjede oplæg". Ideen heri er at sikre, at alle interesser bliver belyst og, at f.eks. fredningsinteresserne ikke på forhånd undertrykkes gennem tekniske modeller, der gør det umuligt senere for politikerne og offentligheden at gennemskue, hvad der er sket.

3. fase omfatter alene afvejningen af de énøjede planforslag. Der er selvsagt tale om en meget politisk proces, der i realiteten skal afstikke retningslinier for, hvordan alle konflikter i det åbne land skal løses de næste 12 år.

4. fase omfatter udarbejdelse af forslag til regionplantillæg.

5. fase omfatter udarbejdelse af forslag til sektorplaner.

Vi er idag nået såvidt, at økonomiudvalget netop har vedtaget et forslag til tillæg til regionplan for det åbne land. Dette forslag fremlægges til offentlig debat i de næste måneder og indsendes herefter til miljøministerens godkendelse.

Rammerne for fredningsplanlægningen og retningslinierne for, hvordan fredningsinteresserne skal vurderes i de interessekonflikter der opstår de næste 12 år, ligger altså fast.

Jeg skal senere vende tilbage til, hvordan fredningsinteresserne har klaret sig i dette forløb, men forinden vil jeg forsøge at antyde den planlægningsmetodik der anvendes i fredningsplanlægningen ved at gennemgå, hvordan planlægningsgrundlaget for de kulturhistoriske interesser er tilvejebragt.

Fredningsplanlægning.

Som nævnt deler naturfredningsloven fredningsplanlægningen i to ting:

- 1) planlægningsgrundlaget
- 2) planer og planforslag.

Lovens bestemmelser er yderligere detaljeret gennemgået i cirkulære nr. 2 om fredningsplanlægning og i vejledning nr. 2 og 3 i fredningsplanlægning, der beskriver henholdsvis planlægningsgrundlaget og planen.

Vejledning nr. 2 fastlægger en metode og en systematik for indsamling og bearbejdning af oplysninger om fredningsinteresserne.

Det er værd at slå fast, at det har været en forudsætning, at den første fredningsplan vil være grovmasket og i det væsentlige tage sit udgangspunkt i det i 1979 foreliggende materiale. Det nye i planlægningen er som nævnt den bearbejdning (analyse og vurdering), der sker med dette materiale.

Den filosofi der ligger til grund for fredningsplanlægningen, kan bedst beskrives gennem følgende citat fra vejledning nr. 2:

"Gennem et samspil mellem naturgrundlaget og menneskets udnyttelse og påvirkning heraf, er der skabt en række kulturlandskaber med vekslende vilkår for dyre- og plantelivet.

Det foreløbige resultat af denne udvikling udgør det nuværende landskabsbillede, der kan bibringe mennesket vekslende landskabs- og naturoplevelser, og som i øvrigt danner baggrund for en række friluftsk aktiviteter.

Naturfredningsinteresserne - de naturvidenskabelige, kulturgeografiske, landskabelige og rekreative interesser - kan derfor samlet ansues som resultat af et samspil mellem natur- og kulturprocesser. Det drejer sig her i realiteten om en økologisk betragtningsmåde, og denne må som noget centralt lægges til grund for planlægningen."

Fredningsinteresserne omfatter følgende hovedtemaer:

- 1) Geologi
- 2) Biologi
- 3) Kulturhistorie
- 4) Landskabsbillede
- 5) Friluftsliv
- 6) Forudsætninger og bindinger

De kulturhistoriske interesser havde - da vi startede i 1979 - været mindre indgående behandlet end de øvrige interesser. Medens der på det naturhistoriske og friluftsmæssige område gennem årene var opbygget en kontakt og et samarbejde med alle relevante organisationer og institutioner, var det samme ikke tilfældet inden for det kulturhistoriske område.

Fredningsafdelingen tog derfor i 1979 kontakt til de fynske museer med henblik på at få etableret et samarbejde omkring fredningsplanlægningen.

Vores henvendelse blev positivt modtaget.

Det blev ret hurtigt klart, at opgaven, bl.a. p.g.a. den korte tidshorisont og de knappe ressourcer, i første omgang måtte koncentreres om at fremskaffe og bearbejde den eksisterende viden om de kulturhistoriske interesser, der er knyttet til det fynske landskab.

Af praktiske grunde blev arbejdet henlagt i tre arbejdsgrupper sammensat af medarbejdere fra museerne og fredningsafdelingen.

Der blev nedsat grupper for følgende perioder

- forhistorisk tid
- historisk tid
- nyere tid

og som særligt emne blev udvalgt landsbyerne.

Jeg skal ikke trætte med detaljer fra dette arbejde, men nøjes med at forsøge at give et kort omrids af resultatet.

Helt håndgribeligt har arbejdet resulteret i rapporten "Kulturhistoriske forhold 1984".

Rapporten kan bedst karakteriseres som en foreløbig oversigt over de vigtigste, kendte kulturspor i amtet med en tilhørende beskrivelse af den historiske sammenhæng de indgår i - altså en slags fynsk danmarkshistorie.

Som planlægningsgrundlag må rapporten først og fremmest betragtes som en status over den nuværende viden på området, som kan danne grundlag for tilrettelæggelsen af mere systematiske undersøgelser og besigtigelser.

På den anden side repræsenterer rapporten vores samlede viden om forekommende kulturspor og dermed vores eneste mulighed for at inddrage hensynet til de kulturhistoriske interesser i region- og kommuneplanlægningen på nuværende tidspunkt.

Landsbyregistreringen.

Kun på ét område har vi haft mulighed for at gå til bunds i tingene - nemlig i landsbyregistreringen.

Landsbyerne blev som nævnt udvalgt som særligt emne, fordi der i regionplanen var optaget bestemmelser om bevaring af landsbymiljøer.

Ifølge regionplanen skal der i forbindelse med fredningsplanlægningen ske en udpegning af bevaringsværdige landsbyer. Vi har i fredningsafdelingen fundet det vigtigt at sikre, at diskussionen om beva-

ringsværdige landsbyer kunne ske på et kvalificeret niveau.

Landsbyundersøgelsen er tilrettelagt og gennemført i samarbejde mellem Odense Universitet - Kartografisk Dokumentationscenter - og Fyns amtskommune, fredningsafdelingen.

Undersøgelsen omfatter dels en kortlægning og vurdering af landsbyernes kulturhistoriske værdier, dels en kortlægning af de arkitektoniske landskabelige og miljømæssige værdier, der knytter sig til landsbyerne, som de fremtræder i dag.

Det skal understreges, at undersøgelsen primært har været koncentreret om perioden fra middelalderen til udskiftningen omkring år 1800, og at den vurdering af landsbyernes bevaringsværdi, der er sket, derfor alene er udtryk for i hvor høj grad landsbyen indeholder bevaringsværdige spor fra fællesskabsperioden.

Derimod er interesserne fra perioden efter 1800, herunder andelsperioden, ikke vurderet.

I alt er der på grundlag af undersøgelsen udpeget 25 landsbyer med særlige bevaringsinteresser og 46 landsbyer med store bevaringsinteresser.

Disse landsbyer er nu, med små justeringer, efter forhandlinger med kommunerne, optaget i det foreliggende forslag til regionplan. Når regionplanforslaget godkendes, er der hermed skabt grundlag for, at bevaringsinteresserne i forbindelse med de udpegede landsbyer kan sikres gennem kommune- og lokalplanlægningen. Undersøgelsen er modtaget positivt i befolkningen - måske den bedste sikring af landsbyerne, at de mennesker, der bor der, får en viden om deres landsby og en interesse for at medvirke til, at den udvikling der skal ske ikke går på tværs af bevaringsinteresserne.

I forbindelse med landsbyundersøgelsen er der også foretaget en undersøgelse og vurdering af landsbykirkernes nærmeste omgivelser. Denne undersøgelse har resulteret i, at der er udpeget beskyttelseszoner omkring de landsbykirker, hvor der endnu findes frie omgivelser af landskabelig kulturhistorisk betydning. Disse beskyttelseszoner er ligeledes optaget i forslaget til regionplan, og landsbykirkernes frie beliggenhed skulle hermed være sikret.

Det er hvad der helt konkret er resultatet af landsbyundersøgelsen.

Landsbyregistreringen har måske især sin værdi og betydning derved, at den indeholder en omfattende og sammenhængende beskrivelse af det fynske kulturlandskabs udvikling, der i tid spænder over perioden fra år

1000 til år 1800 og som i rum spænder over 85% af det fynske areal.

Det var jo netop landsbyen der var det dynamiske center og udgangspunkt for de kræfter, der på godt og ondt skabte det fynske kulturlandskab. Mange af de naturtyper vi forsøger at bevare i dag gennem beskyttelse og pleje, begrundet i biologiske interesser, er i virkeligheden kulturhistoriske relikter fra landsbyfællesskabets tid.

Det siger sig selv at landsbyundersøgelsen, derved at den forklarer hvorfor det danske landskab ser ud som det gør, giver et langt sikrere grundlag for at vurdere de indgreb der gøres i landskabet i dag og dermed også mulighed for at træffe de rigtige beslutninger. I alle tilfælde sikrer den, at fejlindgreb, der alene skyldes uvidenhed, undgås.

Når landsbyregistreringen blev mulig skyldes det, at tre forudsætninger var til stede

- dels en vilje fra amtsrådet til at gennemføre den, og det vil sige til at fremskaffe de fornødne økonomiske og mandskabsressourcer.
- dels at der gennem forskningen var tilvejebragt en viden om landsbyerne og kulturlandskabet
- dels at planlæggerne og forskerne var i stand til at etablere og udvikle det fornødne samarbejde og på den måde nå frem til resultater, der kunne inddrages i planlægningen.

Hovedgårdsundersøgelsen.

Efter afslutningen af landsbyregistreringen, har vi fortsat samarbejdet omkring en undersøgelse af hovedgårdsejerlavene, som vi håber at kunne nå igennem med i løbet af 1986.

Hermed vil vi - bortset fra købstæderne - have en 100% arealmæssig dækkende beskrivelse af det fynske kulturlandskab for perioden fra middelalderen til udskiftningen.

Vi er i fredningsafdelingen opmærksom på, at vi ikke hermed er ved vejs ende - vi skal videre med undersøgelser af de kulturhistoriske interesser fra nyere tid.

DISKUSSION

Det blev fremført, at der er forskellige stadier i detaljeringsgraden af undersøgelser fra amtskommune til amtskommune.

Amtskommunerne lægger de store linier. Disse burde være ens fra amt til amt. Den mere detaljerede plan skulle ligge i kommunerne.

Det blev foreslået, at man i lighed med undersøgelserne på Gotland udarbejdede et edb-registreringssystem, der var ens fra amt til amt.

KULTURHISTORISKT BEVARANDEARBETE I SVERIGE

Af Carin Bunte

Utgångspunkterna för kulturminnesvårdens bevarandeplanering i Sverige återfinns i den kulturproposition, som riksdagen tog 1974 (prop. 1974: 28), där följande sammanfattande formuleringar finns:

- Kulturpolitiken skall garantera att äldre tiders kultur tas till vara och levandegörs
- Kulturpolitiken skall främja en decentralisering av verksamheten och beslutsfunktionerna inom kulturområdet

och kulturministern uttalar i propositionen att

- bevarande av den historiska kontinuiteten i den fysiska kulturmiljön måste tillmätas grundläggande betydelse för den enskildes känsla av trygghet och förankring i tillvaron

att

- samhällets insatser inte får begränsas till ett passivt bevarande. Kraftfulla åtgärder måste till för att levandegöra och föra vidare vårt kulturarv

att

- i arbetet med att bevara och föra kulturtraditioner vidare är det viktigt att insatserna gäller hele samhällets historia och inte bara den s k högre ståndskulturen.

att

- även arvet från det gamle bondesamhället samt den framväxande industrialismen och de därmed sammanhängande folkrörelserna måste frias vidare.

Han sade också att han fann "det naturligt att varje kommun fastställt egna mål och riktlinjer för verksamheten".

Formuleringarna speglar den syn på kulturminnesvårdens inriktning och omfattning, som vuxit fram under slutet av 1960-talet.

Genomslagskraften i den fysiska planeringen och i det konkreta bevarandearbetet har dock inte varit omedelbar. Metoderna att förverkliga ambitionerna är fortfarande trevande och styrmedlen är inte anpassade till ambitionsnivån.

Decentraliseringen 1976 var emellertid till stor hjälp. Myndig-

hetsfunktionen flyttades då från riksantikvarieämbetet till länsstyrelserna, där länsantikvarietjänster inrättades. Det fick utan tvekan en mycket god effekt och gav - kan man nog påstå - kulturminnesvården inträdesbiljett till samhällsplaneringen.

Direktkontakten med planeringen ledde snabbt till att arbetsfältet blev oerhört mycket bredare än det varit förut. Tillfällen gavs till och krav restes på länsantikvariens deltagande inom en mängd områden, där tidigare antikvariska aspekter inte aktualiserats och - framför allt - kulturlandskapet blev ett begrepp.

Beredskapen inför denna situation var emellertid dålig och oerhört mycket arbete ligger fortfarande framför oss innan de uppställda målen har nåtts. Ordentligt, heltäckande underlagsmaterial saknas vad gäller byggnadsbeståndet, kunskapsluckorna är bitvis stora vad gäller kulturlandskapets mångskiftande element och skyddslagstiftningen är snävt objektinriktad på fornlämningar och märkliga byggnader. Härtill kommer att de ekonomiska resurserna är begränsade både för planering och förverkligande och för vårdinsatser.

Skydd för kulturmiljön förutsätter markägares, brukares, planerares och beslutsfattande politikers förståelse och goda vilja. Information och kunskapsspridning blir därför en mycket väsentlig del i bevarandearbetet. Behövs starkare medel måste kulturminnesvårdens intressen utanför enskilda fornlämningar och byggnader klaras inom naturvårds- och byggnadslagarnas ramar. En följd härav är att det är svårt att klara även mycket värdefulla miljöer och områden om de inte prioriteras av naturvårdsskäl eller om de uppfattas som en belastning ur teknisk-ekonomisk planeringsaspekt. På det regionala planet flyter dock samarbetet mellan kulturminnesvården och naturvården i regel mycket bra trots separata centrala myndigheter som är förda till olika departement: kulturminnesvården till utbildningsdepartementet och naturvården till jordbruksdepartementet. Det kan till och med vara en styrka att två skilda bevarandintressen kan hävdas för samma geografiska område.

Krav på att kulturminnesvården kartmässigt och verbalt skulle precisera sina intresseområden ställdes först i samband med den fysiska riksplaneringen, för vilken ett underlagsmaterial sammanställdes i början av 1970-talet. Resultatet var ojämnt och av skiftande kvalitet.

Direkt efter riksplaneringens planeringsskede gick därför riksantikvarieämbetet tillsammans med statens planverk ut med en uppmaning att regionala kulturminnesvårdsprogram skulle upprättas länsvis. Ansvar-

et för detta arbete lades på länsstyrelserna, som under 2 år erhöll särskilda anslag för uppgiften. Arbetet är utfört i några län, det pågår i några och i en del måste primärmaterial samlas in innan själva programarbetet kan påbörjas. Programmen utformas olika i de olika länen, beroende på skilda förutsättningar och resurser.

För Skånes del gjordes ett för Malmöhus och Kristianstad län gemensamt program. Det var klart 1981, då det antogs av de båda länsstyrelsernas politiska verkstyrelser som underlag för kulturvårdsarbetet i länen. I programmet, som är redovisat kommunvis, finns en beskrivning av varje kommuns utveckling från stenålder till nutid. Skyddade och skyddsvärda objekt samt värdefulla miljöer och områden av större intresse är särskilt beskrivna och angivna på kartor. Tyngdpunkten har där lagts på landskapets helhetsmiljöer, som speglar en viss epok eller en historisk kontinuitet, liksom samspelet mellan odlingslandskap och bebyggelse. Redovisningarna bygger på de olika fornlämnings- och byggnadsinventeringar, som gjorts i skilda sammanhang under årens lopp, och på en allmän kunskap om landskapets kulturhistoriska innehåll och de fysiska spåren från äldre tider.

Systematiska genomgångar saknas i stor utsträckning och fortfarande bedrivs de inventeringar som görs i regel som konventionella byggnadsinventeringar. Någon koppling mellan byggnader och omgivande landskap eller andra kulturelement görs sällan och - då sporadiskt - ifrån landskapsestetiska aspekter som inte har med den kulturhistoriska bakgrunden att göra. Identifiering och precisering av karaktärsdrag och inslag, som är väsentliga för förståelsen och upplevelsen av innehållet och det historiska sambandet i landskapet behövs. Den uppgiften kräver samarbete mellan forskare och kulturminnesvårdens administratörer.

DISKUSSION

Det blev fremført, at tidligere havde fredninger fokuseret på enkeltgenstande, en bygning, en runesten, en bro, hvorimod helheden det omgivende miljø ikke havde haft interesse. De seneste år er tendensen gået mod sikring af helheder og af det miljø, der omgiver enkelte fredede genstande. Eksempelvis kan vejgennemføringer totalt ændre det omgivende miljø. C.B. orienterede, at hun havde gode erfaringer med samarbejdet med vejdirektoratet.

Endelig var man i diskussionen inde på overlapningen af landskabsfredning og fredning af enkelt elementer.

Flere efterlyste undersøgelser fra nyere tid, 1800-tallet og 1900-tallet. Det blev foreslået, at de fremkomne resultater fra undersøgelser af kulturlandskabet blev lagt frem ved udstillinger og publikationer. I Sverige havde man haft gode erfaringer hermed og stor interesse fra lokalområderne.

FREDNINGSSTYRELSEN. DET SÆRLIGE BYGNINGSTILSYN OG BEBYGGELSESHISTORISKE UNDERSØGELSER

Emnet blev belyst ved to indlæg:

FREDNINGSSTYRELSENS BEBYGGELSESHISTORISKE UNDERSØGELSER I FORBINDELSE MED BYGNINGSBEVARINGSARBEJDET

af Allan Tønnesen

Fra 1918 til 1979 blev bygningsfredningslovens bestemmelser varetaget af Det særlige Bygningssyn; siden 1980 har Fredningsstyrelsen været bygningsfredningsmyndigheden, mens Bygningssynets funktion er rådgivende.

En af de vigtigste opgaver har altid været nyfredninger. Siden 1918 har der i bygningsfredningsloven været et alderskriterium på 100 år, hvilket betyder, at der til stadighed er nye bygninger, der opfylder det eneste helt konkrete krav loven stiller. Bygninger, der fredes, skal desuden være af væsentlig arkitektonisk og kulturhistorisk værdi; disse begreber er vanskeligere at definere, og i hvert fald opfattelsen af arkitektonisk værdi undergår stadig ændringer.

Forud for en nyfredning er der gået et ret betydeligt undersøgelsesarbejde. Først og fremmest skal husets alder og senere bygningshistorie så vidt muligt fastslås. I den forbindelse spiller det en stor rolle, om det kan placeres som hørende til en bestemt bygningstype, og om det kan anses for et karakteristisk eksempel på denne type. Når det drejer sig om de mere unikke monumenter, som f.eks. slotte, er dette moment naturligvis af mindre betydning, men det er væsentligt, hvor vi har at gøre med mere almindelige købstadsområder, landbygninger og nyere bebyggelsesenheder som stationsbyer, forstadskvarterer, industrikvarterer samt visse industrianlæg.

I det omfang der foreligger lokalhistorisk eller anden litteratur om emnet, undersøges denne som det første, men i mange tilfælde vil det være nødvendigt at gå til arkivalsk materiale, brandtaksationsbeskrivelser og matrikelkort m.m. Det er vigtigt at vide, om der er tale om landarbejderhuse under en herregård, der jo ofte er af ensartet karakter; om det er en udflyttergård, hvornår udskiftningen er sket, og om gården bogstaveligt er udflyttet, eller om der er tale om nyopførte bygninger.

I de senere år er der udført et stort og værdifuldt arbejde under f.eks. stationsbyprojektet og Industriens bygninger og boliger, der kan give god besked, når der er tale om nyere bygninger.

Den gruppe bygninger, der fredes flest af, er byhuse. Inden for dette område er der gennem de sidste 25 år publiceret en lang række undersøgelser, der almindeligvis går under betegnelsen registranter. De første blev udarbejdet og udgivet af Det særlige Bygningssyns sekretariat. Senere registranter er udarbejdet af Nationalmuseet, lokalmuseer, bevaringsforeninger samt en række kommuner.

Arbejdet med registranterne blev egentlig ikke iværksat med henblik på fredninger, men for at beskytte bebyggelser, der ikke nødvendigvis er fredningsværdige, men som udgør bevaringsværdige helheder. Baggrunden var en ny saneringslov, der gjorde det muligt at gennemføre bevarende saneringer. Arbejdet fik ny aktualitet med kommuneplanloven af 1977 og den nye bygningsfredningslov af 1979, i hvis formålsparagraf bl.a. indgår værn af bygninger, der har miljømæssig værdi.

Fredningsstyrelsen har siden 1970'erne engageret sig stærkt i dette arbejde, oprindelig som led i et beskæftigelsesprojekt, senere på baggrund af en særlig bevilling til dette formål. Der er foreløbig udgivet ca. 15 sådanne registranter, i så at sige alle tilfælde i samarbejde med den pågældende kommune, normalt sådan at styrelsen afholder udgifterne i forbindelse med udarbejdelsen, mens kommunen betaler trykningen. De fleste registranter har behandlet gamle bykærner, men også enkelte landsbymiljøer er blevet undersøgt.

Registrantens hovedafsnit indeholder beskrivelser af hvert enkelt hus inden for det valgte område, husets historie fremstillet på grundlag af arkivalier, evt. med en fortegnelse over ejerne gennem tiden, samt bemærkninger i form af en arkitekturhistorisk placering og forslag til forbedringer af senere, uheldige bygningsmæssige ændringer.

Der vil desuden være flere indledende afsnit. Et omhandlende byens historie i hovedtræk med særlig vægt på den byplanmæssige udvikling. Et andet afsnit gennemgår arkitektoniske og bygningstekniske træk, der er karakteristiske for det pågældende område. Dette afsnit er hovedsagelig baseret på det materiale, der er indsamlet under arbejdet med den egentlige registrant.

Forud for alt dette er gået en afgrænsning af undersøgelsesområdet. Den baseres på en bebyggelseshistorisk vurdering, f.eks. et gammelt byområde afgrænset af middelalderlige volde og mure (eller viden om hvor

de har været); det kan også være en forstadsbebyggelse, der er opstået på gammel byjord uden for voldene.

Et eksempel herpå er den gamle københavnske forstad Vesterbro, der er vokset op omkring udfaldsvejen mod vest. På grund af de demarkationsbestemmelser, der var fastlagt af hensyn til hovedstadens forsvar, bestod bebyggelsen gennem århundreder dog kun af lave, fritliggende bygninger, nærmest en landlig idyl. Først da fæstningen blev nedlagt, og demarkationslinien blev hævet i 1852, kom der gang i det bymæssige byggeri, og da med en næsten eksplosionsagtig fart. Resultatet blev et stort, sammenhængende område med et meget homogent arkitektonisk udtryk, der for den ældste dels vedkommende helt svarede til de senklassicistiske borgerhuse i det indre København. Den almindelige opfattelse af denne bydel er stadig, at det er saneringsmoden slum, og den registrant over Vesterbro, som Fredningsstyrelsen nu står i begreb med at udsende, skal opfattes som et forsøg på at gøre bystyret og byens borgere opmærksom på de betydelige arkitektoniske, kulturhistoriske og miljømæssige værdier, som dette hidtil miskendte kvarter repræsenterer.

Registranternes vigtigste funktion er således at indgå i grundlaget for den nutidige fysiske planlægning, men samtidig udgør de et vigtigt historisk forskningsmateriale.

FREDNINGSSTYRELSEN OG DET SÆRLIGE BYGNINGSSYN

af Palle Friis

Allan Tønnesen har gjort det nemt for mig at følge efter med min redegørelse. Egentlig kunne jeg nøjes med at sige, hvad Allan Tønnesen ikke selv kan være bekendt at fortælle, nemlig at Fredningsstyrelsens alt for få medarbejdere i 6. og 10. kontor, slider med en opgave, der måned for måned vokser i omfang og i størrelse af problemer. Samme medarbejdere udsender hver måned en tommetyk publikation i A4 format til medlemmerne af Det særlige Bygningssyn, således at disse kan forberede sig til bygningssynets møde med Fredningsstyrelsen i Bredgade 32, den anden onsdag i hver måned.

Det er ikke så underligt, at der er en mødeprocent omkring 100 til denne månedlige sammenkomst. Møderne er vel forberedte og det er i de

flæste tilfælde, interessante, komplicerede og følsomme problemer der fremlægges, som udløser engagerede diskussioner mellem højt kvalificerede historikere og nogle af vores mest estimerede praktiserende arkitekter.

Selvom Det særlige Bygningssyn i nogen grad kan føle sig uden ansvar overfor de økonomiske aspekter, der er bygherrens og Fredningsstyrelsens reelle problem, så er det alligevel af afgørende betydning, at alle muligheder bliver overvejet for at skabe det bedste kompromis mellem antikvariske hensyn og bygningernes fremtidige anvendelse. Bølgerne kan undertiden gå højt, men det er alligevel sjældent at arkitekter, historikere og museumsfolk ikke når til enighed om, hvorledes en bygningsstandsættelse bør gribes an. Det er et meget større problem for Fredningsstyrelsen og Bygningssynet at træffe beslutninger om, hvilke bygninger man skal frede, og om disse problemer har jeg lyst at føje endnu nogle bemærkninger til Allan Tønnesens redegørelse.

Takket være den næsten eksplosive ekspansion af byggeriet i sidste halvdel af forrige århundrede, står vi idag overfor flere tusinde gamle huse, der kan betegnes som bevaringsværdige og mulige fredningsobjekter. Hver eneste måned er der forslag om frivillig fredning af en håndfuld af disse bygninger, enten af idealistiske grunde eller ud fra økonomiske betragtninger, i håb om støtte til istandsættelse, eller skattelettelser eller med tanke om at indrette ejerlejligheder.

Det kunne være fristende at gribe problemerne an lige så radikalt, som jeg har forstået man gør det i England, hvor man rask væk freder hus efter hus i gade efter gade. Der er imidlertid enighed om, både i Fredningsstyrelse og Bygningssyn at dette ville være umoralskt, når der hverken er økonomisk grundlag til at følge fredningerne op eller mandskab til at varetage det administrative apparat. Det er som nævnt galt nok for øjeblikket, hvor vi begrænser os til kun at frede det allerbedste af vores bygningskulturelle arv, som er ældre end hundrede år.

Begrebet, den bygningskulturelle arv, er der enighed om at fortolke langt videre end man tidligere har gjort.

Det omfatter selvfølgelig de meget gamle sjældne huse, de mest markante eksempler på arkitektur, men det rummer også bygninger der har været ramme om historiske begivenheder, og huse der i sig selv har en kurturhistorisk fortælleverdi i kraft af deres udformning og indretning.

Gennem mange år har langt det største antal bygningsfredninger

omfattet beboelseshuse, men nu er der mange andre bygningstyper, der trænger sig på som højst aktuelle fredningsemner.

Landbrugets omlægning til industri, stiller øjeblikkelige og radikale krav til landbrugsbygningernes udformning, og den traditionelle industri er i forbindelse med automatisering og barske konkurrenceforhold, så sårbar, at enorme industrikomplekser mister deres funktion, og står tomme fra den ene dag til den anden.

Haster det meget med at frede landbrugets og industriens bygninger, så haster det ikke mindre med at frede vores beboelseshuse, der idag er udsat for store ombygninger for at tilgodese hensyn til energibesparelse og besparelser i vedligeholdelse. Og som et paradoks er det vanskeligste problem for bevaringen af vores beboelseshuse nok den nostalgiske "gamleficering" som foregår i disse år, inspireret af ugeblade og af fabrikanternes reklamer, der fortæller husejere, hvad man skal gøre og anskaffe, hvis ens hus skal være gammeldags på den rigtige moderne måde. Tro mig, at få en husejer overbevist om, at han ikke skal udskifte sine dannebrogsvinduer med hele vinduesruder, det er for intet at regne med vanskelighederne ved at overbevise en husejer om at det er lige så forkert at udskifte dannebrogsvinduerne til vinduer med mange små ruder og sprosser. Der står jo i brochuren at de er både gammeldags og miljørigtige.

I sommer har Det særlige Bygningssyn og Fredningsstyrelsen været på Skagen, for systematisk at gennemgå hvad der burde fredes i denne, på mange måder smukke og interessante by.

Det var en stor overraskelse, på det nærmeste et chock, at konstatere at vi kom for sent. Hele byen - næsten - store og små huse, gamle og nye er nu gulkalkede og tækket med tegl og gjort nostalgiske miljøtilpassede, med alle mulige former for narrestreger der kan tilgodese byens turistinteresser.

Det haster, hvis vi skal nå at frede det bedste inden for den nyere danske bygningskultur, og det kunne være ønskeligt, om vi i langt højere grad end nu kunne skabe dispensationsmuligheder for hundredeårsreglen, så vi kunne undgå de værste meningsløse ombygningsødelæggelser.

Men hvilke etageejendomme, villaer, industrianlæg, landbrugsbygninger eller institutioner skal vi så udvælge som de bedste eksempler at frede og bevare for vores efterkommere? Den eneste mulighed vi har for at træffe et kvalificeret valg, er at vi har et let tilgængeligt oversigtsmateriale. Der er mange kræfter igang for at udarbejde byg-

ningsregistrarer over byer og bygningskategorier såvel i Fredningsstyrelse som på museer, men tempoet kan slet ikke følge med den hastighed hvormed forandringerne nu sker i vores bygningskultur. Der må skabes politisk forståelse for, at øgede bevillinger er nødvendige, her og nu, hvis der skal kunne foretages en kvalificeret prioritering, og hvis vi skal have dokumentation for udseendet af vores nuværende bygningskultur.

Registrarerne er ikke alene nødvendige for Fredningsstyrelse og Bygningssyn. De er også den helt nødvendige forudsætning for planlægningsarbejdet i amtet og kommuner, som er de ansvarlige for næste trin i bygningsbevaringen, igennem bevarende lokalplaner, og andre bevaringsbestemmelser.

DISKUSSION

Der blev spurgt om kommunerne kan pålægge ejere af ikke-fredede bygninger bestemte restaureringsformer. Det kan kommunerne ikke.

Gode registrarer kan bruges til at overbevise kommunerne om fredninger af hele miljøer, gader etc.

I de fleste tilfælde er der enighed om fredning mellem ejer og myndigheder. Ophævelse af fredningsbestemmelser eller nedrivning af fredede bygninger skal forelægges Det særlige Bygningssyn. Fredninger kan tages op til nyvurdering, eksempelvis hvis det omgivende miljø er stærkt ændret. Der stilles ingen krav til nybygninger i nærheden af fredede bygninger, dog kan kommunerne gribe ind med krav om højde.

PLANADMINISTRATIONENS KRAV TIL BEBYGGELSESHISTORISKE UNDERSØGELSER

af Axel Bendtsen

Mit indlæg indeholder følgende:

1. Intentionerne med fredningsplanlægningen, herunder den kulturhistoriske del
2. Status for fredningsplanarbejdet i amtskommunerne/hovedstadsregionen
3. Varetagelsen af naturfredningshensyn i anden planlægning og administration.

Til afslutning vil jeg sige et par ord om forholdet mellem forskning og administration.

Indledning

Flere indlæg her på symposiet har berørt spørgsmålet om hvordan de kulturhistoriske hensyn varetages i den fysiske planlægning. Jeg vil forsøge at afmystificere dette spørgsmål. Det vil jeg dels gøre ved at sige et par ord om fysisk planlægning, dels ved at sige lidt om de kulturhistoriske hensyn.

Når der tales om planlægning, er det ofte om metoder og procedurer, d.v.s. om teknikken ved planlægningen. Den kan være kompliceret. Men det er jo ikke den, der er det interessante. Det er jo indholdet, det drejer sig om. Enkelt udtrykt kan man sige, at planlægning er at udtale sig om fremtiden. Når vi så taler om de kulturhistoriske hensyn i planlægningen, ja da går det - igen enkelt udtrykt - ud på at anskue fremtiden med en holdning til fortiden.

Denne sammenhæng mellem fortid og fremtid er en selvfølgelighed for os her. Men udenfor fagkredsen bliver den mindre og mindre selvfølgelig.

Dette så vi f.eks. for nylig i forbindelse med konkurrencen om Københavns havn. Flere projekter ville helt forandre havnefronten - i bedste postmodernistiske stil. Selvfølgelig skal byggeri i 1980'erne ske i 1980'ernes byggestil. Men ser man bort fra det billede (bybillede eller landskabsbillede), man har i dag, ser man bort fra sin fortid, sin kultur - og det er skræmmende.

Vi skal ikke gøre hverken København eller en hvilken som helst anden by eller landskab til et museum. Varetagelse af kulturhistoriske

hensyn er ikke bevaring i bogstavelig forstand. Det drejer sig som nævnt om at anskue fremtiden med en holdning til fortiden.

Kulturhistorikernes opgave, Jeres bidrag til planlægningen, er at skaffe dette kendskab til fortiden.

Dette kendskab skal bl.a. fremgå af fredningsplanlægningen.

1. Intentionerne med fredningsplanlægningen, herunder den kulturhistoriske del

Følgende 3 hovedintentioner med fredningsplanlægningen fremgår af de af Fredningsstyrelsen udsendte vejledninger i fredningsplanlægning.

1. intention drejer sig om kulturlandskabet - om sammenhængen mellem natur og kultur.

"Det danske landskab kan betegnes som menneskeskabt. Det er et kulturlandskab, som er opstået gennem en årtusindlang udviklingsproces, hvor naturen gradvis har måttet tilpasse sig en stadig mere omfattende udnyttelse - præget af tre hovederhverv gennem tiderne: jagt, agerbrug og industri, med agerbruget som det dominerende. Dette samspil mellem mennesket og naturen er betinget af nogle relativt kontante geografiske faktorer som overfladeformer, jordbund og klima, og af en række variable faktorer, på den ene side de økologiske (flora og fauna), og på den anden side de kulturelle (erhvervsformer og bebyggelse)."

Vejledning i fredningsplanlægning nr. 1.

"Set fra kulturens synsvinkel indgår naturen i et økonomisk system, hvor samfundet søger at opnå den mest effektivt og hensigtsmæssige udnyttelse af ressourcerne. Set fra naturens synsvinkel indgår samfundet i et økologisk system, hvor naturen søger at opretholde sig gennem den mest hensigtsmæssige tilpasning til menneskets indgreb."

Vejledning i fredningsplanlægning nr. 1.

"Det danske kulturlandskab er resultat af en årtusindlang udviklingsproces. Igennem kulturlandskabets forandring tilpasses vor historiske og landskabelige arv til nutidens vilkår i et komplekst og ofte konfliktfyldt samspil af interesser. Fredningsplanlægningen har ikke til opgave at forhindre landbrugets strukturomlægninger og heller ikke at fastfryse det danske landskab i dets nuværende tilstand. Det vil ikke være muligt og heller ikke rigtigt. Men vi har en forpligtelse til at sikre forbindelsen til tidligere tiders samfundssystemer og kulturer og

til at beskytte de efterhånden få resterende naturtyper og landskabs-elementer, som er forudsætningen for at opretholde et rigt og varieret dyre- og planteliv til glæde for vore efterkommere. Det er fredningsplanlægningens opgave at tilvejebringe grundlaget for denne vanskelige afvejning mellem hensynene til på den ene side det moderne produktions-samfund og på den anden side landskabs- og naturbeskyttelsen."

Vejledning i fredningsplanlægning nr. 1.

2. intention drejer sig om landskabet i sin helhed - om de særlige værdifulde områder og om det almindelige dyrkede landskab.

"Fredningsplanlægningen omfatter landskabet i sin helhed. Den har ikke blot til formål at udpege og beskytte områder af særlig fredningsinteresse, men er tillige udtryk for en måde at anskue og forvalte hele det danske kulturlandskab på."

Vejledning i fredningsplanlægning nr. 1.

3. intention drejer sig om, at fredningsplanlægningen ikke alene har betydning for administrationen af naturfredningsloven, men at den sniger sig ind i al anden planlægning og administration.

"De kommende regionale fredningsplaner skal indeholde retningslinier for landskabets beskyttelse, pleje og rekreative udnyttelse og således udgøre et væsentligt grundlag for administrationen af naturfredningsloven. Samtidig vil de angive retningslinier for administrationen af andre love, hvor beskyttelse af landskabet og naturen indgår i formålsparagraffen."

Vejledning i fredningsplanlægning nr. 1.

Dette er intentionerne ved fredningsplanlægningen. Det er sådanne synspunkter, politikerne må omsætte til politiske tilkendegivelser om fremtiden. Det er planlægningens indhold.

Herefter skal jeg sige et par ord om planlægningsmetoden.

1. fase af fredningsplanarbejdet består i at kortlægge og analysere fredningsinteresserne, herunder de kulturhistoriske interesser. Der lægges her vægt på, at de mange enkeltinteresser beskrives i en sammenhæng. Udgangspunktet er, at intet landskab er uden fredningsinteresse. Alligevel må de enkelte landskaber værdifastsættes for at kunne indgå i en prioritering.

Og af hensyn til afvejning overfor andre hensyn i det åbne land f.eks. landbruget må det oplyses, hvilke påvirkninger, der vil spille

uheldigt ind på landskabet.

Denne 1. fase udgør planlægningsgrundlaget. Det er teknikernes, dvs. også Jeres opgave at lave et så sagligt og overskueligt materiale som muligt.

2. fase af redningsplanarbejdet består da i at lave selve fredningsplanen. Det er her de politiske tilkendegivelser skal komme frem.

Fredningsplanen består af en hovedstruktur med først og fremmest områdetyperne:

- sammenhængende naturområder
- særlige beskyttelsesområder
- særlige friluftsområder og
- andre områder

Amtsrådene/Hovedstadsrådet skal tilkendegive en politik inden for de enkelte områder, dvs. hvilke mål man efter at forfølge, hvorledes man agter at udøve sine administrative beføjelser til opfyldelse af disse mål, om hvilke konkrete initiativer man agter at tage.

2. Status ude i amtskommunerne.

Fredningsplanlægningen i amtskommunerne/hovedstadsregionen sker på baggrund af vejledninger, udsendt af Fredningsstyrelsen. Der findes også en særlig vejledning om de naturhistoriske interesser, der iøvrigt er udarbejdet i et tæt samarbejde med Geografisk Institut i København.

De første fredningsplaner forventes indsendt til godkendelse i miljøministeriet i løbet af 1986.

Af en telefonisk rundspørge om hvordan det går med at få de kulturhistoriske interesser ind i fredningsplanlægningen, er det mit indtryk, at det går godt.

Det er en ny arbejdsopgave for amtskommunerne. Det er i planlægningssammenhæng en ny måde at anskue det danske landskab på. Med god hjælp af bl.a. de lokale museer er der ved at blive tilvejebragt et solidt materiale om kulturhistorien.

Typisk består arbejdet af 3 dele. En del omhandler forhistorien, en anden del den nyere historie og en tredje del er en beskrivelse af amtskommunen opdelt i egne, dvs. den går på tværs af fortid og nutid. Flere amtskommuner forestiller sig at udgive egnsbeskrivelserne kommunevis. Herudover har flere amtskommuner gennemført en registrering af bevaringsværdige landsbyer.

Selv om fredningsplanerne endnu ikke foreligger, siger man alle steder, at materialet allerede har stor betydning i planlægningen og administrationen. Amtskommunerne har fået udbygget sin viden om landskabet og har derfor udbygget sine argumenter til at kunne sige enten ja eller nej til et konkret projekt, f.eks. et byggeri, råstofindvinding eller lignende.

3. Varetagelsen af naturfredningshensyn i anden planlægning og administration

Fredningsplanlægningen, herunder de kulturhistoriske dele, har således stor betydning for planlægningen og administrationen.

De kulturhistoriske argumenter sniger sig - eller burde snige sig - ind i al planlægning og administration. Hensynet til naturfredningsinteresserne indgår i mange loves formålsbestemmelse.

Og dog kan de kulturhistoriske argumenter - som iøvrigt andre naturfredningsargumenter - være svære at få øje på i planlægningen. Region- og kommuneplaner har tilsyneladende svært ved at håndtere disse spørgsmål. Og det er der flere grunde til.

En grund er, at teknikken i planlægningen bedst egner sig til f.eks. at placere veje eller hoteller i landskabet. Det er noget med streger og punkter. Naturfredningsinteresserne er vanskeligere at angive på et kort, og det er også vanskeligt at udtale sig meget kategorisk om varetagelsen af disse interesser. De er ikke sådan egnet til skråsikre generaliseringer i en plan.

Teknikken har i nogen grad fået lov til at bestemme indholdet i den fysiske planlægning - hvad der er region- eller kommuneplanrelevant. Men varetagelsen af naturfredningsinteresserne er selvfølgelig både et regionalt og mange gange også et nationalt anliggende, og planlægningsteknikken bør ikke være afgørende for, om de pågældende hensyn varetages.

En anden grund til, at region- og kommuneplaner har svært ved at håndtere naturfredningsinteresserne, er, at planlægning i Danmark de sidste år har udviklet sig fra at dreje sig om planlægning i morgen til at dreje sig om planlægning i dag.

Planerne handler om den umiddelbare fremtid, handler ikke meget om ideer og visioner. Vi - d.v.s. såvel kommuner og amtskommuner som staten - bruger det meste af tiden til at diskutere aktuelle og konkrete projekter. For en sektor som naturfredningsområdet er dette ikke særlig

perspektivrigt.

Denne lidt pessimistiske beskrivelse af den fysiske planlægning betyder selvfølgelig ikke, at arbejdet er spildt. Jo bedre et beslutningsgrundlag vi giver de besluttende myndigheder, jo bedre er chancen for, at der bliver taget de rigtige beslutninger.

De flotte kort i planlægningen og de skråsikre tilkendegivelser virker tillokkende. Men naturfredningssektoren vil aldrig finde sin plads i dette regelrettede selskab. Vi må trøste os med, at en idé der følges, er bedre end en skråsikker tilkendegivelse, der ikke følges.

Forholdet mellem forskning og administration.

Afslutningsvis vil jeg sige et par ord om forskning og administration.

Det er værdifuldt, at et symposium som dette giver mulighed for, at forskere og administratorer kan tale sammen. Det sker for sjældent. Og hvad værre er, det er også sjældent, vi læser det, hinanden skriver. Afstanden fra forskning til administration bliver endog større og større. Jeg må med en vis skam erkende, at jeg alt for sjældent har tid til at sætte mig ind i den forskning, der vedrører vores fælles fagområde. Det er et problem for mig - men også for jer.

DISKUSSION

Udfra spørgsmålet om, at megen forskning slet ikke blev brugt i planlægningsarbejdet blev det foreslået, at der blev ansat medarbejdere i amterne der skulle være bindeled mellem forskere og planlæggere. Det blev fremhævet at det var nødvendigt med meget klare målsætninger for at vinde politisk forståelse.

Man savner endvidere gennemslagskraften fra det overordnede plan, til amtskommunalt plan, til kommunalt plan. Forskere skal forklare kulturlandskabet til politikerne. De nuværende planer er politisk bindende. I planlægningen er ordvalget præget af „bør“ og „må“. Planerne er i sig selv statiske, hvorimod planlægning er dynamisk og ændrer sig hele tiden. Det blev fremført at regionalplanerne er blevet for snævre også i tidsafgrænsningen, de er ikke så idéprægede og fremsynede som ønskeligt.

KULTURLANDSKABET I FORANDRING - FORSKNING OG LOVGIVNING

af Viggo Nielsen

Der er ikke noget, der er stabilt. Herpå er det danske landskab et eksempel. De jordmasser, som istiden efterlod, er stærkt ændrede og flossede, og den vegetation, der fulgte efter, skiftede fra tundra over fyrre-, hasselskov til linde-, egeblandingsskoven og videre. Det var en ustabilitet over årtusinderne.

Forandringerne sker selvfølgelig særlig hurtigt, når mennesket kommer til, dog mindre i de første faser, hvor mennesket er en del af et økosystem. Kommer der for mange, bliver terrænet udpint, så må mennesket selv vige, og terrænet kan regenerere. Store ændringer sker i forbindelse med agerbrugets indførelse i stenalderen og i ældre jernalder, hvor agerdyrkningen i vidt omfang opgives, og skoven vinder frem igen. Bebyggelsesrevolutionen omkring år 1000 med de landsbygrundlæggelser, de omfordelinger af jord og bebyggelser, som der her har været gjort rede for, har også kunnet indebære store ændringer i datidens landskab.

Men den store acceleration sker med industrialismen, den teknologiske udvikling i 18-1900 årene, hvor mennesket i hidtil uhørt grad kommer til at præge landskabet med sine dispositioner, med sine anlæg. Det sker så stærkt, at der er led i omgivelserne, der føles truet. Det udløser nogle stemninger, som idag er udviklet til en udbredt følelse af, at selve vore livsbetingelser er truet. Den moderne miljødebat lader virkelig ane, at der er risiko for ødelæggelse af den luft, vi indånder, af det vand, vi skal drikke, og at der kan være risiko for den jord, der skal dyrkes.

I de første faser af udviklingen af tanker om, at vi skal passe på vore ressourcer, var det mere humane eller kulturelle forestillinger, der gjorde sig gældende, og her gik ønskerne om en beskyttelse af naturen og af kulturminde hånd i hånd. Vi har i et tidligere indlæg fået en, omend noget forenklet, fremstilling af udviklingen i fredningslovgivningen. Det begyndte med, at man blev bange bl.a. for at miste nogle ressourcer. En af de første fredninger under enevælden var en videnskabelig fredning, hvor man ønskede at se, hvordan tørveressourcerne i moserne ville forholde sig på langt sigt. Hertil kom hensynene

til kulturelementerne i landskabet, altså først og fremmest det, vi nu kalder fortidsminderne, men efterhånden medførte den stærke udvikling i byerne, at en del huse, som betragtedes som umistelige eller som kære led i et bybillede, forsvandt. Det førte til de første initiativer, der mandede ud i forslaget til en fælles lov. Den første naturfredningslov af 1917 var måske relativt intetsigende og mest et symbol. Det var en slags ekspropriationslov, hvorefter man kunne erhverve eller likvidere nogle hidtil anerkendte ejerrettigheder over en fast ejendom.

Samfundsudviklingen gik imidlertid nu så hurtigt, at det ret snart skulle vise sig, at disse konkrete ekspropriationssager ikke kunne stå mål. En hel del af de første fredninger drejede sig om adgang til og bebyggelse ved stranden, andre om beskyttelsen af jordfaste fortidsminder, men disse problemer kunne slet ikke klares ved enkeltfredninger. Ved naturfredningsloven af 1937 indførtes der på baggrund også af udviklingen i den juridiske teori en række generelle begrænsninger i ejendomsretten, nemlig fri adgang til strandene, et forbud mod i en zone langs med vore kyster af opføre bygninger, og langs skovbrynene, og endelig en totalfredning af de jordfaste fortidsminder. Dette sidste skete i en vis modsætning til den hidtidige politik, der havde været udøvet gennem Nationalmuseet.

Den eksplosive udvikling efter anden verdenskrig med spredning af bebyggelsen, bl.a. betinget af udviklingen i trafikforholdene, medførte, at hele det åbne land med dets særlige eller mere anonyme landskabsværdier pludselig betragtedes som truet. Derfor satte bestræbelserne for at bevare dette ind i de følgende faser. Det forsøgtes at opnå kontrol med bebyggelsen, specielt i forbindelse med visse landskabselementer som vejene og fortidsminderne, men først og fremmest generelt. Det afspejlede sig i den tidligere naturfredningslov, men det, man nåede frem til, efter at vi havde haft folkeafstemningen i 1963 om forskellige planlovsforslag, var zoneloven af 1969 i en kombination med den samtidige naturfredningslov. I mellemtiden havde man i endnu højere grad fået øjnene op for de biologiske værdier, biotopernes betydning, de økologiske sammenhænge, og idag sættes der ind på stadig flere områder, og for de landskabstyper, som føles truede, er der kommet nye retlige reguleringer.

Med udgangspunkt i de holdninger eller interesser af kulturel karakter, der har været bærende i denne udvikling, kan omtales de videnskabelige interesser. I bevaringsarbejder er der en del forskere, måske

har det gennem tiderne relativt været ret få, og først og fremmest naturforskere, der har interesseret sig for en fortsat opretholdelse af de forskellige led, bl.a. for at der stadig kan være et materiale at udforske.

Der er andre elementer i beskyttelsen end de videnskabelige. Der er etiske elementer. Hvis vi ser på f.eks. artsbeskyttelsen, gør der sig nok gældende visse følelser over for vore medskabninger. Det er vel noget, der er karakteristisk for nogle mennesker, og som andre ikke går op i. Et andet led, der indgår i bevaringsholdningen, er det æstetiske, fornemmelsen af et landskab, fornemmelsen af arkitektur. Det er noget af det, der har været bærende for bygningsfredningsloven og dens administration. I fortsættelse af dette må så ses bestræbelserne for at give befolkningen mulighed for oplevelser i landskabet. Her er vi ovre i det, der sammenfattes i begrebet friluftslivet. Naturfredningsloven tilsigter, at folk skal have mulighed for at glæde sig over landskabet i almindelighed og specielt have adgang til de områder, som har en særlig betydning, stranden og skovene.

For at opnå dette er man altså gået løs på problemerne på flere måder. For det første punktvis ud fra enkeltsager, men også de mange fredninger efter naturfredningslovens kap. 3. Bygningsfredningerne er et godt eksempel herpå. For det andet ved administrationen af reglerne om de generelle reguleringer. Afgørende i planlægningen har nok været spørgsmålet om landskabet som helhed med administration af de konkrete sager efter zoneloven. I mellemtiden er der kommet yderligere planlægningslove, og bl.a. om de planer, der har været talt mest om her, nemlig regionsplanerne og også bl.a. fredningsplanerne som et led i dem. Det er på dette område, at medlemmer af denne kreds har givet sine væsentlige indlæg og deltaget i tilvejebringelsen af materiale.

Samtidig må vi registrere, og det er også et led i udviklingen, en enormt skærpet interesse for disse ting. De forhandlinger, der foregår i folketinget i øjeblikket, viser, hvorledes de politiske partier næsten konkurrerer om at vise deres miljøvenlighed, og det kan have mange årsager. Det er i al fald givet, at der er en almindelig stemning, som den også har været her, for at vi skal bevare mere, skal søge at få bevaret kulturlandskabet eller dele af det. Det er blevet demonstreret på flere steder under ekskursionen, hvor vi har fået en fornemmelse af objekter og dimensioner og først og fremmest af, hvor vanskeligt det hele er. Det er ikke sådan, at man kan løfte en tryllestav i form af en

frædningskendelse eller en generel bestemmelse i lovgivningen, og sige: "Sådan er det, og sådan skal det blive". Udviklingen går videre af sig selv. Stævningsskovene gror op i højskov, bygninger forfalder, hvis de ikke bliver passet, og de højryggede agre bliver gradvis med den moderne teknik kørt i stykker. Derfor må vi prøve at finde ud af, hvad det er, vi ønsker at bevare og prioritere og se, hvordan det kan gøres. Vi er nødt til på en eller anden måde at prøve at definere, hvad det er, vi vil have, der skal stå stille.

Når der har været talt om, at landsbymarkerne er uden for beskyttelse og planlægning, er det både rigtigt og forkert. Landsbymarkerne er omfattet af den sektorplanlægning, der hedder landbrugsplanlægning og beskyttet i medfør af landbrugsloven. Efter den skal jorden udnyttes og helst udnyttes så godt og så effektivt som muligt, hensyn som der naturligvis også må tages højde for i diskussionen om kulturlandskabets beskyttelse.

I forsøget på at definere bevaringssagens interesser kan vi vende tilbage til emnet for et af de tidligere indlæg: stendigerne. Det er en detalje i landskabet, i sammenhængen, men der har faktisk været fremsat et lovforslag om, at alle stendiger skulle være beskyttet. Der blev taget forbehold over for dette forslag, ikke bare af ressourcemæssige grunde, men også fordi begrebet stendiger var ganske vanskeligt at få defineret. Hvad er et stendige? Er det de fuldt satte stendiger, er det jorddiger med sten på den ene side, er det stendigerne, der findes i enhver bornholmsk by, og som er den almindelige form for gærde der? Det er man faktisk nødt til at kunne definere, før man skrider til en generel begrænsning i ejernes rådighed. Det er selvfølgelig muligt, at vi kan finde på en god definition, og måske endda for skeldiger i almindelighed. Men indtil videre har vi måttet vige tilbage, på trods af at det er evident, at stendigerne er fremragende led som opdeling i landskabet og fremragende biologiske faktorer, som de forbindelsesveje for både planter og dyr, som man nu taler meget om.

Vi bliver altså nødt til at prøve at forklare omverdenen, hvad kulturlandskabet er, og specielt hvad det er for elementer i det, vi særlig vil koncentrere os om at få bevaret.

Det næste, vi må se på, er, hvad er det for redskaber, vi har til en sådan bevaring. Man skal ikke gøre sig illusioner om, at det er enkelt. Redskaberne må være afpassede efter objekterne. I den henseende er der ingen forbindelse mellem en gravhøj, der har henligget som

uproduktivt areal i årtusinder, og så de privatejede fredede beboelseshuse, hvori der skal installeres et badeværelse. Der er flere måder, man kan det, vi kalder sikre, et landskab eller område på.

En måde at sikre et landskab på er at gennemføre en fredning efter naturfredningsloven. Det giver formelt en meget stabil situation. Det har ganske vist vist sig, at man før i tiden i nogen grad har set bort fra de almene biologiske love, f.eks. at planter vokser. Derfor er mange af de gamle hedefredninger illusoriske. Ved visse hedefredninger forbød man således lyngslagning og græsning med det i dag selvfølgelig resultat, at heden er vokset op i skov. Ansvar for at passe de fredede områder, som er privatejede, påhviler amtskommunerne. Det er altså amtskommunerne, der er ansvarlige for, at der vokser lyng på en lynchede, uanset hvor mange bævreasp der vælter op hvert eneste år.

En anden måde at sikre et område på kan være gennem en erhvervelse for det offentlige. Vi har en lov, som hjemler en årlig bevilling på 20-30 mill. til køb af fast ejendom til fritidsformål og andet. Det giver altså en mulighed for en sikring og for en statslig drift af et givet areal - generelt ved skovstyrelsen. Fredningsstyrelsen har et vist samarbejde og indflydelse på denne arealforvaltning.

Så er der som redskaber administrationen af de generelle beskyttelsesregler i naturfredningsloven om zonerne langs kysterne og de ferske vande, omkring fortidsminderne, omkring vore skovbryn, om fri-luftsreklamer, om hede- og strandenge og andet og om de jordfaste fortidsminder, som ikke må ændres. Hertil kommer bygningsfredningslovens regler. Det er bestemmelser, som kan fraviges ved en dispensation, men det må påregnes, at reglerne har en stærk præventiv virkning i sig selv.

Endelig er der administrationen af de generelle planlægningsbestemmelser efter zoneloven og råstofloven og for den sags skyld efter landbrugsloven.

Som det yderste led må betragtes administrationen af den sammenfattende fysiske planlægning. Den falder i flere dele. For det første den mere overordnede planlægning med landsplandirektiver, for det andet de regionplaner, som er tilvejebragt, men som skal have nogle tillæg, og for det tredje lokalplanerne i henhold til kommuneplanloven, som dog kun i begrænset omfang vil inddrage det åbne land, og som i bevaringspolitikken har den største betydning i relation til bygningsmiljøerne i byen.

Meget væsentligt i relation til den sammenfattende planlægning er

forarbejdet, de redegørelser der forelægges planlægningsmyndigheden som forberedelse til beslutninger. Det kan være omfattende arbejder, som indebærer samarbejde med forskere, men det må pointeres, at dette ikke er noget nyt. Bortset fra, at naturfredningsområdet er en gammel og grundfæstet rådgivningsinstitution, blev der af fredningsadministrationen allerede i begyndelsen af 1960'erne i forbindelse med store fredningssager som Tystrup-Bavelsesagen iværksat et samarbejde med forskere med henblik på at finde frem til en kvalitetsbedømmelse af landskaberne. Det var en klar målforskning, for kvalitetsbedømmelsen skulle begrunde tilførsel af økonomiske midler, og altså for så vidt være en argumentation over for politikerne. De pågældende forskere var meget interesserede i opgaven, medens en række af deres kolleger var mere forbeholdne. Medvirkende hertil har nok været, at det ikke drejede sig om en grundforskning. Af den administrativt rettede målforskning kræves, at man skal udtale sig til et givet tidspunkt, uanset om man synes, man er nået til vejs ende.

Et eksempel på grundforskningens arbejdssituation, som jeg har brugt ved flere lejligheder er, at man igennem 100 år kan komme med det ene fremragende indlæg efter det andet om, hvorvidt enkeltgravskulturen indvandrede til Danmark udefra, eller den opstod her, og der kommer stadig interessante indlæg herom. Situationen for administrationen og i planlægningen er den, at vi til en eller anden bestemt dato, det være sig den 1. december 1985 eller til i morgen, skal præstere et indlæg. Det er vore vilkår, og det er ikke vilkår, som forskerne generelt er tilfredse med. Da vi i sin tid til arbejdet med naturfredningskommissionens betænkning skulle have kortlagt f.eks. de ornitologiske interesseområder, måtte vi halvt illegalt alliere os med de dygtige amatører i Dansk Ornithologisk forening. Det indsamlede materiale blev forøvrigt senere udmøntet i en disputats.

Idag er forholdene anderledes. De forskellige videnskabelige organer indgår i samarbejdet, og her må igen nævnes naturfredningsrådet, som er det rådgivende organ på de naturvidenskabelige områder. Rådet arbejder helst med mere generelle problemer, men undgår ikke at blive opslugt af fascinerende og krævende enkeltopgaver, bortset fra at et problem som sikringen af Tøndermarsken måske dårligt kan kaldes en enkeltopgave. Også efter at en regionplan er godkendt, vil der være behov for, at dens grundlag er velargumenteret. Spørgsmålet om en ny campingplads, om industribebyggelser, om hoteller vil uvægerligt dukke

op under planens varighed. Det er vigtigt, at der foreligger et tilgængeligt og autoritativt materiale.

En sådan form er forsøgt i adskillige af de analyser, der er foretaget. Beskrivelsen af "Danmarks større nationale naturområder" er, uanset en enkelt museumsanmelders misforståelse, et eksempel herpå. Det er et indlæg på basis af materiale i planlægningsdebatten, udformet inden for de forskellige forskningsområder. Den følges op af særlige kort og tekstmateriale om de vigtigste nationale områder inden for geologi, ornitologi og andet. Samtidig med at det er vigtigt at få manifesteret eksistensen af disse store interesser delvis af international betydning i vore landskaber, markeres gennem bogen, at det er områder, som miljøministeriet, Fredningsstyrelsen, vil kunne tænkes at engagere sig i. Den vedrører således også forholdet mellem amtskommuner og centralforvaltning.

Vi er meget taknemmelige over det materiale, der således tilvejebringes, og det er en stor tilfredsstillelse, at der netop på det kulturhistoriske område er ved at ske noget. Det har der også været arbejdet på længe.

Det er 15 år siden, jeg var med til at inspirere, at man i fredningsplanudvalget for Århus amt i forbindelse med arbejdet med en plan over "Naturpark Mariager Fjord" fik en arkæolog til at registrere alle kendte forhistoriske forekomster i området. Det var noget lignende som Therkel Mathiasens Holbæk-undersøgelse eller Holstebro-undersøgelsen. Der blev tilvejebragt mængder af registre, men når man så spurgte arkæologerne, hvad man kunne bruge materialet til i planlægningen, blev de svar skyldig. Det er nok væsentligt, at vi nu i et vist omfang er ved at komme ud af det punktorienterede, og over i nogle sammenhænge mellem landskabet og kulturminderne i en bred forstand. Helheder er nødvendige i et landskabsbeskyttelsesarbejde.

Der er mange nye signaler, også i relation til kulturlandskabet. Selv et fænomen som landsbybevægelsen kan måske vise sig som en strømning, som faktisk arbejder på at ændre landsbyerne. Et hovedmål for den er eksempelvis en neddæmpet zonelov og i forbindelse hermed at få udbygget landsbyerne.

Men meget afgørende er selvfølgelig hele den revolutionerende omlægning af landbrugsdriften og produktionen, som vi allerede har fået demonstreret, og ikke mindst den forventede nedgang i det dyrkede areal. Her kommer ind det såkaldte marginaljordsproblem, der er taget op af

EF-kommissionen og overvejes af den danske regering. Det vil, hvis der stilles større viden til rådighed for EF, kunne tænkes, at visse landskaber opretholdes som reservater, der plejes professionelt af landmænd, og der kan tænkes skovplantninger, som i høj grad vil ændre det danske kulturlandskab.

Blandt de nye signaler ses også betragtningen af landskabet som et kulturlandskab. Netop dette vil være et væsentligt element i de fremtidige overvejelser. Så meget bedre er det, at vi har en god bistand og inspiration fra den kreds, der står bag ved dette symposium.

Det, vi opererer med i dag, er på mange måder at ville beskytte naturen ved at bekæmpe naturen. Den danske biotop er nu engang skov, men storskoven er ikke det, vi betragter som det danske landskab. Det er snarere de attraktive steder, som man kan se ud over og erkende de utallige kulturelementer i. Derfor er vi i denne lidt kunstige proces. Det er heller ikke dårligt, at vi erkender det, og at vi i stor ærlighed prøver at finde ud af, hvad det er, vi gerne vil opnå for den danske befolkning og dermed også for dem, der som forskere eller som almindelige mennesker dyrker landskabets kulturhistoriske indhold.

KULTURLANDSKABETS FORVANDLING OG BEVARING

af Erland Porsmose

Sammenfattende indlæg

En lang række indlæg på symposiet har beskæftiget sig med ændringer i kulturlandskabet, og formålet med gårsdagens ekskursion var jo netop at påvise konkrete ændringer i det fynske kulturlandskab gennem de sidste 1000 år. I hver historisk periode er der sket ændringer af kulturlandskabet, og hver periode har afsat sine levn i landskabet. I nutiden giver disse levn sig til kende på vidt forskellig vis. For nyeste tids vedkommende er der overleveret os levn som helheder, f.eks. stationsbyen. For ældre perioder er enkelte bygninger overleveret os, og relikte fysiske strukturer, som skel, hegn, agersystemer o.s.v. Endelig er en lang række spor kun overleveret os som arkæologiske kilder, eller om man vil "underjordiske" kilder.

Uanset levnenes nutidige fremtræden er det dog ubestrideligt, at hver periode har afsat sig sine levn i kulturlandskabet. Ud fra et forskersynspunkt er landskabet omkring os derfor en historisk kilde af første rang, vel nok det betydeligste historiske "arkiv" vi ejer, og tilmed et arkiv, der kan binde hele det historiske forløb sammen, lige fra oldtid til nutid. Det er som bekendt først fra de senere århundreder, at vi har noget væsentligt skriftligt kildemateriale, der kan give os indblik i samfundets væsentlige forandringsprocesser, men for alle perioders vedkommende kan landskabet give os oplysninger om, hvordan man har udnyttet ressourcerne, hvordan man har boet, og hvordan man har organiseret samfundets fysiske struktur. Netop fordi kulturlandskabet rummer disse utrolige mængder af historiske levn i deres konkrete landskabelige sammenhæng bliver bevaringsinteresserne og -problemerne i første omgang uoverskuelige. Det har været et gennemgående tema på symposiet, at problemernes kompleksitet medførte en udtalt rådvildhed, ja til tider en følelse af magtesløshed overfor bevaringsarbejdet. Havde man først taget hul på at registrere bevaringsinteresserne i kulturlandskabet, viste det sig så mangfoldigt og komplekst, at man stod overfor voldsomme afgrænsningsproblemer, og det var ikke rigtig til at få styr på noget af det. Det første hovedproblem bliver derfor, om man som følge heraf blot skulle lade udviklingen gå sin vante gang og

lade stå til.

Ikke overraskende er der enighed mellem forskere og planlæggere om, at vi ikke blot kan lade stå til, og vigtigere i denne sammenhæng er det naturligvis, at denne opfattelse også deles af den brede offentlighed og dermed også har vundet indpas i den politiske beslutningsproces. Der er en vis enighed om, at vi skal forsøge at standse eller bremse udviklingen på visse punkter, og vi ved selvfølgelig godt allesammen, at vi hverken kan eller skal standse landskabets udvikling i bred forstand. Det drejer sig kort og godt om at kontrollere enkelte dele af udviklingen, for at tilgodese en række væsentlige samfundshensyn, som på forskellig vis er blevet vægtet i symposiets enkelte indlæg.

Ud fra et forskersynspunkt er det, som nævnt, et utroligt væsentligt kildemateriale, der bør sikres. Men der er også mange, der har fremhævet, at der i kulturlandskabets udvikling, ligger et vigtigt bidrag til vores selvforståelse - en forståelse af rammerne for vores tilværelse. Dertil kommer de almene interesser for sikringen af rekreative arealer, friluftslivet og de rene æstetiske interesser. Tilsammen er der tale om ganske væsentlige samfundsinteresser, og netop heri ligger selvfølgelig begrundelsen for arbejdet med bevaringen af kulturlandskabet, og dermed baggrunden for den lovgivning og det administrative apparat, der er skabt til dette arbejde.

Det næste hovedproblem bliver derfor hvordan vi kan gribe dette arbejde an, og symposieindlæggene vidner her om en mangfoldighed af initiativer, forsøg og muligheder, der for indeværende knapt lader sig overskue. Vi er blevet orienteret om historiske analyser af bevaringsideologiens udvikling og konsekvenserne heraf. Vi er blevet gjort opmærksomme på, at forskere nu er begyndt at vurdere de styringsinstrumenter, der findes og anvendes af de offentlige planmyndigheder. Men hovedvægten har alligevel ligget på registrering af bevaringsinteresserne, og især på hvordan man skulle få koblet forskningen og grundregistreringerne sammen med de konkrete bevaringsinteresser. Det er blevet understreget gang på gang, at der fortsat eksisterer et meget stort registreringsbehov. Konkret er der blevet peget på adskillige mere eller mindre oversete levn, som undersøiske fortidsminder og kulturlandskabselementer som agre, hegn og stævningsskove. Overfor denne utrolige mængde af levn har debatten i høj grad været præget af, hvordan vi finder den rigtige angrebsvinkel. Hvordan bærer vi os ad med at få placeret de enkelte elementer ind i forhold til egnsvisse sammenhænge? Er

det løsningen at indarbejde det hele på EDB-registre og plotte oplysningerne ind på kort for at kunne vurdere og prioritere geografiske enheder på 1 eller 25 hektarer? Eller er det de historiske ejerlav vi skal bygge videre på. Ejerlavene har jo rent faktisk i historisk tid fungeret som driftsøkonomiske, juridiske og matrikulære enheder, og gør det derfor muligt at skildre bebyggelsen i dens landskabelige sammenhæng.

Flere har været inde på de problemer, der ligger i samarbejdet mellem forskere og planlæggere, på det konkrete plan ofte mellem museer og fredningsafdelinger, eftersom museerne har været de offentlige myndigheders vigtigste samarbejdspartner på dette felt, naturligvis fordi museerne til en vis grad besidder det lokalkendskab, som er uomgængeligt i bevaringsarbejdet. Det er blevet fremhævet, at de foretagne registreringer af bevaringsinteresserne er faldet meget forskelligt ud fra amt til amt. Dels fordi amterne nu en gang er forskellige, og dels fordi materialet er blevet indsamlet på vidt forskellig måde. Disse forskelligheder bør egentlig opfattes positivt, og som et udtryk for, at der er taget hul på nye problemkomplekser. Den ivrige debat om velegnede registreringsmetoder er jo ikke et udtryk for, at vi står overfor nye og store problemer, men netop et udtryk for, at vi har taget eksisterende problemer op og forsøger på at finde ud af, hvordan vi kan løse dem i de kommende år.

Det afgørende problem for det videre arbejde er naturligvis prioriteringen. Landskabet forvandles fortsat og - synes det - i øget tempo, og hvorledes skal vi så afgøre, hvilke dele af udviklingen vi bør kontrollere, og dermed hvilke dele af kulturlandskabet vi skal søge at bevare.

Det er flere gange blevet fremført, at bevaringsarbejdet oprindeligt var koncentreret om den smukke, urørte natur på den ene side, og på den anden side de stolte, nationale monumenter dvs. de fremtrædende historiske bygninger. Mellem disse yderpunkter faldt så hele "produktionslandskabet", hvad enten det var industrialismens landskab, eller det dynamiske agerbrugslandskab. Produktionslandskabet opfattedes som en trussel mod bevaringsinteresserne såvel i form af uberørt natur som historiske bygninger.

Tydeligvis kan dette begrebspar ikke længere danne baggrund for opfattelsen af bevaringsinteresserne, og istedet anvender man i dag det samlede begreb kulturlandskabet, som grundlag for bevaringsarbejdet, der

herefter retter sig mod det menneskepåvirkede landskab. Denne nyorientering skaber en række problemer, som man endnu ikke rigtig har fået taget hul på. Menneskets spor i landskabet gennem tiderne behøver jo ikke at være særligt flotte eller monumentale. De behøver ikke at være smukke. De behøver slet ikke at være unikke, og de behøver bestemt ikke at være æstetiske oplevelser.

Formentlig vil kun få ud over historikernes kreds umiddelbart kunne se noget interessant i de mere ydmyge spor, og det rejser naturligvis et formidlingsproblem for os. Det ældre bevaringsarbejde var hovedsagelig rettet mod det unikke og det skønne, medens kulturlandskabsbegrebet især retter sig mod det typiske. Denne omstændighed gør det uomgængeligt at få forskerne til at deltage i prioriteringsarbejdet. Det er blevet fremhævet, at netop forskningen kunne skabe forståelse for værdierne, og gav de enkelte elementer en stor oplevelsesværdi.

Adskillige har været inde på behovet for objektivisering af bevaringsinteresserne og dermed af prioriteringsarbejdet. En sådan objektivisering er nødvendig for at kunne overbevise politikere og andre om berettigelsen af den foretagne prioritering. Det synes at være et gennemgående træk, at objektiviseringen består i at sætte levnene i relation til den samfundssituation, som skabte dem. For Gotlands vedkommende rekonstruerede man 1600-tallets kulturlandskab for derefter at sammenligne med nutidens landskab, med henblik på at afgøre i hvilke egne 1600-tallets landskab var bedst bevaret. På tilsvarende vis har landsbyregistreringen i Fyns amt beskæftiget sig med levn fra dyrkningsfællesskabets landsby ved en tilsvarende kartografisk sammenligning.

I realiteten er denne fremgangsmåde nøjagtig den modsatte af den traditionelt anvendte. Vi er jo vant til at tage udgangspunkt i, hvad vi kan se i dag, når vi færdes i landskabet, og satse på at bevare de iagttagne smukke, interessante eller gamle enkeltelementer. Med nyorienteringen af bevaringsarbejdet bliver udgangspunktet derimod "Hvordan var det", og hvad er der i dag bevaret af denne situation enten over eller under jorden. Det afgørende bliver herefter, hvordan levnene passer ind i den oprindelige situation, og hvilke funktioner de har haft, og man må finde ud af at bevare såvel det typiske som det enestående. Alle historiske perioder har afsat sig spor i landskabet, og de spor må således vurderes i forhold til den situation, de er et produkt af.

Der er utrolig lang vej tilbage, men skulle det lykkes for os at lave en rimelig pålidelig grundregistrering ejerlav for ejerlav, og få

prioriteret registreringen, så står jo endog det afgørende arbejde tilbage, nemlig at få de enkelte udvalgte elementer bevaret og sikret for eftertiden.

I bund og grund er dette et økonomisk og dermed et politisk problem, men vi kan håbe og tro, at den stærke prioritering af miljø-interesserne også vil komme bevaringsarbejdet til gode.

Mange har beskæftiget sig med plejeproblemerne. Et kulturlandskab er jo i princippet et plejet landskab, netop fordi det er et menneske-udnyttet og -påvirket landskab. Stævningssskove, parker, overdrev, heder m.v. kræver alle vedligeholdelse for at kunne forblive ikke i deres naturtilstand, men netop i deres kulturtilstand. Nogle har ment, at man måske skulle koncentrere arbejdet om de situationer, hvor der i dag er konflikter, altså udføre en slags bevaringsarbejdets nødarkæologi med de nødtørftige ressourcer, der i dag står til rådighed. Eller måske skal man begynde med de større visioner. Det kan jeg jo gerne prøve at gøre, eftersom jeg ikke sidder og administrerer bevaringsarbejdet, og dermed står til ansvar for det.

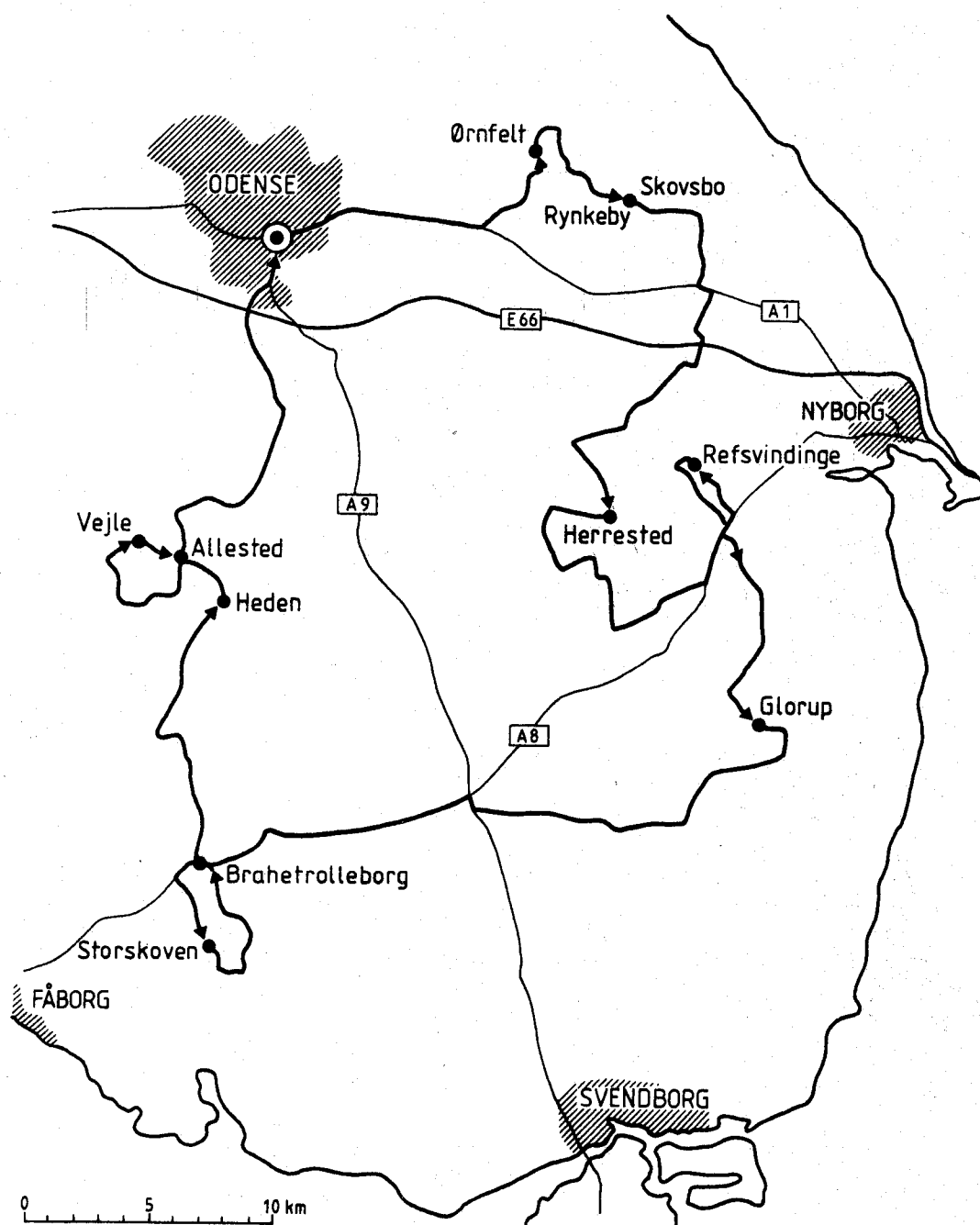
Det var nok en grundig overvejelse værd om ikke hele lovgrundlaget trænger til en gennemgribende revision. Med Fredningsstyrelsens nye vejledninger er der, som vi har hørt, lagt stor vægt på kulturlandskabet som det samlede begreb, hvilket egentlig går på tværs af det eksisterende lovsystem. Fredningslovgivningen er jo i princippet stadig bygget op efter bevaringsideologien fra århundredets begyndelse, hvor man anså kulturlandskabet som en trussel mod bevaringsinteresserne, og hvor man derfor spaltede lovgivningen op i en naturfredningslov på den ene side, der skulle tage vare på den uberørte natur, og en bygningsfredningslov på den anden side til værn for de flotte menneskelige monumenter, idet begge dele ansås for at være truet af det moderne kulturlandskab, eller med et andet ord produktionslandskabet. Med den nye erkendelse af, at kulturlandskabet er et samlende begreb for "natur", bygninger og produktionslandskab har vi ikke længere brug for den spaltede fredningslovgivning. Vi har mere brug for en samlet lov, som varetager de antikvariske interesser. En lov som altså dels går på naturen og dels på menneskets spor i den. Vi har været inde på andre bevaringsinstrumenter som bevarende lokalplaner og skattemæssige begunstigelser. Det var opmuntrende at høre, at 80% af fredningerne i Danmark foregår frivilligt. Det tyder jo på, at man kunne komme langt med nogle mindre økonomiske opmuntringer i form af skattelettelser,

hjælp til forsikringer eller lignende.

Det sidste hovedproblem, som gentagne gange har været berørt, er indarbejdningen af de kulturhistoriske hensyn i planlægningen og de administrative beslutningsprocesser som sådan. Egentlig har det været positivt at høre fredningsmyndighedernes vurderinger af de gunstige muligheder for, at den registrering af bevaringsinteresserne og fredningsplanlægning, der er foretaget, vil få indflydelse på den daglige administration ikke blot i amterne men tillige i kommunerne. De registranter, der er tale om, vil fremover blive meget værdifulde hjælpemidler, det er jeg heller ikke selv i tvivl om. Der er nok heller ingen tvivl om, at udsendelse af disse informationer til ejere og brugere af de pågældende ejendomme vil have en vis betydning. Men ellers ved vi i dag alt for lidt om, hvilke muligheder der ligger i den pædagogiske formidling, og hvor begrænsningerne ligger i dette arbejde.

På arrangørgruppens vegne kan jeg konkludere, at symposiet fuldt ud har levet op til vore forventninger. Det har virket utroligt inspirerende at høre synspunkter fra så mange forskellige faggrupper og institutioner med vidt forskellige problemer. Det har været meget oplysende at kunne sammenligne bevaringsproblemerne i Sverige og Danmark, ligesom der har været mange spændende diskussioner mellem forskere og administratorer om mulighederne for samarbejde på dette spændende felt, der hører til blandt øjeblikkets mest brændende politiske spørgsmål, nemlig hvad man kan gøre for at bevare miljøet som sådan, og herunder også bevare miljøets historiske indhold, eller, som jeg vil udtrykke det i denne sammenhæng, bevare landskabet som historisk kilde.

EKSKURSION: 1000 års kulturlandskab på Fyn.

ØRNEFELTOMRÅDET, - LANDSBYERNES ANLÆGGELSE

af Erland Porsmose

Landskabet mellem Odense og Kerteminde når intetsteds højder på mere end 25 meter over havet. Ved første øjekast ligner det en almindelig flad moræneslette, men ved nærmere betragtning viser den centrale del af området sig at bestå af parallelt løbende langstrakte småbakker, der strækker sig i retning mod Odense Fjord. Morænelersbakkerne adskilles af paralleltløbende små bække omgivet af brede engdrag på sandbund, efterlandensker fra smeltevandsafløb i istidens slutfase.

Landsbyerne i dette område er placeret efter ret faste geografiske principper, således som det fremgår af kortet, der angiver bebyggelsens fordeling ud fra et skattemandtal fra 1511. Landsbytomterne er anlagt på toppen af de langstrakte moræneøer, og ejerlavsgrensene følger de naturlige skel, som smeltevandsafløbene trækker. På denne vis bestemmes landsbyernes størrelse (antal gårde) af bredden på de moræneøer, på hvis top de er anlagte.

I årene fra 1975-80 fungerede dette område som specielt undersøgelses område for Projekt Landsbyens Opståen og Udvikling, der lededes af Torben Grøngård Jeppesen og undertegnede. Med henblik på at datere landsbyernes anlæggelse foretoges mindre udgravninger i de eksisterende landsbyer i området, samt en større kontroludgravning på tomten af landsbyen Kirsinge (ved nuværende Ørnfelt), der i 1651 nedlagdes under hovedgården Ulriksholm. Samtlige disse landsbyer synes anlagt i 1000-(1100-)tallet, hvor der øjensynlig er sket en stabilisering af den "vandrende" jernalderby. Den stationære landsbys fremkomst synes at stå i sammenhæng med en samtidig intensivering af agerbruget i forbindelse med ibrugtagningen af muldfjælspløven og indførelse af det middelalderlige vangebrug. Produktionsstigningen gjorde det samtidigt muligt at ernære en egentlig købstadsbefolkning samt at opbygge en verdslig og gejstlig øvrighed baseret på faste afgifter. Formentlig har selve kirkebyggeriet tillige spillet en rolle. Kirkerne i dette område er placeret med en fast indbyrdes afstand og tilsyneladende efter et fælles system, hvilket synes at fordre, at landsbyerne ikke kan være ældre end det ældste kirkebyggeri (af træ), da man næppe kan tænke sig, at kirkebyerne uafhængigt af kirkerne skulle være placeret med en sådan

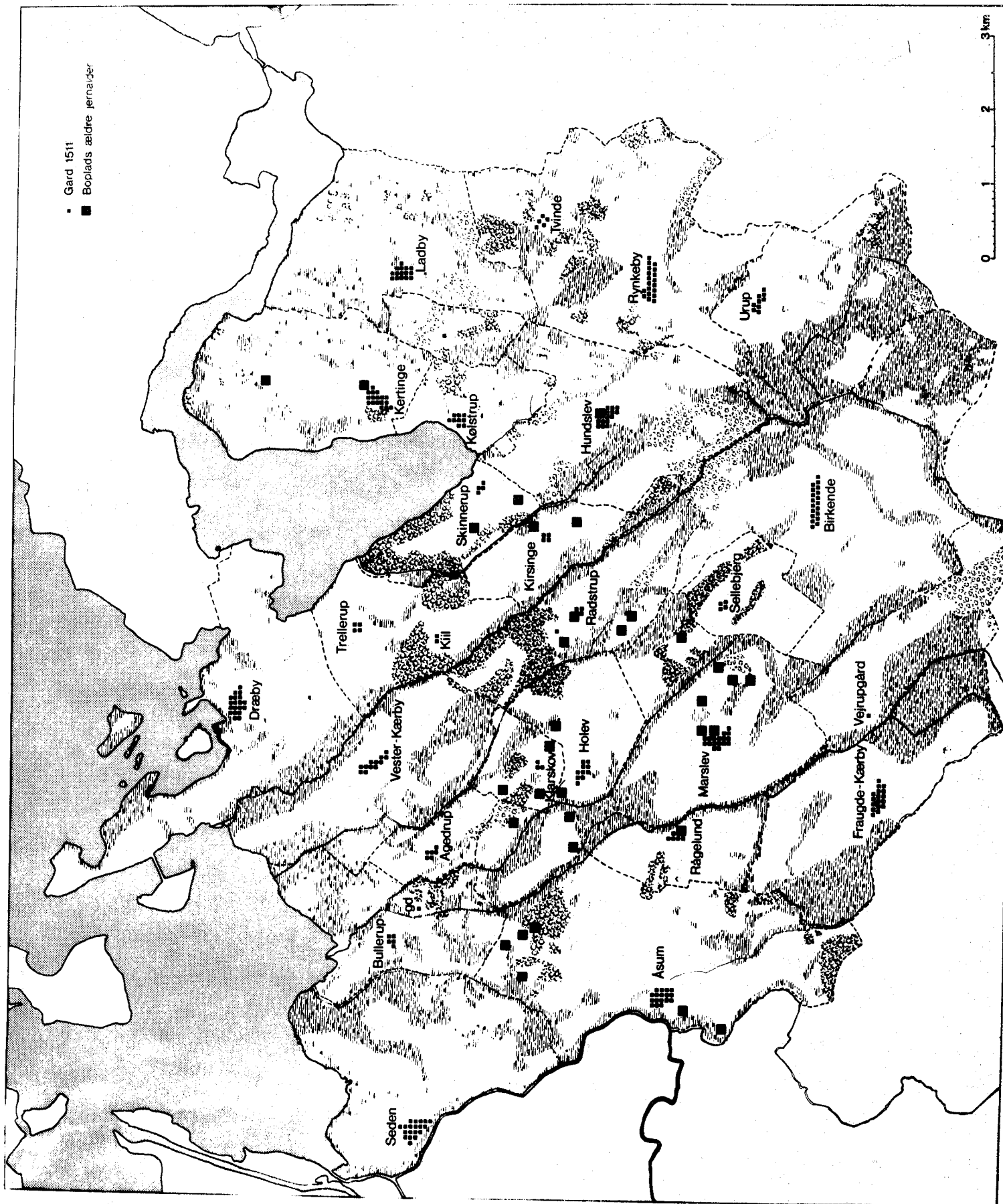

Fig. 1. Bebyggelsens fordeling 1511 på Nordøstfyn og kendte ældre jernalder-boplads, på baggrund af kulturlandskabets fordeling af ager, eng og skov (ca. 1800)

fast afstand. Den kristne kirkes komme betød tillige et afgørende brud med den hedenske gravskik, hvor gravpladsen normalt var placeret nogle hundrede meter fra bopladsen. Nu flyttede gravpladsen, den indviede jord og helligdommen ind i selve landsbyen, hvad i sig selv må have haft en stabiliserende indflydelse.

I projektets undersøgelser blev der også lagt vægt på at lokalisere den forudgående jernalderbebyggelse i området, ikke mindst naturligvis de vikingetidige landsbyer, der var umiddelbare forgængere for de nuværende landsbyer. I forbindelse hermed foretoges markrekognosceringer af den centrale del af området (Rågelund, Marslev, Hølev, Radstrup, Kirsinge og Skinnerups ejerlav), endvidere blev der foretaget luftrekognosceringer, og over den nedlagte landsby Kirsinges ejerlav blev der for hver 50 m. gravet et prøvehul. Resultatet heraf blev for vikingetidens vedkommende ret beskedent (to lokaliserede bopladsområder), medens rekognosceringerne viste sig yderst givende for ældre jernalders vedkommende. På kortet er angivet bopladsfundene fra den ældre jernalder. Der synes ikke at være tvivl om, at hver "moræneø" i området i ældre jernalder var udnyttet til selvstændig bebyggelse, og at ejerlavssystemet og ejerlavsgrænserne dermed fulgte det samme princip som 1000 år senere. Dog med den forskel at selv de mindste moræneøer, der i middelalderen ikke kunne bære et selvstændigt landsbyejerlav, i ældre jernalder synes udnyttet til selvstændig bebyggelse. Skønt vi endnu ikke kender antallet af bebyggelsesenheder, kan vi således konkludere, at bebyggelserne i dette område o. Kristi fødsel lå tættere end i middelalderen. Dette har naturligvis fordret et klart defineret skelsystem og en udviklet samfundsstruktur til regulering af stridigheder omkring de sparsomme ressourcer. Inden disse undersøgelser var afsluttet stod det dog klart, at det var muligt at spore vikingetidens bebyggelse ved hjælp af marknavne på gammelby og gammeltofte.

HERRESTEDOMRÅDET - HERRESTED GAMMELTOFTE

af Dorte Nørregaard Madsen

Ekskursionens andet stop galdt Herrested by. Herrestedområdet er det andet undersøgelsesområde i forbindelse med projektet - Landsbyens opståen og udvikling.

Spørgsmålet "hvor længe har Herrested by ligget på dette sted?", fik vi svar på under gennemgangen af Ørnfelt-området. Herrested har til trods for sin før-vikingetidig navneendelse -sted, ikke ligget på denne plads længere ned end til overgangen mellem vikingetid og middelalder. Et af de spørgsmål, der melder sig i denne forbindelse, er selvfølgelig "eksisterede byen før dette tidspunkt, hvis ja, hvor lå den så?" Dette spørgsmål er vi så heldige at kunne besvare i dette tilfælde, fordi Herrested Gammeltofte er kendt og lokaliseret.

Gammeltofte er en speciel gruppe marknavne, som er overleveret til os hovedsageligt fra markbøgerne til 1688-matriklen og udskiftningskortene fra o. 1800. De er interessante fordi de fortæller: a) at der har ligget en bebyggelse på stedet, tofte betyder den grund hvor huset eller gården lå. b) de fortæller, at der fandtes en ny tofte på det tidspunkt, hvor navnet blev dannet. c) de fortæller, at det bebyggelsesflyt, der er tale om, ikke er sket meget tidligere end det dyrkningsfællesskab, hvor Gammeltoften indgik i som marknavn. Der er altså en rimelig mulighed for, at disse Gammetofte-lokaliteter dækker over forgængerne til vore nuværende landsbyer.

Herrested Gammeltofte er lokaliseret ved hjælp af udskiftningskortet fra 1796. Som bilag findes der et udsnit af kortet med den nuværende bykerne. Umiddelbart vest for denne står marknavnet Gammeltofte. Stedet er blevet rekognosceret, og der blev fundet en del blødtbrændt keramik, som hører hjemme i tiden umiddelbart før middelalderen.

Herrested Gammeltofte er ikke nogen enkeltstående foreteelse på Fyn. Der er i alt registreret 73 Gammeltofte navne på Fyn. Det jeg vil gøre i mit speciale er at tage udgangspunkt i en kulturgeografisk analyse af de bevarende Gammeltoft-lokaliteter i et antal udvalgte områder i Danmark. Områderne vil blive forsøgt placeret på en sådan måde, at resultater fra andres undersøgelser af perioden yngre jernalder-tidlig middelalder kan inddrages. Dette skulle kunne blive et bidrag til en belysning af bebyggelsesudviklingen umiddelbart forud for

fastlåsningen af vore nuværende landsbyer.

Jeg vil nu kort ridse op, hvad der vides om Herrested bys udvikling i tidlig middelalder. Den er nævnt første gang i de skriftlige kilder i 1231. Der hersker dog nogen usikkerhed om denne første form. I dag ligner Herrested by en ganske almindelig landsby, men ikke desto mindre, har den haft købstadsprivilegier. Disse privilegier havde den fra Kong Valdemar Sejrs tid til Valdemar Atterdag, som er den sidste konge, der bekræfter dem. Det der kan udledes heraf, er, at Herrested i hvert fald på papiret har været købstad i en del af middelalderen. Det interessante er så, har Herrested fungeret som købstad? I 1983 blev der foretaget en mindre gravning af Kerteminde og Nyborg Museum samt Odense Universitet i forbindelse med en påtænkt udvidelse af kirkegården. Hovedformålet med gravningen var at forsøge at påvise middelalderlige købstadslag. Udgravningsfeltet havde delvist været dækket af Herrested præstegård, indtil den blev flyttet ud efter en brand i 1843. Udgravningsresultaterne var dog skuffende i forhold til problemformuleringen. Det middelalderlige kulturlag var meget tyndt og tillige omrodet af senere aktiviteter i området. Der blev dog fundet enkelte stolpehuller med keramik fra sen vikingetid/tidlig middelalder. Genstandsmaterialet var heller ikke "købstadsagtigt", det var sortbrændte fade/såle/kogekar. Den eneste genstand der er fundet er et stykke ben, som muligvis kan være forarbejdet til en kam. Alt i alt er det stadig ikke muligt at sige, at Herrested har fungeret som købstad.

Et indicium for eksistensen af en fungerende købstad kunne være kirken. Det er en "set med landsbyøjne" meget stor kirke. Den er bygget af to gange, idet den vestlige del af skibet og tårnet er en senere tilføjelse. Den er oprindelig opført i rent kvadermurværk med profileret sokkel, senere er den blevet dækket af et gråt pudslag. Indgangsportalen i tårnet stammer fra den oprindelige kirke, men er blevet flyttet i forbindelse med opgørelsen af tårnet.

Årsagen til fortabelsen af købstadsrettighederne melder kilderne intet om, men årsagen skal måske søges i områdets videre økonomiske udvikling, som der vil blive redegjort for i ekskursionens næste indlæg.

HERRESTEDSOMRÅDET

af Erland Porsmose

Den senmiddelalderlige krise og godssystemets udvikling (1300-1800)

Afstanden mellem Ørnfeltområdet og Herrestedområdet er kun 15 km, men alligevel har bebyggelsesudviklingen i de to områder formet sig meget forskelligt, og jeg foretager på den baggrund i øjeblikket en sammenlignende analyse af de to områders udvikling med henblik på at trænge dybere ned i årsagsforholdene. Ørnfeltområdet har som helhed en forholdsvis rolig udvikling fra 1300 til 1800, og midt under den senmiddelalderlige krise oprettes tilmed en ny købstad, Kerteminde, i tilknytning til området. Herrestedområdet fremviser derimod det mest voldsomme eksempel på en senmiddelalderlig regression på Fyn, ligesom stordriftens udvikling i nyere tid fik meget store konsekvenser i dette område.

I modsætning til Ørnfeltområdet er egnen omkring Herrested et typisk indlandsområde. Terrænet stiger fra 50 til 100 meters højde og omfatter rene dødisområder, markerede tunneldale foruden mere sletteprægede områder. Som helhed er området stærkt præget af skovbevoksning (jvf det rekonstruerede kort over området 1682). Klimaet er på årsbasis væsentlig koldere og nedbøren 1/3 større end i Ørnfeltområdet. I 1600-1700-tallet var egnen karakteriseret af en udpræget havredyrkning, der indebar, at havren måtte anvendes såvel til brød som til øl.

I sognene Hellerup, Herrested og Ellested kendes ikke færre end 6 i middelalderen nedlagte landsbyer (Lunkendrup, Tyderup, Sepedrup, Tårup, Ellested og Nielstrup). Hertil kommer, at Herrested by gentagne gange fik stadfæstet købstadsprivilegier i 1200-1300 tallet, men herefter sank ned til at blive almindelig landsby. I forbindelse med undersøgelsen er de nedlagte landsbyer blevet lokaliseret ved markrekognosceringer, ligesom nævnt i det foregående indlæg er der foretaget udgravninger i Herrested med henblik på at fastslå, om byen har haft reelle købstadsfunktioner.

De tre sogne rummer hver en hovedgård: Hellerup, Ravnholt og Lykesholm, der i dag har fælles ejer og drives som et samlet godskompleks.

REKONSTRUKTION 1682

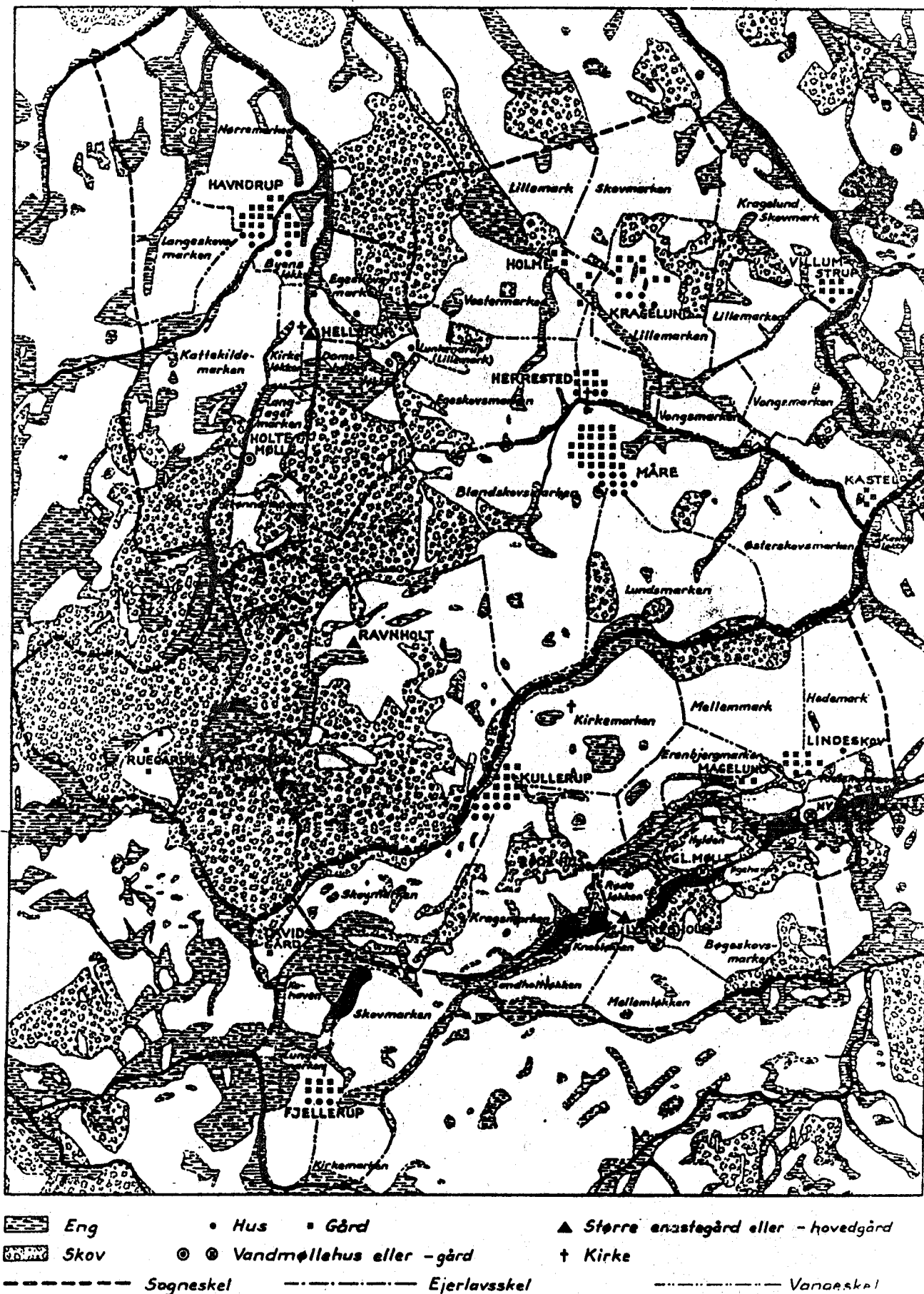

Fig. 1. Herrested-området. Rekonstruktion 1682.

Hellerup omtales allerede som en betydelig hovedgård i 1400-tallet. Den synes at have opslugt landsbyen Hellerup i senmiddelalderen og ligger nu alene ved Hellerup kirke. Ravnholt var endnu først i 1500-tallet ikke mere end en stor bondegård, men godset byggedes metodisk op i løbet af de næste 150 år. Første skridt var at udkøbe samtlige lodsejere fra skovområdet Ruerne i sognets vestlige del (i 1682 lå skovgårdene Ruegårde her), og i 1550 érne kunne Ravnholt tage lovhævd på sit skov-enemærke. Det er netop karakteristisk for stordriftens udvikling i denne periode, at adgangen til skovarealer prioriteredes meget højt. Ager-jorden måtte skaffes fra nabolandsbyen Atterup, hvis 9 gårde nedlagdes omkring 1625, idet dog 3 af byens gårde flyttede mod nord til sognets store landsby Måre. I 1665 lå hele sognet samlet under hovedgården, der havde opnået birkeret og patronatsret til kirken. Ravnholt greb drastisk ind i sognets bebyggelsesstruktur og egaliserede de 5 landsbyer, Herrested (og Holme), Kragelund, Villumstrup, Kastel og Måre. I 1780'-erne tog man skridtet fuldt ud og egaliserede samtlige gårde i sognet under ét, således at de godt 50 gårde i Herrested sogn herefter var lige store i grund, ressourcer og afgifter.

Lykkesholm hovedgård i Ellested sogn var allerede et storgods i 1300-tallet. Gården hed da Magelund og var placeret på et imponerende voldsted (ved gårdene Magelund på 1682 kortet). Hele Ellested sogn udgjorde da Magelund fang og birk. Senere flyttede hovedgården til sin nuværende placering i bunden af tunneldalen og skiftede samtidigt navn til Lykkesholm. Omkring 1500 synes gården at være sunket ned i fæstegårdenes rækker, men sidst i 1500-tallet startede en ny opbygnings-fase. Først i 1600-tallet nedlagdes landsbyen Ammendrup umiddelbart syd for Lykkesholm.

I 1680'erne omdannedes landsbyen Fjellerup til en ladegård under godset, men eksperimentet blev ret hurtigt opgivet og landsbyen gen-oprettet. Til gengæld lagdes Magelundgårdene i 1700-tallet under hoved-gårdens marker. Naturligvis blev også landsbyerne i Ellested sogn egali-seret i forbindelse med denne stordriftsudvikling. Allerede i midten af 1400-tallet omtales Lykkesholms mølle. Senere anlagdes endnu en mølle i tunneldalen, herefter de to møller fik de lidet opfindsomme navne Gammel og Ny Mølle. Sidstnævntes bygninger befinder sig i dag på Frilands-museet.

Set fra et bevaringsmæssigt synspunkt rummer området adskillige værdifulde levn fra perioden 1000-1800. Jeg skal i denne forbindelse se

bort fra de bevarede landsbyers struktur og de eksisterende hovedgårdsbygninger og henlede opmærksomheden på de mere oversete forhold, som tomterne af ialt en halv snes middelalderlandsbyer, der ligger frit tilgængelige for arkæologiske undersøgelser. Herudover rummer området en række voldsteder og mølledæmningsanlæg af stor arkæologisk interesser, og hertil kommer hele hovedgårdslandskabet med alleer, fritstående træer og trægrupper, bevarede mose og engstrækninger, foruden naturligvis skovene. De sidstnævnte rummer, som følge af de voldsomme omstruktureringer, mange levn i form af diger og ikke mindst højryggede agre. Tilsammen udgør Herrestedområdet et godt eksempel på landbebyggelsens strukturudvikling fra 1000 til 1800 og de ofte oversete bevaringsinteresser, der knytter sig hertil.

NYHAVE - STÆVNINGSSKOV

af Erland Porsmose

Lidt uden for den store Nyhaveskov i Revsvindinge sogn ligger en uanselig skovparcel på et par tdr. land. Skoven er imidlertid bemærkelsesværdig ikke blot ved at være en stævningsskov, men ved at være i drift som sådan. Den nuværende ejer af skoven har siden 1937 fortsat den traditionelle drift af skoven, der er inddelt i en række hugster. Efter afdriften af en parcel, tyndes de nye skud ud efter 10-12 år, og efter 20 år er parcellen moden til brændehugst. Foruden den stævned lavskov står endnu en række overstandere af eg og bøg tilbage i skoven, skønt den nuværende ejer har fældet de bedste af gavntræerne. Selvom skoven ikke længere udnyttes som gærdselsskov til produktion af staver og ris, får man dog her en glimrende illustration af stævningsskovsdriften.

Allerede med Fyns vedtægt fra 1473 forbeholdes overskoven eller oldenskov (dvs. ege og bøge træerne) for godsejeren, medens bønderne fortsat kunne udnytte lavskoven som stævningsskov.

Omkring 1800 regnede man med, at halvdelen af det fynske skovareal var i drift som stævningsskov. Princippet i en stævningsskov er det simple, at man ved at stævne eller med et andet ord styne træerne i rodhøjde opnår en hurtigere genvækst, end ved en regulær nyplantning, på grund af at træernes rodsystem bevares intakt. Den hurtige genvækst af skud kan ved udttynding levere det fornødne gærdselsmateriale til de tidligere altdominerende flethegn. Efter udttyndingen fik de tilbageblevne 1-2-3 stammer lov til at vokse, indtil de som 15-20 årige var modne til hugst til brænde eller gavntræ. I forbindelse med den regelrette inddeling af skoven i hugster, og de fremkomne lysninger i skovbunden, kunne stævningsskoven endvidere udnyttes til høslet og græsning for kreaturerne.

Efterhånden som flethegnene afløstes af levende hegn og senere pigtråd mistede gærdselsskovene deres altafgørende betydning. En række af skovene blev dog fortsat stævned i forbindelse med brændeproduktion, men i dag må det betegnes som en stor sjældenhed at se en stævningsskov i drift.

Pudsigt nok ved vi netop for Refsvindinge sogns vedkommende god besked med, hvordan stævningsskovsdriften skulle udføres, og hvor vigtigt det var at beskytte gærdselsskovene mod rovdrift. I en bylov udstedt af

gødsejeren på sognets hovedgård, Juulskov i 1773 gives der nemlig detaljerede forskrifter for driften af sognets gærdselsskove. Som et levende fortidsminde rejser gærdselsskoven særlige bevaringsproblemer, omend vi i dette tilfælde kan glæde os over traditionens sejlivethed. På den anden side er stævningsdriften faktisk en effektiv måde at dyrke brænde på, og med den øgede interesse for brændefyr skulle det vel være muligt at motivere en del for at genoptage stævningsdriften evt. i kombination med offentlige beskæftigelsesarbejder. I hvert fald er stævningsskovene et meget væsentligt element i det historiske landskab, og pædagogisk set af meget stor betydning for den konkrete formidling af landboforholdene i dyrkningsfællesskabets tid. Hertil kommer, at stævningsskovene også byder på en meget artsrig flora bundet til den stadige "vekseldrift". Til gengæld har vi her at gøre med et fortidsminde, der ikke lader sig bevare uden permanent pleje.

OM STENGÆRDERNE PÅ GLORUP VED SVINDINGE

Af Niels Hørlück Jessen

For hovedgårdenes vedkommende startede udskiftningen i 1400-tallets anden halvdel, kulminerede i 1600-tallets sidste halvdel og ebbede ud i løbet af 1700-tallet. Indtil da var hovedparten af landets hovedgårde med i landsbyfællesskabet på lige fod med de andre gårde. Udskiftningen blev som regel efterfulgt af en udflytning, hvorved bygningerne kom til at ligge på de nye arealer for at reducere afstanden. Som regel blev den enkelte hovedgårds tilliggende ved samme lejlighed udvidet med jord, der skaffedes ved at nedlægge et par bøndergårde eller hele landsbyer.

Stengærderne på Glorup er således meget gamle i forhold til stengærde på andre hovedgårde. Dette sammen med den ressourcekrævende indsats det er først at samle sten, dernæst at flytte dem til det sted, hvor de skal bruges og endelig at opføre gærderne har medført, at Christoffer Valkendorf har ligestillet det med at bygge en ny kirke, opføre en ny hovedgård og erhverve alle bøndergårde i sognet (bilag 1). Han har selv ladet tavlen fremstille og ophænge i Svindinge kirke, hvor den endnu hænger i koret.

Da Christoffer overtog hovedgården, var den udskiftet af fællesskabet, idet der er bevaret et tingsvidne fra 2. maj 1498, hvor Christoffers far, Henning Valkendorf, får herredstingets bekræftelse på hans rette Gods og Enemærke til Glorup Hovedgård (bilag 2). Dette tingsvidne er så detaljeret, at enhver kunne finde rundt langs de nye skel. Ved eventuelle senere bataljer med naboerne skulle der hermed ikke være tvivl om enemærkets afgrænsning.

Ordet stendige eller -gærde forekommer ikke i teksten. Derimod fremgår det klart, at der findes gravede diger. Ligeledes er det nærliggende at opfatte "den gamle "griffth"" som en grøft.

For gærdets vedkommende er der sandsynligvis tale om et risgærde. Havde det været et stengærde, havde det fremgået eksplicit af teksten, foruden at indholdet på Christoffers tavle i Svindinge kirkes kor ikke ville være i overensstemmelse med sandheden.

Glorups nye tilliggender blev hermed det sydøstlige hjørne af Svindinge og Torups ejerlav omkring Holmesø.

På nuværende tidspunkt er det svært at sige, hvor selve gården lå, før Christoffer opførte Glorup af ny. Måske lå den på samme sted. En anden mulighed er, at den har ligget sammen med nogle gårde omkring den middelalderlige kirke midt på hovedgårdens nuværende enemærker umiddelbart vest for de nuværende avlsbyg-

ninger. Hvis dette er tilfældet, medførte dens udskiftning, at både kirke og landsby er blevet revet ned og genopført 1 km. længere mod vest.

Sandsynligvis har store dele af Glorups nye tilliggender indtil da ligget hen som overdrev for gårdene i Svindinge og Torup. Landskabet domineres af moræneler med smeltevands- og ferskvandssand med mange sten i sognets sydlige del. Stadigvæk kaldes en afdeling af skoven, der strækker sig ind over grænsen til Langå sogn "Stenhaven" (G.I. 1312, II NØ)(bilag 3).

Efter udskiftningen af Glorups jorder har næste projekt været at samle stene- ne af for at kunne bryde overdrevet op til agerjord. Det er sandsynligvis de selvsamme sten, Christoffer Valkendorf i 1599 roser sig af at have brugt til stengærder langs godsets skel ind mod naboerne. Muligvis er der også en forbin- delse mellem opførelsen af stendigerne og Torups forsvinden. Landsbyen bliver nedlagt i 1500-tallets sidste halvdel, og jorden lagt under Glorup (Danmarks Stednavne bd. 13, s. 156). Sandsynligvis er stendigerne øst for bækken en udlø- ber af en sag, der er nævnt i kancelliets brevbøger i 1583. Her omtales, at Christoffer ønskede noget jord på Langå mark, som han ville inddrage under Glo- rups enemærker. Det forklarer, hvorfor matrikel skillet mellem Langå by og Glorup ikke følger det naturlige skel, nemlig bækken, men dels pludselig er en ret linie vinkelret væk fra bækken mod sydøst og dernæst vinkelret mod sydvest, dels er et stendige, og dels i dag er sognegrænse mellem Svindinge og Langå. Hvis det er tilfældet, har voldstedet øst for Holmesø intet med Glorup at gøre, fordi det før 1583 lå i Langå sogn. Det må da have forbindelse med Rygård, den gamle hovedgård i Langå sogn med de prægtige bygninger.

Stendigerne ville da markere territorieudvidelsen over for omverdenen og vise, hvor meget de adelige privilegier nu havde bredt sig ud i landskabet om- kring Glorup foruden reguleringen af sognegrænsen.

Grundlæggende synes stendigerne at have haft 3 funktioner:

1. at tjene som depot for sten, der er samlet sammen på agerjorden
2. at markere ejendomsskel
3. at hegne et areal mod husdyr

Stendiger er hovedsageligt blevet benyttet i forbindelse med, at et areal undtages den fælles dispositionsret til landsbyens jord. Opførelsen er således forbundet med afviklingen af dyrkningsfællesskabet.

Da tidspunktet for et areals udskiftning angiver det tidligste tidspunkt for gærdets opførelse, vil en typologisering af enemærkerne give de kronologiske rammer for dets alder. Vi vil samtidig få deres geografiske spredning, idet jeg mener at kunne finde stendiger omkring kirkegårde overalt i Danmark, at der kan findes stendiger om hovedgårdenes marker, hvis der fra naturens side er

tilstrækkeligt med sten, og at der er stengårder på den "almindelige" landbrugsjord, hvis der har ligget så mange sten på den, at de måtte fjernes af hensyn til landbrugsmaskinerne.

I det hele taget synes stendigerne først og fremmest at optræde som skel mellem forskellige kategorier af jord. I takt med enemærkernes fremvækst på dyrkningsfællesskabets bekostning skyder stendigerne op markerende skellet mellem privilegeret jord og upriviligeret jord. Stendigerne er derfor langt mere end skelmarkering og hegn. De er vidnesbyrd om dyrkningsfællesskabets afvikling og privilegiesamfundets skatte- og jordpolitik.

Som naturfredningsloven i dag er udformet, kan stendiger sikres ved de såkaldte "areal"-fredninger i henhold til Naturfredningslovens kap. III. På denne måde er ca. 160 km. fredet fortrinsvis ved frivillige deklarationer foretaget i 1950'erne og 60'erne. Kirkegårdsdigerne er automatisk fredet i henhold til lov nr. 455 af 23.9.1947 og en række cirkulærer.

Indtil nu har den største trussel mod stendigerne været bygge- og anlægsvirksomhed. I 1830'erne blev en stor del af de nordøstsjællandske stendiger slået til skærver og brugt ved makadamiseringen af Frederiksborg amts veje.

Samme skæbne er overgået en del af de østlollandske, der blev fragtet til Vestlolland. I Sønderjylland blev en del eksporteret til Sydslesvig og brugt til genopbygningen af landsdelen efter 2. verdenskrig.

I det økologiske system er stendigerne klassificeret som "småbiotop, der udgør refugium for et rigt varieret organisk liv, der foretrækker de specielle vækstbetingelser, den enkelte konstruktionsform byder på".

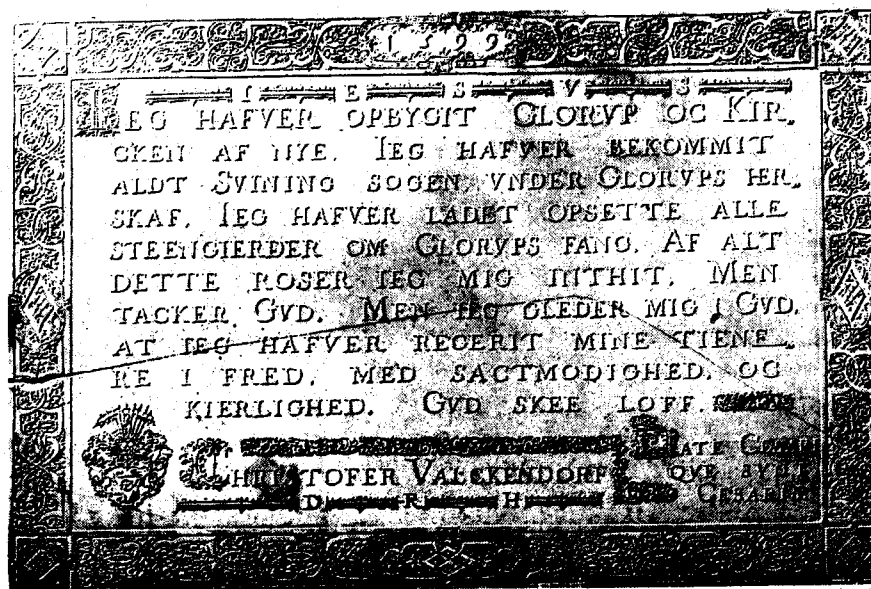
Den rige variation skyldes, at det enkelte stendige giver vidt forskellige levevilkår for planter og dyr. På solsiden gror der steppeplanter, der har deres oprindelse på de centraleuropæiske stepper, og som før i tiden holdt til på de åbne, vidtstrakte overdrev. Hvis der ikke er ret meget muld mellem stenene, gror der ofte stenurter og de ellers sjældne bregner som radeløv. Hugorme og firben nyder den varme, solen oplagrer i stenene, og hermelin og brud udnytter sammen med humlebier og hvepse mellemrummene mellem stenene til bolig. Menneskets aktivitet gennem tiden har især påvirket vegetationen på stendiger omkring bebyggelser. Hvis der f.eks. har været urtehaver ved et kloster, kan der findes urter, der har været brugt i klostrets køkken, til lægekunsten etc.

Stendigernes biologiske værdi er med andre ord lige så stor som den kulturhistoriske.

Bilag 1.

Christoffer Valkendorfs tavle over sig selv fra 1599. Tavlen hæn-
ger i Svindinge kirke, Gudme kommune.

Ieg hafver opbyggit Glorup oc Kirc-
ken af nye, Ieg hafver bekommit
aldt Svinning sognen, under Glorups her-
skaf, Jeg hafver ladet opsette alle
steengierder om Glorups fang. Af alt
dette roser jeg mig inthit, men tacker
Gud...

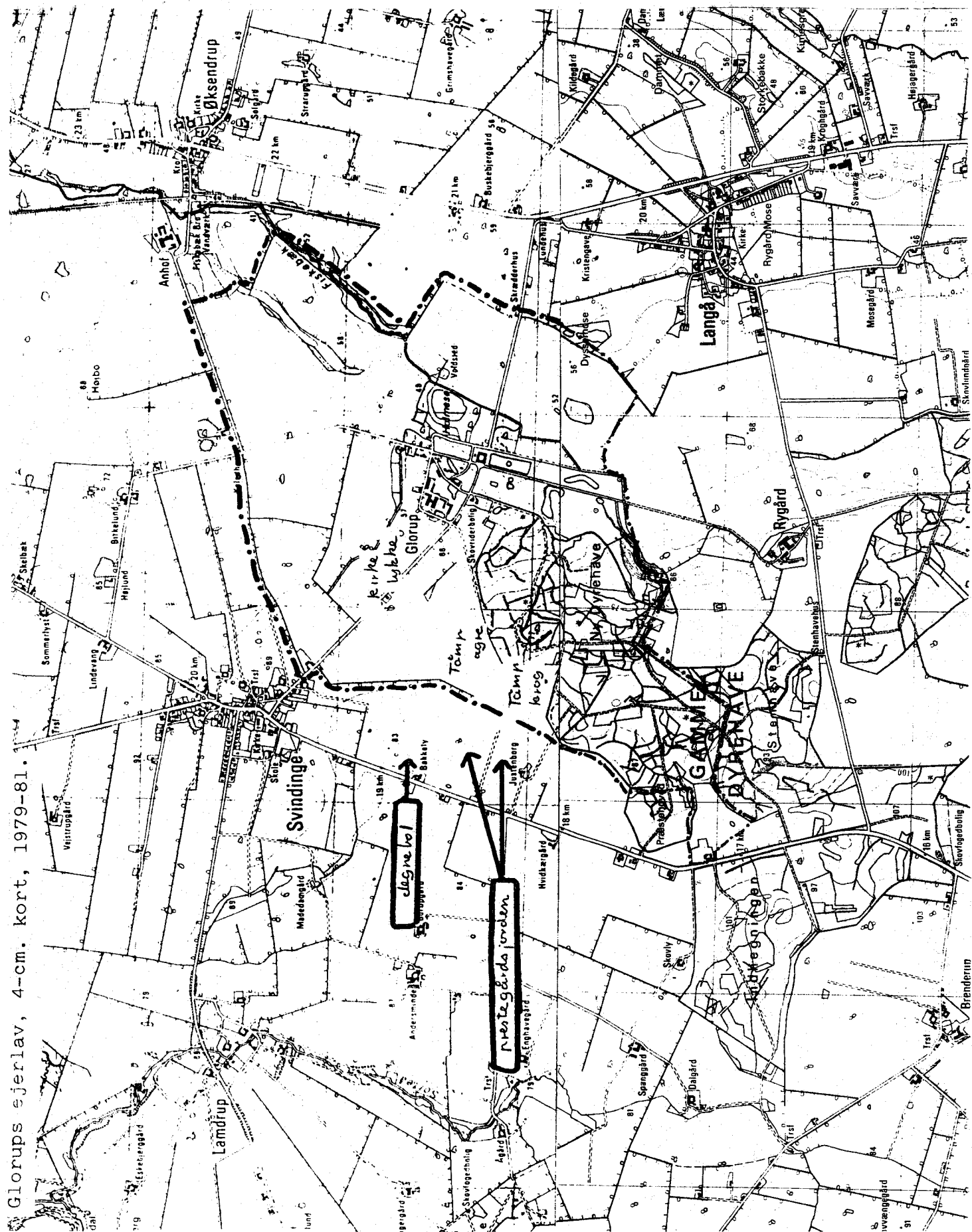

Tingsvidne fra Repertorium Diplomatarium RegniDanici Mediaevalis, 2. rk. bd. 5, s. 86:1498

Maj 2. Nis Huid i Glorop Herredsfoged i Gudme H., Knud Vrnæ, Jørghen Borquardß i Lackedorp, Per Olß i Offuenskoff, Karl Laurisß i Wixtrop, Per Ericß⁶ sstds. og Anders Dieghen i Gudbieregh. Onsd. før hellig Kors Dag invenc. paa Gudom H.s Ting fik velbyrdig Svend Henningh Wolckendorep i Glorop et Tingsvidne af 8 skellige Dannemænd: Bertil Daudß i Gisle, Hans Nielß ibid., Hans Jenß i Lørop, Knud Jenß ibid., Jess Perß i Brudeagher, Erich Hanß i Øxendrop, Jørghen Hanß i Swinninge og Jes Skredher i Lamdrop; hvilke vidnede, at de hørte og saa' samme Dag paa fornævnte Ting, at Henningh Walckendoreps Lovhøringe Otte Friiss i Heslagher og Marquard Hanß i Øxendorep kundgjorde, at de i Mandags hørte og saa', at Henningh Walckendorep selv 12. Riddermændsmænd gjorde Lov paa Lovhævd paa hans rette Gods og Enemærke til Glorops Hovedgaard først fra Torop til den gamle »griffth« og deraf frem mellem Mørckebøge og Prestejordhen og op ud med Prestejorden og saa ad det Dige, som hans Fader Axell Walckendorep lod kaste, og Diget langs ud indtil Holmeagher og saa ned ad Holmeagher indtil Bækken og saa Bækken for Skel indtil Skreppeengh og saa Gærdet for Skel indtil Kodedam, saa op ad en Ren paa Kodelycke og indtil »høffden« og saa deraf frem ad en Ren til en anden »høff« og saa den »vegen« indtil Renden og saa fra Renden over ad Vandet og ikke ad Landet; alt det, som findes inden fornævnte Aasteder, hvilket Henningh Walckendorep har »indwordh« med Lov paa Lovhævd for hans rette Enemærke til Glorops Hovedgaard; hvilken Lov som »wort« funden ved sin fulde Magt. Med vore Indsegl. Datum etc.

Perg. med [7] Segl: 1. Bomærke; 2. Utydeligt Skjold, maaske samme Signet som 8583 Nr. 2; 6. Utydeligt Skjold. (Straks til) Arkivet paa Glorup. LDipl.

[8582]

HØJRYGGEDE AGRE I STORSKOVEN, BRAHETROLLEBORG

af Torben Grøngaard Jeppesen

Et af de længere stop på busekskursionen rundt i det fynske kulturlandskab var ved Storskoven nær Brahetrolleborg. Målet var her - efter en lille gåtur i skoven - at præsentere deltagerne for et system af meget velbevarede højryggede agre i skovbunden. Systemet omfatter såvel "normale" ryggede agre som mere terrasseprægede agerstrimler. Udover besøget ved en af agerforekomsterne gik turen længere ind i skoven, hvor et system af keltiske agerspor - registreret af Viggo Nielsen for en del år siden - genfandtes - omend med noget besvær.

Ved systemet af højryggede agre indledtes diskussionen med dels en række betragtninger om fænomenet "højryggede agre", deres udbredelse og bevaring, og dels en kort forskningsoversigt over denne type agersystems udvikling fra vikingetid/tidlig middelalder og frem til 1800-tallet.

I 1600- og 1700-tallet og frem til udskiftningen omkring eller efter år 1800 var det fynske agerland næsten fuldstændig præget af højryggede agre. De gamle landsbymarker var opdelt i vange, disse igen i åse og sidstnævnte igen i de lange, smalle, ryggede agre med stærkt varierende længder, og bredder på mellem 6 og 16m, og højder på op til 1m. (Se fig. 1). Fra markbøgerne til Chr. d. V's matrikel fra 1680'erne får vi et detaljeret indblik i dette marksystems opbygning, idet vi her kan følge landmålerens minutiøse opmåling af hver agre, ofte et længdemål og 2 breddemål. Disse mange mål skulle anvendes til en skattemæssig vurdering (hartkornsberegning), men desværre omsattes målene ikke til kort i datiden. En eftertid har - med en omfattende arbejdsindsats - søgt at rekonstruere disse marksystemer for hele landsbyer, eksempelvis for Fjelsted by, udført af lektor Finn Stendal Pederesen, Odense Universitet. (Se Fjelstedgården, udgivet i Odense 1985). Originale kort med indtegnede agersystemer kendes dog. En række gamle udskiftningskort - specielt kortene fra 1700-tallet - har en tydelig indtegning af de mange tusinde agerstrimler, se eksempelvis kortet fra Pejrup, Vester Åby sogn, tegnet 1782.

I nutiden kan dette gamle agersystem, som set i fulgeperspektiv må have lignet et kæmpe vaskebrædt, stadig nogle steder iagttages - selv på det stærkt opdyrkede Fyn. I en række af vore skove kan som i Storskoven

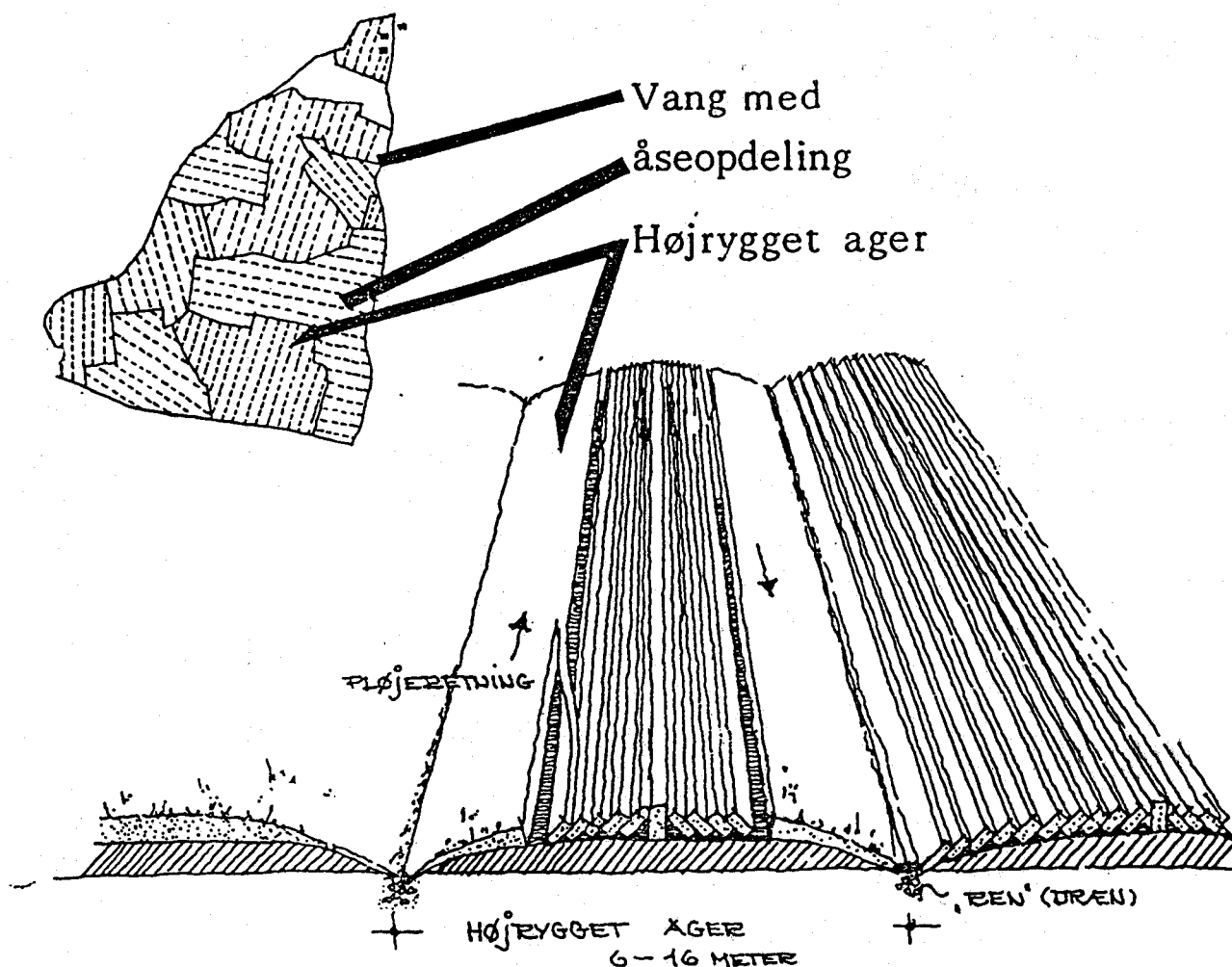

Fig. 1. Bymarkens opdeling i vang, ås og ager (højrygget ager)

tydelig iagttages højryggede agre i skovbunden. Sådanne skove findes på alle dele af Fyn. Ved flyrekognoscering i sommermånederne kan man i kornet iagttage lange mørke striber, som skyldes de gamle - nu udjævnede - "rener" (render). Den ekstra tykke muld disse steder sørger for, at kornet her er længere om at blive gult - et fænomen, som specielt kan iagttages efter et tørt forår. Kontrasterne set fra luften i kornet er så ekstra markante. Det er en stor oplevelse at se de store sammenhængende systemer fra luften - som i juni 1976, hvor foråret havde været meget tørt. Endelig kan det nævnes, at der ofte ved arkæologiske udgravninger, dvs. ved større systematiske afskrabninger af muldlaget (pløjelaget) kan iagttages rester af de gamle "rener" i den ellers gule undergrund.

Står man overfor større velbevarede højryggede agre i skoven, rejser sig spørgsmålet hurtigt, om der her er tale om gamle systemer? Er det middelalderens marker og pløjesor, vi ser? Gerne ville vi have

kunnet sige dette, men trods nærliggende, gamle mark-/stednavne med antydning til tidligere (middelalderlig) bebyggelse, er der nok i langt de fleste tilfælde tale om agersystemer anlagt - eller i det mindste brugt - langt op i mod år 1800. Sagen er nemlig den, at mange af de agre, vi ser i skovene, er bevaret i gammel fredskov, dvs. den skovvækst, der blev bevaret ved fredskovsloven af 1805. Og de gamle dele af skov, der ved denne lovgivning blev bevaret/udbygget, lå ofte i landsbyernes periferi. Oprindeligt var disse områder netop skov eller overdrev, men med de stigende kornpriser i 1700-tallets midte og slutning begyndte bønderne at inddrage selv overdrev og lysninger i skovene til korndrift. Der var på det tidspunkt mulighed for at sælge det ekstra korn til gode priser. Ved udskiftningen og fredskovsordningen blev disse skovarealer igen trykket ud af den ekstensive brug (som det sikkert har været). Netop agrene i Storskoven skal formentlig ses i dette lys. Bemærk fig. 2, hvor agerstrimlerne løber som lange lysninger i skoven. Kortet er et udsnit af udskiftningskort over Grønderup 1785, arealet er beliggende i ejerlavets periferi. På samme vis forholder det sig mest sandsynligt med mange af vore agersystemer (højryggede agre) i de fynske skove. Andre steder i landet med andre betingelser kan der sikkert findes langt ældre systemer. Trods den manglende høje ælde er det dog væsentligt at bevare et vist udsnit af disse agre, idet de dels har været "grundlaget" for det fynske agerbrug i mange generationer, dels er de sidste eksempler på et kulturlandskab, som var enormt udbredt indtil for blot 150-200 år siden - nært knyttet til det gamle landsbysamfund fra fællesskabets tid. At mange af disse agre ligger i skov - de kan også nogle steder iagttages i skel o. lign. på åben mark - er ikke ensbetydende med, at de ligger sikret mod ødelæggelse. Den moderne skovdrift med brug af store, tunge maskiner er en alvorlig trussel. Dette ses bl.a. i Storskoven.

Samtidig med erkendelsen af de højryggede agres enorme udbredelse og betydning for det gamle fynske landbrugssamfund melder spørgsmålene sig, hvorfor brugte man sådanne agre? og hvor gamle er de? Desværre mangler vi indgående undersøgelser af de fysiske agre i marken. Nogle steder i landet har man arbejdet med problemet, men egentlige gennembrud i forskningen har der ikke været tale om. Man kan derfor endnu kun gisne om svarene, men det ville være ønskeværdig, om forskningen tog problemet op. Det er ikke blot interessant at få belyst disse agres opkomst, men et så udbredt systems etablering og udvikling er et væsentligt led i

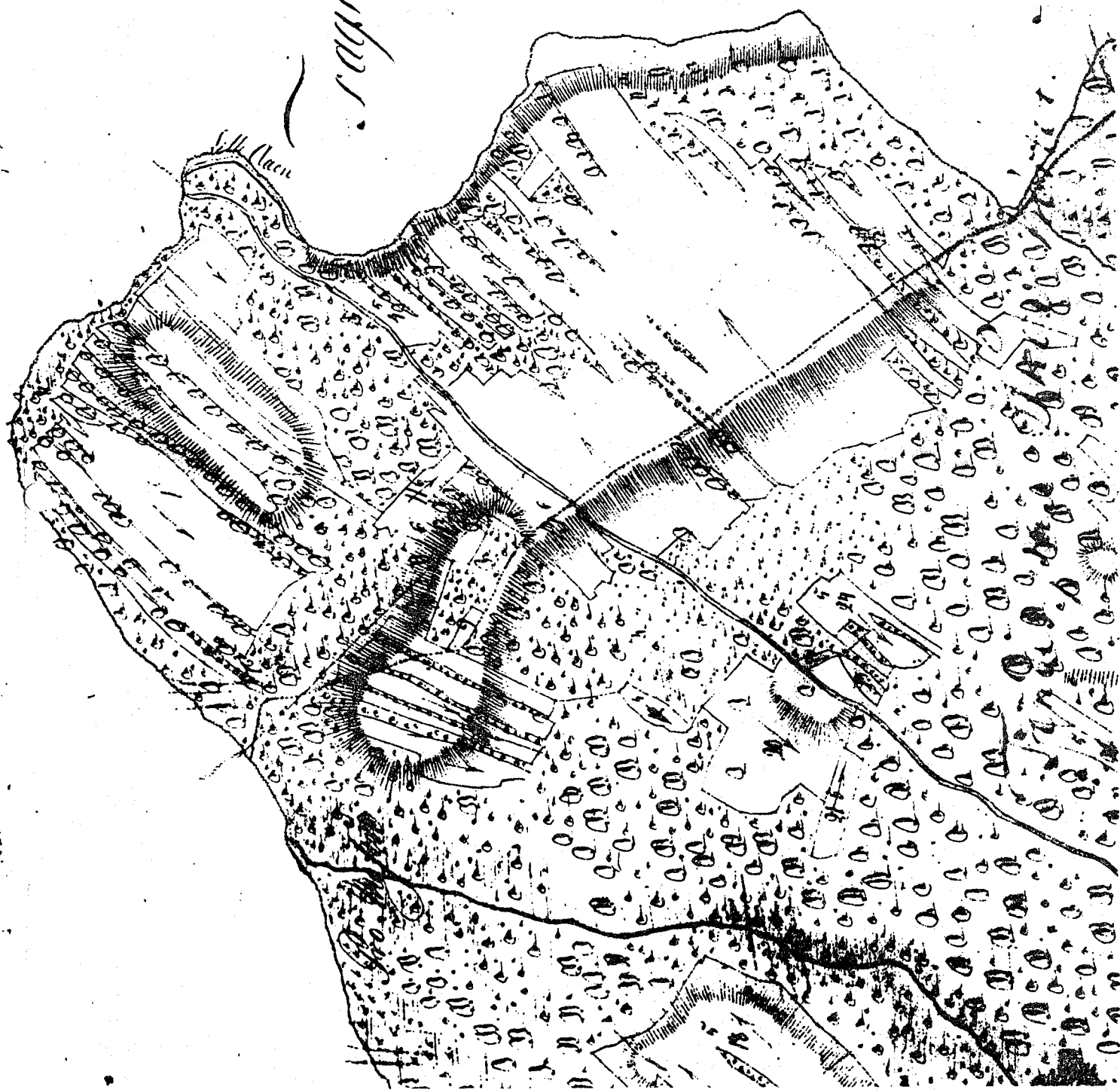

Fig. 2. Udsnit af udskiftningskort fra Grønderup, tegnet 1785. Agerspor ses som lange, smalle lysninger i skovområdet.

forståelsen af landbrugs- og bebyggelseshistorien.

Agersystemer fra vikingetid/tidlig middelalder har vi kun et begrænset kendskab til gennem få heldige, men ikke entydige fund. Blandt disse kan nævnes små ryggede agre (bede) på Lindholm Høje (0,75 - 1,25m brede); flade, stengrænsede, lange agre fra Borup Ris (ca. 20m brede); små højryggede agre fra Kungsmarken ved Lund (3-5m brede) samt tilsyneladende flad ager (blokager?) fundet i form af plovsporssystem under en gårdtomt i Åstrup på Sydfyn. Vi skal noget længere frem i tid, før vi kender de egentlige højryggede agres sikre udbredelse. Det er næppe usandsynligt, at denne agertype hænger nøje sammen med introduktionen af hjulploven (med muldfjæl) og indførelsen (udbredelsen i større omfang) af vinterafgrøden rug. Sidstnævnte kan ikke klare våde vintre med følgende frostperioder. Før dræning og å-udretninger fra midten af 1800-tallet må vandstanden (herunder overfladevand) have været betydelig i vinterhalvåret. Fra skriftlige kilder kender vi da også betegnelsen "rugbede" for de højryggede agre. Ved at pløje agrene op i rygge fik man dels skabt nogle render til afledning af overfladevandet (agrene altid orienteret mod terrænfald) dels skabt et godt frugtbart muldlag. Et gæt på introduktionstidspunktet vil være omkring år 1200, fra hvilket tidsrum cirka vi kender de første rester af muldfjælsploven. Denne plovtpe kræver lange agre, medens muldfjælen muliggør oppløjningen i rygge. Man kan her tænke sig, at den nye plov/agertype betyder en opdeling af gamle "blokagre" i smalle, ryggede agre, og at disse igen gennem utallige jorddelinger, egaliseringsprocesser, handler og komplicerede marksystem, som kendes i 1600-tallet fra bl.a. Chr. d. V's matrikel (markbøgerne). Introduktionen af de højryggede agre kan således (sammen med rugen) ses som en følge af befolkningsvæksten og bydannelserne m.v. i 1100- og 1200-tallet (behovet for yderligere/brede landbrugsproduktion). Først den langt senere fornyede stærke efterspørgsel efter korn i 1700-tallet sprænger det system, som grundlagdes med kornefterspørgslen i 1100- og 1200-tallet. Udskiftningen i sidste halvdel af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet samler - sammen med den nye teknik - agrene i nye former, hensigtsmæssigt efter den tids efterspørgsel og driftsmåde.

HERREGÅRDENE OG LANDSKABET, - BRAHETROLLEBORG

af Ellen Christensen-Dalsgaard

Det fynske område er præget af store herregårdsmarker med spredt og sparsom bebyggelse og store skove. Af de fynske herregårde ligger 2/3 i dette område. Vi har på turen valgt at vise Brahetrolleborg, som eksempel på hvordan herregårdens historie har præget det landskab vi kan betragte i dag.

Brahetrolleborg er oprettet i 1172 som cistercienserkloster under navnet Holmekloster. Selve klosteranlægget har i den tidlige middelalder formodentlig haft en anden beliggenhed end der hvor hovedbygningen i dag ligger. Bygningshistoriske undersøgelser viser, at klostret har fået sin nuværende placering i 1300 tallet.

Skønt anlægget er ombygget flere gange har det dog beholdt sit klosterpræg. Alle cistercienserklostre er bygget efter de samme forskrifter med en tårn-løs korskirke sammenbygget med et trefløjet kloster anlæg. Ved en restaurering i 1920 blev de indre middelalderlige dele fremdraget, kapitelsal og refektorium, disse interiører er fra 1400- og 1500-tallet.

Op igennem middelalderen samledes det fæstegods, der senere skulle blive grundlaget for at oprette en hovedgård på stedet. Klostret bestod frem til reformationen, hvorefter det overgik til kronen.

I perioden efter reformationen ejedes Brahetrolleborg af flere adelige familier således: familien Rantzau, Lykke, Gabel og Trolle. Hovedgården kaldtes i denne periode Rantzausholm.

Efter enevældens indførelse i Danmark 1660 blev det muligt for borgerlige og udenlandsk adel at erhverve danske herregårde. Netop på dette tidspunkt var den gamle danske adel svækket både politisk og økonomisk, og den nye enevælde søgte sine støtter blandt de borgerlige og indvandrede velhavere.

De "nye" godsejere samlede ofte flere hoved- og avlsgårde samt det tilhørende fastegods i større enheder. Fra 1671 blev disse godssamlinger begunstiget med særlige privilegier, der lå udover de alm. hovedgårdsprivilegier, man fik skabt grevskaberne, baronierne og stamhusene. Disse ejendomme var usælgelige og udelelige. Til oprettelse af et grevskab krævedes et tilliggende på 2000 tdr.htk., til et baroni 1000 tdr.htk. og til et stamhus 400 tdr.htk.

Frem til Grundloven i 1849 kunne sådanne godssamlinger oprettes. På Fyn fandtes 7 grevskaber, 4 baronier, 19 stamhuse. Brahetrolleborg blev oprettet som baroni i 1672 af Birgitte Trolle. Udover at være store økonomiske enheder der prægede en hel egn var sådanne godssamlinger også lokaladministrative enheder med selvstændig jurisdiktion.

Fra 1722 kom Brahetrolleborg i familien Reventlows eje, det er idag stadig efterkommere af denne slægt, der ejer Brahetrolleborg.

Selve hovedgårdsanlægget præges af det gamle kloster anlæg. Kirken er i det ydre forsynet med tårn i 1870. Resten af hovedbygningen er restaureret og ombygget flere gange, således er øst-fløjen forhøjet med et stokværk og tilføjet to tårne i 1665. I 1768 og 1868-1871 blev Brahetrolleborg igen restaureret. Sidstnævnte restaurering var lidet heldig idet alle bygninger blev tilført et gråt cementpudslag. Samtidig ændredes tagkonstruktionen, dette medførte at væggene blev udsat for fugt og forkert tryk. I 1985 er der påbegyndt en ny hovedrestaurering, der omfatter omlægning af tag og afpudsning af vægge. Ved afpusning fremdrages mange spændende bygningshistoriske detaljer. Disse undersøges før de atter pudses over og kalkes, farven formodes at blive vinrød. Restaureringen, der kommer til at beløbe sig til 20 mil.kr. bliver finansieret af staten under Fredningsstyrelsens tilsyn. Restaureringen forventes at tage 4-5 år.

Det øvrige anlæg præges af småhuse, der alle har haft deres bestemte funktion, vandmølle, smedie, funktionærboliger osv. Flere af disse bygninger er i dårlig stand, enkelte er blevet restaureret, andre har måttet nedrives.

Avlsgården præges af Kaj Lykkes store ladegårdsanlæg opført 1655 i gavlen på sydfløjen ses hans våbenskjold, lykkehjulet. Da avlsgården brændte i 1900 valgte man at genopføre den på de gamle fundamenter i sin oprindelige skikkelse.

For ejeren er der bygget en moderne villa, der i stilen falder godt ind i ladegårdens stil.

Hele bebyggelsen omkring herregården præges af de aktiviteter, der blev iværksat fra Brahetrolleborg. Ludvig Reventlow ejer fra 1775 (broder til statsminister hr. D. Reventlow) var som resten af sin familie en aktiv godsbesidder, der helt gik ind for de reformer der blev indført inden for landbruget i 1700-tallets slutning.

Baroniets landsbyer udskiftedes tidligt af fællesskabet, ligesom udflytningen af gårde ud fra landsbyerne var betydelig. Disse udflyttede

gårde præger stadig landskabet.

Nye bebyggelser opstod både på den allerede opdyrkede jord ved deling af eksisterende gårde og på nyopdyrkede områder. I løbet af 1800-tallet steg antallet af gårde og huse således stærkt. De nye gårde og bebyggelser fik navne præget af tidens romantiske smag: Aksglæde, Oldingsro, Rugkær osv.

Også navne fra den klassiske verden gjorde sit indtog i det Sydfynske: Korinth, Sparta osv.

Allerede i 1788 blev størstedelen af godsets bønder arvefæstere, men om selveje var der ikke tale. Først i slutningen af 1800-tallet og de første årtier af vort århundrede blev fæstegodset frasolgt. Reventlow familiens aktiviteter udfoldede sig også uden for den egentlige landbrugsmæssige drift. I hele baroniet blev der så tidligt som i 1700-tallets slutning indrettet almueskoler, ligesom der oprettedes et seminarium til uddannelse af lærere.

Et høravlingsinstitut optog elever hvis læretid var 9 år. Kroen hvor ekskursionens frokost blev indtaget blev oprindelig bygget til damaskvæveri, huset kaldtes Korinth. Senere blev der kro og brevsamlingssted. I slutningen af 1800-tallet blev navnet Korinth overtaget af den nye stationsby.

Mange af de aktiviteter der blev iværksat af Ludvig Reventlow måtte opgives ret hurtigt, men bygningerne blev tilbage og fik blot andre funktioner.

Baroniet havde tilknyttet den mindre hovedgård Brændegård, samt avlsgårdene Egneborg og Høbbet.

Sidstnævnte blev ved lensafløsningen udstykket i husmandsbrug, Brændegård blev ligeledes frasolgt.

I Danmark blev de bundne besiddelser afløst ved lov af 25.10 1919, den såkaldte lensafløsningsreform. Lovens hovedtræk var, at der fra disse store besiddelser skulle afgives 1/3 af jorden til udstykning til husmandsbrug mod erstatning fra staten. Endelig skulle der afgives en afløsningssum til staten for den resterende del af tilliggendet. På Brahetrolleborg blev der i 1924 betalt 1.400.000 kr. til staten i afløsningssum, ejendommen var herefter fri ejendom, der kunne deles og sælges.

Reformen satte sit præg på bebyggelsen, husmandskolonier opstod, med små ensartede lodder og byggeri.

FYNske GÅRDE 1850-1925 - ET BYGNINGSHISTORISK PROJEKT UDFØRT AF DEN FYNske LANDSBY

af Esben Hedegård og Morten Stapel Nielsen

På ekskursionen besøgte vi gården "Kongshøj" ved Heden, der repræsenterede gårdbyggeriets stadi i begyndelsen af 1900-tallet. Med udgangspunkt i gårdens bygningshistorie fremlagde vi nogle af problemerne omkring fredningen af et produktionsanlæg som "Kongshøj".

For de nyere anlæg er det ubetinget største problem, at der ikke findes nogen forskning omkring gårdbyggeriets udvikling efter 1850, og med gårdspladsen som ramme, blev der på ekskursionen skitseret intensjoner og arbejds metode for Den Fynske Landsby nylig iværksatte undersøgelse af gårdbyggeriet 1850-1925.

Vi vil her søge at give en mere samlet beskrivelse af projektet, samt en redegørelse for vores foreløbige arbejde - problemer og resultater.

Gårdbebyggelsen kan opfattes som et konkret udtryk for samspillet mellem menneske og natur, og dermed bliver studiet af vor bygningskultur af central betydning for forståelsen af kulturlandskabets historie.

Interessen for ældre tiders bondebygninger er da også lang. Allerede i slutningen af forrige århundrede udgjorde de et væsentligt studieobjekt for historikere og arkitekter. Mange teoretiske overvejelser om udviklingsmodeller blev opstillet og diskuteret, bl.a. om udviklingen fra den enlængede gård i oldtiden til den typiske 4-længede, danske gård fra tiden omkring 1800.

I samme periode skabtes interessen for at bevare gamle bygninger, og frilandsmuseumstanken opstod. Interessen fortsatte i vort århundrede - primært frem til 1950'erne. I denne periode skabtes flere frilandsmuseer, bl.a. Den fynske Landsby, og i samme periode gennemførtes Nationalmuseets stort anlagte bondegårdsundersøgelser.

Det er iøjnefaldende, at undersøgelsesfeltets øvre kronologiske rammer har ligget fast omkring 1850: Man har mest interesseret sig for den "gamle" bondekulturs idylliske bindingsværkshuse. Kun et fåtal af de bygninger, der er registreret og opmålt gennem bondegårdsundersøgelserne og siden (på Fyn) af Den fynske Landsby, stammer fra tiden efter 1850.

Men netop omkring midten af forrige århundrede synes der at ske et drastisk skifte i landbyggeskikken. Det indtil da enerådende bindingsværk afløses gradvis af nye byggemåder omfattende såvel nye byggematerialer som nye konstruktionsprincipper. I samme periode synes bygningsmængden at øges stærkt.

Baggrunden herfor må sikkert søges dels i en øget økonomisk vækst i landbrug-

sektoren, dels i en betydelig udvikling af nye byggematerialer, og endelig i en langt større information om nye byggemuligheder for landbruget. 1800-tallets sidste halvdel og de første årtier af 1900-tallet er en periode i dansk landbrug med stærk vækst - kornsalgstiden - og med omfattende produktionsomlægninger - til animalsk produktion, specialafgrøder og rodfrugter. Det er en periode, hvor den øgede indtjening i landbruget omsættes i nyinvesteringer, i jordforbedring, nye husdyrsracer og bedre, arbejdsbesparende redskaber og maskiner - alt sammen for at øge produktion og udbytte. Det er også en periode, hvor gårdejerne omsætter dele af indtjeningen til direkte materielle goder, og hvor de sociale skel på landet øges. En del af overskuddet i landbruget anvendes til øgede investeringer i bygninger, som jo i lighed med husdyr, marker, redskaber m.v. er en del af det samlede produktionsapparat - og en del falder også til forbedring/nybygning af stuehus.

Det er målet med den igangværende undersøgelse at kortlægge og beskrive gårdbyggeriet på Fyn fra midten af 1800-tallet til ind i de første årtier af 1900-tallet. Ud fra et samlet antal på godt 10.000 gårde på Fyn med omkringliggende øer i 1905 har vi udvalgt ca. 1000 - fordelt på ialt 8 områder. Områderne er udvalgt således, at vi får repræsenteret de forskelle, der måtte være med hensyn til jordbund, klima, ejendoms- og afsætningsforhold m.fl. faktorer. Med respekt for repræsentativiteten er områderne samtidig udvalgt således, at vi får den størst mulig dækning af brandforsikringsarkivalier, der er hovedkilden til viden om landbygningernes udvikling.

På baggrund af dette undersøgelsesmateriale søger vi at belyse

- 1) periodens byggeaktivitet, dens omfang målt i nybyggeri og i samlet vækst
- 2) bygningernes brug og ændringer heri
- 3) byggemåden, dvs. introduktion af nye planformer, nye konstruktioner, nye byggematerialer mv.
- 4) gårdbygningernes økonomiske værdi (investeringsomfanget)
- 5) arkitektoniske hovedtræk, herunder det prestige-forhold, som bygningerne kan være udtryk for i en periode med forstærkede sociale modsætninger.

Resultaterne heraf skal sammenstilles med en nøje vurdering af den samtidige gårdøkonomi, undersøgt i de konkrete, udvalgte undersøgelsesområder - med den generelle agrarøkonomiske udvikling og endelig med periodens centrale initiativer til bedre byggemetoder. Herved muliggøres dels en generel beskrivelse af det fynske gårdbyggeri, dels besvarelsen af den række konkrete spørgsmål, som tids-

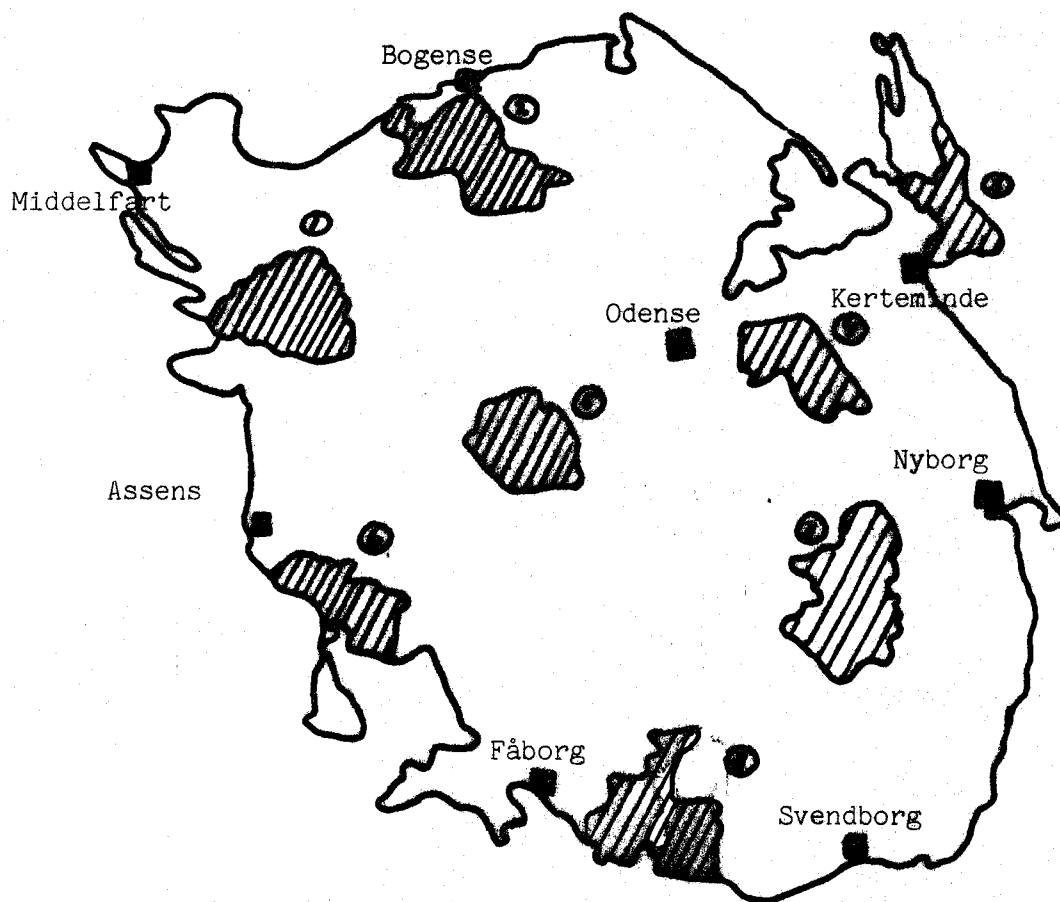

Fig. 1. De udvalgte undersøgelsesområder.

punktet for grundmursbyggeriets udbredelse, introduktion af nye planformer og materialer, omfang af bygningsinvesteringer mv. Og det hele vurderet i forhold til de økonomiske betingelser/muligheder og udbredelse af ny viden om byggeteknologi.

Projektet kan betragtes som en umiddelbar opfølgning af bondegårdsundersøgelserne blot med den udvidelse af målsætningen, at vi ikke nøjes med at studere de arkitekturhistoriske forhold, men søger at indplacere disse i en agrarøkonomisk sammenhæng.

ARBEJDSMETODE

Projektets arbejdsplan kan sammenfattes til 4 hovedpunkter:

- I Materialeindsamling - gårdene,
der omfatter en gennemgang af det arkivalske materiale efterfulgt af en besigtelse af hver af gårdene, hvor bygningerne beskrives og fotograferes. Gårdøkonomien beskrives ved en gennemgang af areal- og kvægtællinger, matrikler, topgrafiske oplysninger mv.
- II Materialebearbejdning.
Det indsamlede materiale bearbejdes på museet ved hjælp af edb. Hver gård får et identifikationsnummer, hvorunder data indlægges på en række registre. Ved at sammenkøre disse registre kan vi behandle det fynske gårdbyggeri på forskellige niveauer.
Bl.a. på baggrund af denne bearbejdning vil vi udvælge en række gårde til nær-studier, omfattende en detaljeret opmåling af bygningerne, sammenholdt med oplysninger om driftsøkonomi m.v. Resultaterne af bearbejdningen sammenholdes med de generelle (landbrugs) økonomiske udviklingstræk, lokale forudsætninger og tidens centrale initiativer på byggeområdet.
- III Indsamling af baggrundsmateriale.
Dette punkt omfatter dels en gennemgang af samtidens "byggelitteratur": tidsskrifter, håndbøger, love, m.v., dels en gennemgang af den landbrugs-økonomiske litteratur og statistik.
- IV Publicering.
Projektet forventes afsluttet i 1988-89 med en større publikation. Det er imidlertid tanken at udarbejde flere mindre artikler o.lign., f.eks. om stuehusets udvikling, sideløbende med projektet.

STATUS - FORÅR 1986 - HVOR LANGT ER VI NÅET?

Indtil videre har arbejdet primært været koncentreret om materialeindsamlingen.

Hovedproblemet har ubetinget været at fremskaffe brandforsikringsarkivalierne, der er en forudsætning for at kunne gennemføre undersøgelsen.

Den ældste del af brandforsikringsarkivalierne befinder sig på Landsarkivet for Fyn, men efter en nyorganisering af forsikringsvæsenet i 1858 kom vurderingsprotokollerne til at ligge hos de lokale "sognevurderingsmænd". Og da staten privatiserer brandforsikringsvæsenet i 1872, opstår der en række nye forsikringsselskaber, og samtidig ophører Landsarkivets pligt og ret til at opbevare materialet. Da undersøgelsen startede i efteråret 1984 havde Landsarkivet kun nyere materiale fra 4-5 fynske sogne + en del protokoller fra "Østifterne" - det største af de nytilkomne forsikringsselskaber. Gennem forespørgsler hos museer og lokalhistoriske arkiver og gennem pressekampagner i aviser og landbrugsblade er mængden af registreret brandforsikringsmateriale vel efterhånden blevet 10- dobbelt - og der dukker stadig nyt materiale op, når vi ved besigtigelserne forhører os lokalt. Herved er de fleste af hullerne i kildematerialet heldigvis ved at lukke sig.

Et andet af projektets problemer har bestået i at afgøre, hvordan vi lettest og mest sikkert fik identificeret undersøgelsens "gårde" - dvs. de landbrug, der i perioden havde mellem 1 og 20 tønder hartkorn. På grund af udstykningen og den megen handel med jord "ryger gårdene ud og ind af undersøgelsen". Løsningen har været at benytte amtsstuens skattehovedbøger (suppleret med andre kildegrupper). Ligesom skøde- og panteprotokollerne angiver hovedskattebøgerne det, der til enhver tid lå til hver enkelt ejendom (i selveje), men til forskel fra skøde- og panteprotokollerne anfører skattehovedbøgerne tillige de gamle brandforsikringskontingenter. Derved har vi mulighed for at koble et givent jordtilliggende med nogle bestemte bygninger - en kobling, der ellers kan volde en del problemer, specielt for de mindre ejendomme.

Et tredje problem har været at finde det rette niveau for besigtigelserne. Med over 1000 gårde i undersøgelsen har vi af ressourcemæssige grunde måttet prioritere, hvad besigtigelserne skulle give af informationer og materiale. Forud for besigtigelserne er der på baggrund af brandarkivalierne udarbejdet en oversigt over de bygninger, der eksisterede ved periodens slutning - altså i 1920'erne. Oplysninger om de daværende bygningers funktion, byggemåde, størrelse, alder og indbyrdes beliggenhed indføres på besigtigelsesskemaet (fig. 2). Derudover har vi fundet frem til ejendommens nuværende adresse og kontaktet ejeren/beboeren pr. brev vedrørende den forestående besigtigelse.

Længde	Fag	Byggemåde	Ydemure	Tag	Alder	Funktion
A	22	grundmur	redq sten 1 1 1 stens 2 lykkelse	glaserede teglisten	1916	beboelse
B	23	1 side og 2 gavle grundm. 1 side blind- -1 side gavl		strå	ombygget til overvejende grundmur i 1914	9 fag brandhus og vognport 14 fag lo og korngulv
C	17	grundmur		strå	1871	lade
D	22	grundmur		strå	1868	kostald, foderlo
E	8	grundmur		strå	1871	svinehus
F	15	grundmur		strå	1887	lade og kostald

Situationsplan ved besigtigelse

Situationsplan år 1922

Fig. 2. Eksempel på registreringsskema.

BESIGTIGELSE den 18 / 9 1985	
Funktion	Bygningsmæssige ændringer
beboelse	næsten uændret exteriør
lade	
lade	
kostald	
svinestald	
kostald	
svinestald	Bygget 1963. grundmuret, opf. i gule teglsten. Eternittag.
maskinhus	Bygget 1955. grundmuret, opf. i gule teglsten. Eternittag.
hønseshus	Bygget ? Ses på luftfotografiet 1948 m. stråtag. grundmuret, opf. i gule (overkalkede) teglsten. Nu eternittag.
malkenaskinrum, garage, mv.	Bygget 1971. Grundmuret, opf. i gule (overkalkede) teglsten m. halvt tag belagt m. eternit.
Bevaret interiør ældre end 1925:	
Det originale interiør er bevaret i entre og en stue (Møblement og vægudsmykning) - se interiørfotos _____ _____ _____ _____ _____	

Hver besigtigelse er berammet til 1-2 timer (4 gårde pr. dag) og indeholder følgende hovedpunkter:

1. Identifikation af gården, oplysninger om dens nuværende brug, jordtilliggende mv.
2. Registrering af bygningsmassen set i forhold til situationen i 1920'erne (fig. 2), omfattende
 - a) en mere nuanceret beskrivelse af den ældre bygningsmasse (vurderingsmændenes taksationer havde jo kun til formål at bestemme bygningernes værdi og brandsikkerhed.
 - b) en registrering af de bygningsmæssige ændringer siden 1925 - herunder evt. nedrivning.
 - c) en registrering af nutilkomne bygninger siden 1925.
3. Fremskaffelse af de bygningshistoriske og driftsøkonomiske kilder, der ligger lokalt på gårdene, f.eks. (luft)fotografier, byggeregnskaber, oplysninger om navne på murer- og tømrermestre.

Den bygningsmæssige registrering på skemaet suppleres ved fotografering af facader og gavle og af de mest karakteristiske bygnings- og udsmykningsmæssige træk: kviste, indgangs-partier, gesimser, mønstre i murstensforbandt, originale døre, vinduer og porte osv. Alt efter kompleksets størrelse og interesse beløber det sig til 5-30 fotos - vel omkring 15 fotos i gennemsnit.

Som et vigtigt biprodukt ved besigtigelserne skabes der en status over bygningsmassen på ca. 10% af de gamle landejendomme. I disse for vort land så omskiftelige tider kan en sådan registrant nok blive et nyttigt redskab for historikere og andre, hvis prognoserne, der siger "20.000 landbrug år 2000", holder stik (omkring 1950 var der ca. 10 gange så mange). Vi anslår ud fra et foreløbigt skøn, at 60-75 % af bygningsmassen på de fynske landejendomme er opført før 1925. Og hvad enten bygningerne ligger ved et eksisterende/eksponerende landbrug eller ved et nedlagt, kan man forudse store saneringer af denne ældre bygningsmasse i de kommende år!

I efteråret 1985 afsluttede vi vores pilotområde på ca. 160 gårde omkring stationsbyen Ejby på Vestfyn, og vi er nu (maj 86) ved at være færdige med område 2 på ca. 170 gårde, beliggende på Nordfyn, øst for Bogense.

Med hensyn til bearbejdningsfasen har vi i samarbejde med Kommunedata udformet 4 ud af i alt 5 registre, og en del data på gårdene i område 1 er allerede lagt ind på register 1 (oplysninger om jordtilliggende mv) og register 2 (gårdbyggeriets omfang). For at kunne arbejde nogenlunde selvstændigt med inddatering og programmering af datamængden skal 3 af projektets medarbejdere her i maj/juni gennemgå et 3-dages kursus i "SAS" - det programmeringssprog

undersøgelsen anvender. Herefter vil vi være i stand til at besvare nogle af undersøgelsens spørgsmål på lokalt niveau.

Det foreløbige arbejde med projektet har dog allerede givet os nogle antagelser om visse udviklingsforløb. En af de mere forbavsende opdagelser er, at overgangen fra bindingsværk til grundmur tilsyneladende sker 25-30 år før på Bogense-kanten (område 2) end i Ejby-området (område 1) - og der er kun ca. 25 km mellem områderne. Men vi kan endnu ikke afgøre, om forklaringen skyldes, at

- a) område 2 havde en mere fremskreden landbrugsudvikling, en bedre økonomi end område 1

- b) område 2 gik over til selveje før 1860, mens hovedparten af gårdene i område 1 var i fæste under Wedelsborg indtil 1916

- c) område 2 var træ-fattigt, mens område 1 kunne få relativt billigt træ fra de store Wedelsborg-skove.

-eller at der evt. er tale om helt andre årsager.

I 1988 skulle vi gerne kunne give nogle kvalificerede bud på, hvorfor gårdbyggeriet på Fyn 1850-1925 fik det omfang og den karakter, som det gjorde.

Allested og Vejle i de sidste 200 år - bebyggelsesudvikling og planlægning.

Af Per Grau Møller

Som præsentation af projektet "Fra landsby til soveby - landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn ca.1780-1965" valgtes en eksemplificering ved de to små midtfynske sogne Allested og Vejle. Der blev lagt vægt på en gennemgang af væsentlige træk i den bebyggelseshistoriske og kulturlandskabelige udvikling, som samtidig viste interessante planlægningsmæssige træk.

De to sogne ligger i et småkuperet morænelandskab med stort indhold af lerjord og større moseområder, men især i Vejle sogn med større sandpletter. På tidspunktet for ejerlavenes fastlåsning i matrikelsystemet i begyndelsen af 1800-tallet bestod Vejle sogn af et landsbyejerlav og et hovedgårdsejerlav (Vejlegård), mens Allested sogn kun omfattede landsbyen Allested.

Bebyggelsesudviklingen i de to sogne 1774-1965 viser store forandringer, især i hustallet (se figur 1-2)(med brugen af ejendomsvurderinger i 1900-tallet kan kun belyses den samlede udvikling i sognekommunen Allested-Vejle).

Gårdtallet viser en mindre, men konstant stigning i Allested sogn gennem det meste af 1800-tallet - fra 26 gårde i 1804 til 36 gårde i 1904. Derimod var der større udsving i Vejle sogn, hvor der var en relativ kraftig stigning fra 1850 til 1885, og derefter et mindre fald i gårdtallet (væksten og faldet i hhv. 1804-05 og 1816 skyldes statistiske problemer med indplacering af gårde og huse). Stigningen efter 1850 skyldtes hovedsagelig udparcelleringer på Vejlegård gods, som mellem 1860 og 1873 formindskedes fra 40 til 16 tdr.htk.

Denne udvikling, hvor Allested afspejler den for Fyn som helhed typiske udvikling, er udtryk for, at lovgivningen gennem det meste af 1800-tallet søgte at fremme eksistensen af store, levedygtige gårdbrug og hindre urentable jordbrug på under 2 tdr.htk. ved udparcellering.

I 1900-tallet viste gårdtallet i Vejle-Allested sognekommune en kraftig vækst, fra 66 gårde i 1904 til 84 i 1945 og 89 i 1965. Det skyldes den husmandsvenlige politik, som betød støtte til oprettelsen af mange nye husmandsbrug, der kun havde mindre jordarealer, men som i mange tilfælde kom op over 1 td. htk.-grænsen (skellet mellem gårde og huse). Det vil sige at gårdstrukturen bevægede sig fra de store brug på over 4 tdr.htk., som blev udparcelleret til de små brug på 1-2 tdr.htk.

En lignende tendens afspejles i hustallet, hvor især væksten i Vejle sogn

i slutningen af 1800-tallet endda er overordentlig stor i forhold til både det øvrige Fyn og Danmark som helhed. Derimod kan væksten i Allested sogn efter 1850 forklares ved overgangen til selveje ved frasalget fra Søbysøgård. Ændringen i besiddelsesforholdene betød en del udparcelleringer af nye huse med et mindre jordtilliggende. I det 20. århundrede betød husmandspolitikken derimod faktisk et fald i antallet af landbrugshuse (under 1 td.htk.) fra 91 i 1904 til 79 i 1927, 56 i 1950 og 38 i 1965. Vækst i husmandsbrug faldt statistisk derimod i de små gårdbrug på 1-2 tdr.htk. - hvoraf mange kan være huse med mindre jordtilliggende, som har fået et jordtillæg, der har bragt dem op i gårdgruppen - en udvikling der er generel for landet som helhed. Derimod skete en nærmest eksplosiv udviklingsvækst i antallet af huse, der ikke havde landbrugsmæssig tilknytning, især efter 1945, dvs. udviklingen af parcelhuskvarterer. (Der skal dog tages det forbehold, at tallene er baseret på ejendomsvurderingerne, som på sognekommuneniveau ikke udskiller beboelseshuse fra f.eks. byggegrunde, fabrikker, forsamlingshuse m.m., der er opregnet blandt "andre vurderinger"; på skyldkredsniveau andrager disse ikke-beboelseshuse 10-15% blandt "andre vurderinger").

En af de største forandringer i kulturlandskabet i denne periode var udskiftningen. Opløsningen af dyrkningsfællesskabet betød en ny driftsform med individuel driftsform, opløsning af landsbyerne og udflytning på de åbne marker, tilbøjelighed til større opdyrkning af landskabet, nye hegnssystemer, som alt i alt betød store indgreb i kulturlandskabet. Udskiftningen skete både i Allested og Vejle i 1799, men med vidt forskelligt udfald. I Vejle valgtes en kombination af stjerne- og blokfigur med stjernefigur i den sydlige del af ejerlavet og blokfigur i den nordlige del. Dette betød, at der i den nordlige del skete en større udflytning af gårdene, omend ikke lige ved udskiftningen så dog senere, samt større nybebyggelse af ikke-landbrugshuse på de gamle gårdtomter og - i dette århundrede - i hele området op til Vejlegårds ejerlav. I den sydlige bydel ligger stadig en stor del af gårdbygningerne tilbage i byen.

I Allested valgte landinspektøren et af de mest rendyrkede eksempler på en stjerneudskiftning, der kendes. Udskiftningshegnene kan stadig ses i landskabet strålende som i en vifte ud fra landsbyen. Stjerneudskiftningen betød, at kun 2 gårde skulle flytte ud i den nordlige og sydlige del af bymarken (hhv. Gl. Allestedgård og Erikslund), mens de resterende 24 gårde kunne forblive liggende på deres plads i landsbyen. Stjerneudskiftningen var et udmærket stykke planlægningsarbejde, som har bevaret sin grundstruktur til i dag. Kun 1 gård er yderligere inden 1880 flyttet ud, mens 3 andre gårde er flyttet lige uden for bykeren, men ikke midt ud på deres marker. Dette understreger stjerneudskiftningens

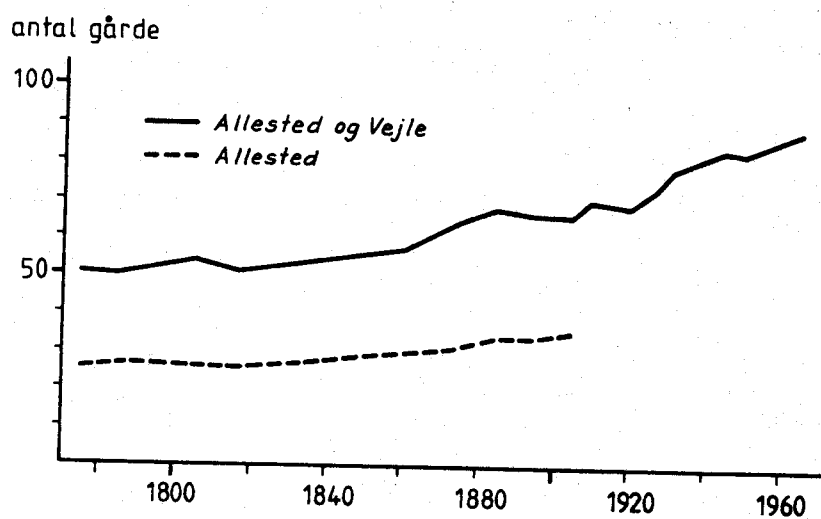

Fig. 1. Gårdtallet i Allested- og Vejle sogn 1770-1965.

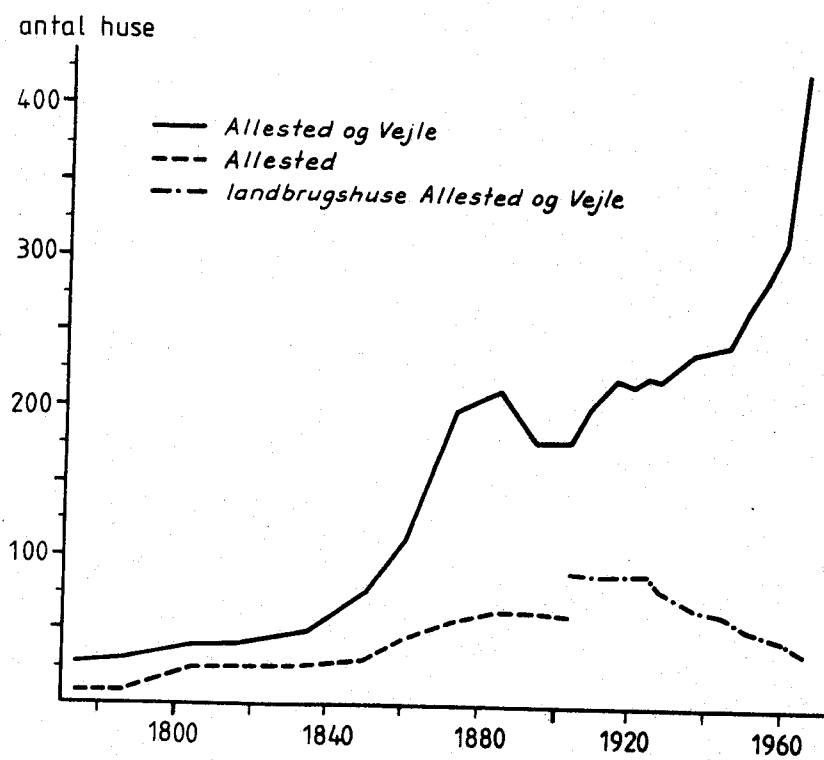

Fig. 2. Hustallet i Allested- og Vejle sogn 1770-1965.

levedygtighed.

Et andet moment i udskiftningen var udlægningen af husmandskolonien Gulfeldt (eller Radby som den senere kaldtes). For at forsyne husmændene med jordlodder til erstatning for deres mistede græsningsret fra fællesskabets tid valgte man her i Allested den radikale løsning at udlægge den nordligste del af ejerlavet til 17 nye husmandsbrug, der derved fik et vist eksistensgrundlag - omend det ikke var tilstrækkeligt (stigningen i hustallet afspejles også klart i figur 2). Der er stadig klare spor af husmandsudstykningsen i dag. Samtidig flyttede andre husmænd deres huse ud til lodder i den østlige ende af bymarken.

Hustallet viste især i 1900-tallet stor vækst i sognekommunen. I Vejle fandt denne vækst hovedsagelig sted inde i byen eller som en udvidelse af denne. I Allested medførte en særlig planlægning, at næsten hele husvæksten foregik uden for bykernen. Ved anlæggelsen af jernbanelinien Odense-Fåborg over Nr. Broby i 1906 blev der lagt en station midt mellem byerne Allested og Vejle i førstnævntes ejerlav med navnet Ny Allested. Placeringen skyldtes formentlig uenighed mellem de to byer i kommunen, hvem af dem der skulle have stationen. Den tiltrak størstedelen af nybebyggelsen, der skete i sognet i 1900-tallet, og i dag ligger næsten alle servicefunktioner her: forretninger, håndværkere, skole, m.m. Selve grundlaget for bebyggelsen: stationen blev nedlagt i 1954, men bygningerne og miljøet eksisterer stadig, ligesom jernbaneanlægget har efterladt sig mange træk i sognet.

Den hensigtsmæssige stjerneudskiftning er sammen med placeringen af stationsbyen tidlige eksempler på (ubevidst) planlægningsarbejde. Det har haft den konsekvens, at landsbyen Allested i sin struktur hovedsagelig er uforandret i forhold til landsbyfællesskabets slutfase. Langt hovedparten af gårdene ligger - i hvert fald bygningsmæssigt, omend ikke driftsmæssigt - stadig tilbage i landsbyen, hvor der kun i ringe omfang er oprettet nye huse. Der er ganske vist sket store bygningsmæssige ændringer med opførelse af nye grundmurede bygninger, men det har ikke betydet ændringer i bebyggelsesstrukturen. Landsbyen er derfor i dag af Fyns amtskommune udpeget som 1 ud af 25 bevaringsværdige landsbyer. Det videre bevaringsarbejde bør omfatte hele ejerlavet med stjerneudskiftningen, hvor landsbyen har sit ressourceområde, da landsbybebyggelse og ejerlav er to uadskillelige størrelser. Som udviklingen også har vist, ligger forklaringen til det velbevarede netop i forhold, der vedrører hele ejerlavet.

KULTURLANDSKAB - BEVARINGSLANDSKAB.

Et historisk-ideologisk studium i det danske bevaringsarbejdes historie 1917-1984.

af Helle Damgaard

Dette indlæg havde karakter af en sammenfatning af indtrykkene fra ekskursionen og afviger derfor fra de øvrige ekskursionsreferater, også ved at det blev holdt indendørs den næstfølgende morgen.

Dette indlæg står som afslutningen på vores rejse gennem 1000 års kulturlandskab på Fyn. Vi har set, hvorledes der overalt findes spor af menneskets aktiviteter til forskellig tid, og vi har diskuteret, hvorledes disse aktiviteter er en vigtig del af hele landskabets historie.

Der er i denne forsamling bred enighed om, at en del af det menneskepåvirkede landskab skal bevares. Forudsætningen for, at et bevaringsarbejde kan lykkes, er imidlertid, at man gør sig klart, på hvilket grundlag man arbejder og med hvilke målsætninger. Disse forhold er emnet for et specialeprojekt, som jeg i øjeblikket arbejder med ved Historisk Institut på Odense Universitet.

Målsætningen for specialeundersøgelsen er at gøre status over den hidtidige offentlige danske landskabsbevarings ideologiske indhold. Undersøgelsen dækker perioden fra 1917/18, hvor bevaringsarbejdet blev institutionaliseret, indtil begyndelsen af 1980'erne.

Undersøgelsen er aktuel netop nu, hvor på den ene side amter og kommuner markerer sig med bidrag til bevarings- og fredningsplanlægning, og hvor der på den anden side bl.a. i museumskredse diskuteres en revision af lovgrundlaget for bevaringsarbejdet. På denne baggrund er specialet udformet som en betænkning. Den første og største del omfatter den historisk-ideologiske undersøgelse, mens den sidste del indeholder en diskussion af det ideologiske grundlag for det fremtidige bevaringsarbejde.

Der er i undersøgelsen anlagt en kulturlandskabsteoretisk indfaldsvinkel. Der er tale om en økologisk-økonomisk teori, hvorefter hele landskabet opfattes som resultatet af det dynamiske samspil mellem menneske og natur i historisk perspektiv. Koblingen mellem natur og kultur muliggør et helhedssyn på landskabet i tid og rum.

Som kilder er for det første anvendt den politisk vedtagne bevaringslovgivning og de tilhørende rigsdagspolitiske forhandlingsreferater. Den centrale

lovgivning er i hele perioden naturfredningsloven og bygningsfredningsloven. Endvidere er anden lovgivning inddraget i analysen i det omfang, den har relevans for emnet. For det andet er fredningsbeslutninger vedrørende det fynske kulturlandskab analyseret som parameter for den administrative selvforståelse, der sammen med de politiske holdninger definerer bevaringsideologien. Det er første gang disse kildegrupper behandles samlet udfra en historisk-ideologisk synsvinkel.

Den gennemførte undersøgelse viser, at der må skelnes mellem to bevaringsideologiske "bølger" i dette århundrede. Disse bølger falder i årene omkring 1. verdenskrig og i perioden fra 1960'erne. De må ses i forbindelse med oplevelsen af store forandringer i det fysiske miljø og som led i den offentlige reguleringsvirksomhed, som kendetegner disse perioder.

Bevaringsarbejdet blev institutionaliseret på et tidspunkt, hvor man oplevede industrialiseringens og urbaniseringens omformning af levevilkårene i de større byer. Det bærende motiv til bevaring var derfor af socialæstetisk karakter. Naturfredning skulle være et forsøg på at etablere en bysamfundets have i det åbne land, mens bygningsfredning skulle sikre en æstetisk-historisk kontinuitet fra den før-industrielle periode. Samtidig søgte man at samle andre eksisterende historiske og naturvidenskabelige bevaringsinteresser under fælles offentlig regulering. Dette skete på et tidspunkt, hvor der var sket et brud på den liberalistiske opfattelse af statens rolle i samfundet.

Grundlaget for bevaringsarbejdet blev en selvstændig bygningsfredningslov og en naturfredningslov. Dette skyldtes, at man opfattede det fysiske miljø som bestående af tre klart adskilte dele: For det første et historisk bygningslandskab, der skulle sikres ved bygningsfredning. For det andet et oprindeligt naturgivet landskab bestående af klint, hede, løvskov, mose, åer m.v., der skulle sikres ved naturfredning. Ved denne opdeling blev der skelnet mellem kultur som menneskabt og historisk og natur som førkulturel, udenfor mennesket og som sådan a-historisk. Den tredje del af det fysiske miljø var det agrare og industrielle produktionslandskab, der var uden bevaringsmæssig interesse, men hvis dynamiske og ekspansive karakter blev opfattet som en trussel mod bevaringslandskabets samlede værdier.

Alligevel blev der taget hensyn til især landbrugets produktionsøkonomiske interesser ved at decentralisere naturfredningsadministrationen til lokale nævn, hvis flertal repræsenterede de lokale interesser, som fredning evt. ville gå ud over. Bygningsfredningen blev varetaget centralt fordi de bygningstyper, man fra Nationalmuseets side definerede som bevaringsværdige, ikke var produktionsbygninger.

Den anden bevaringsideologiske bølge blev til i 1960'erne. På dette tidspunkt havde den industrialisering og urbanisering, der dannede baggrund for den første bevaringsbølge, bredt sig til det åbne land. Samtidig skete der store omstruktureringer i de ældre byområder. Udgangspunkt for bevaring blev nu, at hele landskabet var bevaringsværdigt, og at alle interesser skulle tilgodeses. Naturparkbegrebet og miljøbegrebet blev introduceret som nye bevaringsstrategier. Filosofien var, at man ved at beskytte store områder med optimal landskabsvariation og hele bymiljøer kunne tilgodeses alle potentielle interesser. Bevaringspluralismen betød samtidig, at bevaringsarbejdet blev integreret i den nye udvidede offentlige regulering af det fysiske miljø. Dette skulle sikre, at der løbende og overalt skete en afvejning mellem bevarings- og produktionsøkonomiske interesser.

De administrative beslutninger om iværksættelse af fredning er i denne undersøgelse anvendt som parameter for den administrative selvforståelse. Fredning fungerer som supplement til de politisk vedtagne generelle reguleringer og viser, hvilke prioriteringer der sker i kulturlandskabsbevaringen.

Fredningsarbejdet har et ensartet præg i hele den undersøgte periode. På den ene side fredes de dele af landskabet, der anses for at være oprindelig eller relativ upåvirket natur, på den anden side fredes bygninger, frem for alt beboelsesejendomme og offentlige bygninger. Selv om der ved bevaringspluralismens gennembrud tilføres flere økonomiske midler, anvendes hovedparten af de økonomiske ressourcer til sikring af disse områder og bygninger. Produktionslandskabet fredes kun i tilfælde, hvor ejerne selv ønsker det, og hvor der er udsigt til minimale udgifter for fredningsmyndighederne.

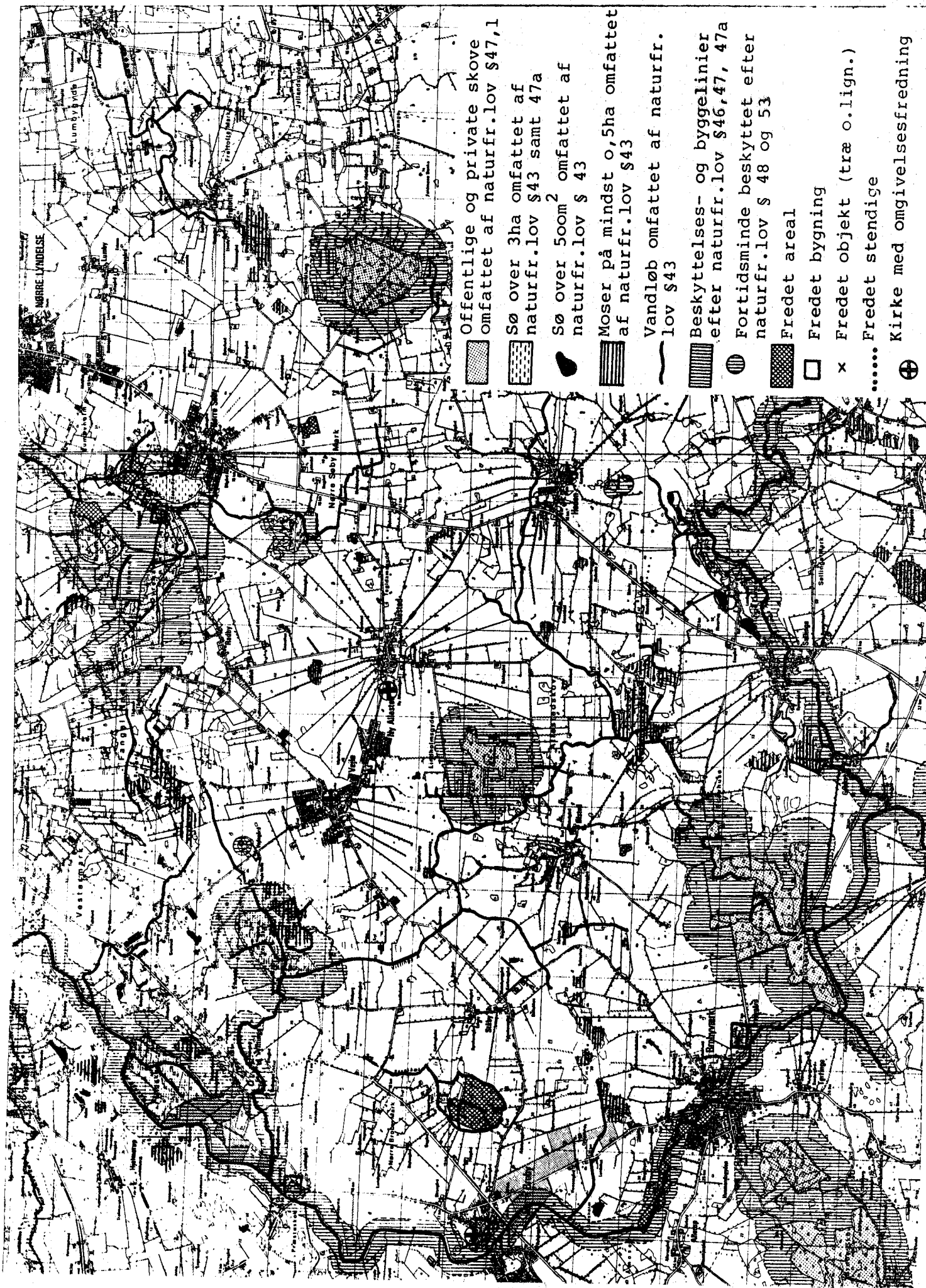
Resultatet af den politiske og administrative udvikling er blevet en partiel bevaringspluralisme, der ikke, som det var hensigten i 60'erne, tager udgangspunkt i landskabets totale variation, men i traditionelle opfattelser af det fysiske miljøes karakter. Indenfor disse rammer stræbes der til gengæld mod en total bevaring. I kulturlandskabet betyder det, at bevaringsressourcerne er koncentreret indenfor 20-25% af landskabet. Den resterende del af det landskab, der i sin helhed afspejler det historisk-dynamiske samspil mellem natur og menneske, vælges fra.

Resultatet er illustreret kartografisk på det følgende kortbilag. Kortet dækker et udsnit af det fynske kulturlandskab sydvest for Odense. Skraveringerne markerer kontrasten mellem bevaringslandskab og kulturlandskab. Man kan konkludere, at det hidtidige bevaringsarbejde har beskyttet ejerlavets eller kulturlandskabets grænser, mens dets indhold af landskab og bygninger stort set er uden beskyttelse.

Natur og kultur fredes hver for sig. Alligevel er der tilfælde, hvor der er geografisk sammenfald. Et eksempel herpå er området ved Søbysøgård hovedgård i kortbilagets nordøstlige hjørne. Kører man fra landsbyen Nørre Søby mod vest mod Radby kommer man syd om Søby sø. Herfra har man udsigt over et klassisk bevaringslandskab. Mod øst ses Nørre Søby kirke omgivet af store træbevoksninger. Kirken og dens nærmeste omgivelser er beskyttet ved generel regulering mens en række træer, der afgrænser synsfeltet mod landsbyen, er fredet. Vender man blikket mod nord ses Søby sø omgivet af eng- og græsningsarealer. Dette område er beskyttet af generelle reguleringer og fredning. Mod vest øjnes Søbysøgårds fredede hovedbygning omgivet af generelt regulerede skovområder og fredede træformationer. Lignende sammenfald findes i omgivelsesfredninger ved kirken, møller og andre hovedgårde. Disse fredninger begrundes æstetisk med henvisning til samspillet mellem bygning og landskab. Mødet mellem bygning og landskab. Mødet mellem kultur og natur er i den etablerede bevaringsideologi et æstetisk fænomen, ikke et historisk.

Historiske interesser er blevet tilgodeset ved fortidsmindebeskyttelsen og i bygningsfredningen. Det må imidlertid fremhæves, at al bevaring i realiteten er et forsøg på at opretholde en bestemt historisk tilstand i landskabet. Jeg mener med baggrund i min undersøgelse at kunne argumentere for kulturlandskabsopfattelsen som en samlende bevaringsideologi. Kulturlandskabsteorien adskiller sig fundamentalt fra den tredeling af det fysiske miljø, der har præget det hidtidige bevaringsarbejde. Mens den traditionelle bevaringsideologi lader naturlandskabet og det historiske landskab være adskilt af produktionslandskabet, lader kulturlandskabsopfattelsen natur og kultur mødes i produktionslandskabet. Kulturlandskabsteorien indeholder et udvælgelseskriterium, der tager udgangspunkt i landskabets forandring. Den historiske forståelse for landskabets dynamiske forandring gør det muligt at vurdere - og kassere - blandt mulige bevaringsområder.

I forlængelse heraf må der sættes spørgsmålstegn ved, om den lovgivningsmæssige og administrative opdeling mellem natur- og bygningsfredning er hensigtsmæssig. Ingen af de hidtidige bevaringsinstrumenter har været rettet mod produktionslandskabet. Man må diskutere, hvordan det kan ske. Umiddelbare muligheder er at udvide den bevarende lokalplans anvendelsesmuligheder til jordbrugsområder og omprioritere anvendelsen af fredningsmidlerne til sikring af produktionslandskabet og dets bygninger.

Tidligere udkommet i denne serie

1. Hanne Staff Johansen: De forsvarspolitiske forudsætninger for indstillingen af kampen 9. april 1940.
2. Knud J.V. Jespersen: Hjælpebidrag til arkivbenyttelse. En oversigt.
3. Henrik M. Jansen & Thomas Riis: A Select Bibliography of Danish Works on the History of Towns Published 1960-1972.
4. Grethe Venø: Annales-skolens historieteori i relation til den analytiske.
5. E. Ladewig Petersen: Fra domænestat til skattestat.
6. E. Ladewig Petersen: Grundrids af de historiske hjælpevidenskaber I. (Indledning og kronologi).
7. E. Hasselgreen & Knud Hornbech: Økonomiske teorier i det 16. århundrede med henblik på Navarros og Jean Bodins forhold til kvantitetsteorien.
8. Henrik M. Jansen: Arkæologi og Naturvidenskab. Rapport fra byarkæologisk seminar på Odense Universitet.
9. Hans Chr. Johansen: Kilder til dansk befolkningshistorie ca. 1750 - 1914.
10. Claus C. von Barnekow, Ole Louis Frantzen & Kaare E. Janson: Militærhistoriens Hvem forsker Hvad.
11. Finn Stendal Pedersen: Den økonomiske struktur i 1700-tallets landbrugssektor.
12. Jørn Aarup Kristensen og Erik Lund: Får vi ordentlig besked? Radioavis, TV-avis og regionalradio i kikkerten.
13. Finn Stendal Pedersen: Kilder til belysning af Chr. V's matrikulering.
14. Søren Mørch: Dansk historievidenskabs krise. En undersøgelse af dansk historievidenskabs tradition.
15. Finn Stendal Pedersen: Kilder til belysning af landbrugets økonomiske kår i 1700-tallet.
16. Kirsten Helle Pedersen og Finn Erik Steffensen: De romerske kristenforfølgelser. En udvalgt og kommenteret bibliografi.

17. Henrik Thrane: Bebyggelsesarkæologi.
Beretning fra et symposium d. 7.-8. nov.
1975 afholdt af Odense Universitet.
18. Hans Chr. Johansen: Videregående statistik for historikere.
19. Karl-Erik Frandsen: Harndrup og Skårup.
Retrospektiv analyse af den agrare
struktur i fynske landsbyer i det 17.
århundrede.
20. Søren Mørch: Tekster fra Ørbæk mejeris arkiv.
21. Henrik M. Jansen: A Select Bibliography of Danish Works on
the History of Towns Published 1960-1976.
22. Henrik Thrane: Kontinuitet og bebyggelse.
Beretning fra et symposium 12.-14. maj
1977 afholdt af Odense Universitet.
23. Henrik Thrane: Bebyggelseshistorisk metode og teknik.
Beretning fra et symposium d. 19.-20. maj
1978 afholdt af Odense Universitet.
24. Torben Grøngaard
Jeppesen: Landsbyens opståen. Indledende studier
over middelalderlandsbyernes pladskon-
tinuitet. (Arkæologiske undersøgelser 1).
25. Torben Grøngaard
Jeppesen: Arkæologiske landsbyundersøgelser på Nord-
østfyn 1976-1978. Materialpublikation.
(Arkæologiske undersøgelser 2).
26. Ulla Larsen: En kvantitativ undersøgelse af ud-
vandringen fra Danmark til USA i tiden
1870-1913.
27. Henrik Thrane: Fra jernalder til middelalder.
Beretning fra et symposium 17.-19. maj
1979 afholdt af Odense Universitet.
28. Henrik Thrane: Broncealderbebyggelse i Norden.
Beretning fra det andet nordiske sym-
posium for bronzealderforskning.
Odense 9.-11. april 1980.
29. Thomas Riis: Pauvreté et développement urbain en
Europe XVe-XVIIIe/XIXe siècles. Une
bibliographie par Thomas Riis.
Fattigdom og byudvikling i Europa
ca. 1400 - ca. 1850.
30. Henrik Thrane: Om yngre stenalders bebyggelseshistorie.
Beretning fra et symposium, Odense
30. april - 1. maj 1981.
31. Henrik Thrane og Torben
Grøngaard Jeppesen: Gårdens udvikling fra jernalderen
til nyere tid ...
Beretning fra 7. Odense-symposium
28.-30. april 1982.

32. Henrik Thrane: Dansk landbrug i oldtid og middelalder. Beretning fra et symposium afholdt den 25.-26. april 1983 på Hollufgård.
33. Henrik Thrane: Gudme Problemer. Beretning fra et bebyggelsesarkæologisk symposium på Hollufgård afholdt den 24.-25. oktober 1984.
34. Henrik Thrane: Diakrone undersøgelser i bebyggelsesforskningen. Beretning fra det 10. bebyggelseshistoriske symposium afholdt den 8.-9. oktober 1985 på Hollufgård. (Under trykning)
35. Niels Hørlück Jessen,
Per Grau Møller og
Erland Porsmose Bebyggelseshistorie og fysisk planlægning. Beretning fra det 11. bebyggelseshistoriske symposium afholdt den 6.-8. november 1985 på Odense Universitet.